

Mátay Mónika

A Balaton emlékezethely

Krieger Sámuel földmérő mérnök az 1760-as évek közepén elkészítette a Balaton terjedelmes térképét, amely pontosan ábrázolja a tó partvonalát, méreteit, és bizonyítja a korabeli, a 20. századinál sokkal magasabb vízállást. Néhány évvel később, 1776-ban Krieger kidolgozott egy részletes lecsapolási tervezetet arról, hogyan szárítsák ki a hatalmas méretű tavat annak érdekében, hogy felszámolják a veszélyes és bűzös mocsarakat, és a helyükön szántóföldeket nyerjenek. A tó vizének három ütemben történő elvezetése után mindössze egy keskeny, hajózható csatorna maradt volna meg hosszanti irányban Siófoktól Keszthelyig. A tervezetet írásbeli szakértői vélemények alapján Mária Terézia császárnő is jóváhagyta. Két álláspont ütközött: egyesek a teljes lecsapolást, míg mások a vízszint szabályozását sürgették (Bendeffy 1973). A Balaton – egyebek mellett a 18. század végi turizmus kibontakozásának köszönhetően – megmenekült, kiszáritás helyett az 1860-as években megépült a Sió-csatorna, ami lehetővé tette a vízszabályozást.

A veszprémi városi legendák szerint – levéltári kutatás még nem támasztja alá a híresztelést – Pap János hírhedt kommunista politikus, Brusznai Árpád tanár, 1956-os forradalmár kivégzésének előmozdítója, az 1960-as évek elején Biszku Béla utódjaként belügyminiszter, majd miniszterelnök-helyettes, 1965 és 1985 között az MSZMP Veszprém megyei első titkára, a szocialista Manhattan megálmodója szintén kukoricaföldet vizionált a tó helyére. Ahogyan a Manhattan-terv torzó maradt, hiszen a felhőkarcoló-csoport helyett mindössze egy – igaz, jó magas, 62 méteres – toronyház épült meg, úgy a Balaton kommunista lecsapolására sem került sor.¹

A Balaton nem tűnt el, sőt döntő fontosságú régióvá vált a magyar kultúra és identitás szempontjából, különösen a modern korban, a 19–21. században. A magyar tenger a magyar polgárosodás kiemelt helyszíne, ahol testet ölt a nyári szabadedő, a vakáció és az azzal együtt járó élvezetes tevékenységek sora. A Balaton természetesen Magyarországon van a Horthy-korban és Kádár „gulyáskommunista” rendszerében egyaránt, de mégis kívül van a magyar fizikai világon, mert valóságossága keveredik a fantáziával. Ahogyan a nyugati sajtó írja, magyar Côte d’Azur, s valóban, ha a filmeket nézzük, már az 1930-as években belelátták a rendezők a francia Riviérát, ami az 1980-as években és az ezredfordulón is hasonlóképp volt. Egy darab nyugati luxus, fényűző – mégis demokratikus: bár csak rövid időre, de belekóstolhatnak a kispénzűek is. A ma élő generációk tagjainak döntő többsége számára a jelenléte vagy a hiánya – az utána való vágyakozás okán – a tó meghatározó élménye, a magyar kollektív emlékezet kitüntetett pontja. Hogyan lehet hozzáfogni egy efféle kultuszhely történeti-kulturális megragadásához, értelmezéséhez? Milyen helyet foglal el a Balaton a magyar kulturális identitásban, a kollektív emlékezetben? Mire jó egy kollektív emlékezetet rekonstruáló, elemző vizsgálat, minek tekintsünk egy efféle projektet? A történelmi identifikálódás, önazonosság-keresési folyamatok lenyomata és maga a munka, a feltáró elemzés is konstruktív résztvevője lehet a közös, 21. században érvényes identitás megteremtésének.

A Balaton régió a 18. század végi racionalizálási-megsemmisítési tervtől óriási változáson ment keresztül száz év vagy annál is kevesebb idő alatt, amikor Közép-Európa kedvelt üdülőhelyévé, nyaralási, sport- és szabadedős övezetté, egyben ikonikus magyar kulturális helyszínné vált. Csokonai „A tihanyi Ekhóhoz” című verse, Pálóczi-Horváth magyar tengere, a füredi Anna-bál, Jókai Krisztyán Tódora a balatoni rianásban, Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza szerelme, Lipták Gábor legendái, Tatay Sándor badacsonyi remetésege, Hamvas Balaton-felvidék Toscanája *A bor filozófiájában*, Kálmán Imre zenéje, Egry József képei vagy a Csöpi-filmek – csak hogy néhány példát idézzek – egyedülálló és megismételhetetlen tartalommal töltötték meg a Balatont. Egyben meghatározták a tó magyar nemzeti identitásban betöltött kitüntetett szerepét is.

1 Lásd ehhez Domschitz Mátyás cikkét az *Indexen* (2019). Köszönöm továbbá Márkusné Vörös Hajnalka és Fejes András szóbeli közlését.

Meg kell idézni a Mitterand-korszak egyik kiemelkedő kulturális teljesítményét, a Pierre Nora-féle provokatív és nagyon kreatív szellemi vállalkozást. A francia történész és kollégái különféle akadémiai diszciplínák segítségével elemezték az emlékezhelyeket annak érdekében, hogy a lehető legkomplexebb látellelet készítsék. Nora felfogásában a múlt csak emlékezhelyekben ragadható meg, azokban kristályosodik ki, mert az emlékezet valódi környezete nem hozzáférhető többé. A reprezentációk – és hangsúlyozottan nem valóságok, még csak nem is egykor volt valóságok, hiszen azok megfoghatatlanok –, szóval a reprezentációk minden szakadás ellenére békésen megférnek egymás mellett.

Nora monumentális vállalkozása, az 1984 és 1992 között hét kötetben kiadott, 132 tanulmányt tartalmazó *Lieux de mémoire* (Az emlékezet helyei) olyan szakavatott munka, amely ma is aktuális kérdéseket vet fel a múlt megkonstruálásáról, régió és haza, helyi lakosság és nemzet, nemzettudat, nemzeti identitás, történelem és emlékezet kapcsolatáról. A Nora által javasolt és az ő fogalomhasználata alapján elterjedt kifejezés, az emlékezet helye gyorsan népszerűvé vált a nyugati társadalomtudományokban, a történettudomány mellett más diszciplínákban is, s a kifejezés Franciaországon kívül is gyökeret eresztett. A nemzetközi tudományos diskurzus az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején különösen befogadónak bizonyult a Nora-féle megközelítésre. A nemzetvé válás tapasztalata, a nemzeti öntudatra ébredés folyamata – s mindebben a középkori múlt hagyományai, a nyelv, az irodalom, a kultúra és a folklór szerepe – tudományos kutatások középpontjába került, angolszász, francia, német szociológusok, történészek publikáltak a témában. Ezek között az egyik legsikeresebb, a Nora-féle vállalkozáshoz hasonlítható nemzetközi hírnevet szerzett, mindmáig rendszeresen használt fogalom a Benedict Anderson (1983) nevével fémjelzett „elképzel közösség”. (Nora és Anderson elméletéről lásd még Sükösd Miklós írását e lapszámban.)

Nora megközelítése lehetőséget adott a nemzeti tematika újraértelmezésére, de természetesen egyéb historiográfiai változásokra is reflektált. Az 1970-es évekre a történettudomány pozitivista, marxista, strukturalista „nagy narratívái” kiüresedtek, az útkereső történészek nem tartották többé kielégítőnek a csontvázakká aszott elbeszélő kereteket a múlt adekvát elbeszélésére. A fragmentálódásra, töredezettségre jó válasznak tűnt Nora monumentális mentalitástörténete, amely változatos tematikájával, a francia múlt sokszínű és sok nézőpontú feldolgozásával, a politikai, társadalmi és kulturális élet szimbolikus történetének elemzésével lehetséges alternatívát kínált a késő 20. századi európai kultúrtörténet-írás számára.

Pierre Nora történeti víziója szemléletváltó, a dolgozatokban új típusú források és újfajta bizonyítékok szerepelnek: ünnepek, viselkedési formák, utcanévek, tájegységek, hősök és antihősök (hősnők), kultikus művek – és folytathatnánk a sort. Röviden azt mondhatnánk, megtalálhatók a franciaság hordozói, a francia nemzeti érzület megtestesítői. A múlt eme frissen feltárt elemeinek ugyanolyan meggyőző erőt tulajdonítanak a szerzők, mint a klasszikus és megszokott referenciáknak. A friss szemlélet demokratizálja a korábbi hierarchikus kulturális viszonyokat, feloldja az ellentmondást értékes és értéktelen, elit és népi (vagy populáris) kulturális gyakorlat között. Nora ennél is továbbmegy, amikor azt mondja, nincs emlékezet, csupán emlékezhelyek vannak, ezek biztosítják a múltértelmezés folytonosságát. „Az emlékezhelyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege” (K. Horváth 2010: 13.). Ez teszi alkalmassá őket arra, hogy komplex üzenetet közvetítsenek a történésznek. Persze ez valójában pesszimista történelemszemlélet: azt sugallja, hogy a komplexitás, a totalitás élménye illúzió, örökre elveszett, s maradt helyébe a szétesettség tapasztalása, ami nem választás eredménye, hanem adottság, amelyet el kell fogadnunk:

A világ szétesett, mert már nem lehetett mindent egyetlen okra visszavezetni, és ezzel egyidejűleg történeti szempontból minden – a legjelentéktelenebb, a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetlenebb jelenség is – kutatásra érdemessé vált (K. Horváth 2010: 25).

Ehhez hozzá kell tenni, hogy Nora akkor mondta mindezt, amikor az emberiség még nem tapasztalta meg a világháló kommunikációs és identitásépítő (vagy -romboló) hatását és a COVID „a biztos a bizonytalan” hétköznapi okosságát.

Milyen tanulsággal szolgál Pierre Nora gigantikus kezdeményezése a Kárpát-medence közepén? Amikor magyar kollektív emlékezetéről beszélünk, a hazai hagyomány legszembetűnőbb vonására kell reflektálnunk:

sötét, drámai, tragikus, veszteségorientált, depresszív. A gyökerek a 19. század első felének romantikus történeti narratívájában lelhetőek fel, amely történelmünket sorstragédiaként, folytonos és elkerülhetetlen vérveszteségként írja le. A reformkori sajtó közkedvelt műfaja volt a történelmi tárgyú elbeszélés, amely előszeretettel és részletekbe menően idézte fel a magyar múlt vérlepte lapjait. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a múltunkról való alapító diskurzus veszteségek sorozataként írta le a magyar történelmet, s nemcsak szaktudományos, hanem a nagyközönségnek szánt szórakoztató szinten is. A gyász mellett a korabeli szövegek másik alapvető jellegzetessége a túlerőben lévő, a magyarok megsemmisítését célul kitűző gonosz ellenfél, amely folyamatosan hátbatámadja és aljas eszközökkel pusztítja a nemzetet. Az alapvető tanulság szerint balsors sújt bennünket, nem felelünk a kudarcainkért, az egyetlen hibánk, hogy széthúzó vagyunk, nem tudunk összefogni a döntő pillanatban, mert az egyéni érdekek sokasága mindig győzedelmeskedik a közösségi szempontok felett.

Ezt a sötét tónusú hagyományt folytatta a magyar történetírás a következő közel két évszázadban, s mind a mai napig ez a domináns műtszemlélet – még akkor is, ha a magyarázat megváltozott az idők során. Ehhez társulnak a kanonizált emlékezetszövegek; elég, ha csak a Himnusra gondolunk. A nemzet halálát vizionáló alapnarratíva ritkaság a nyugati kultúrában, mondhatni egyedülálló. Európában különlegességnek számítunk az önmagunk megsemmisülését megidéző önbeteljesítő jóslattal. Ehhez járulnak a negatív, halálüzeneteket közvetítő kötelező olvasmányok, amelyek 2020-ban is megegyeznek az évtizedekkel korábban előírtakkal. Ezek között szerepel a rókcasalád szomorú kimúlását részletesen elbeszélő, nyolc évesek számára előírt *Vuk*, a derűsnek nem mondható *Kincskereső kisködmön*, *A Pál utcai fiúk*, *A kőszívű ember fiai* és a *Légy jó mindhalálig*. Üdítő kivételnek számít Matula bácsi története, a Kis-Balatonnál játszódó *Tüskevár*.

A negatív műtmítoszok felcserélése optimistábbakkal, a pesszimista szemlélet átalakítása természetesen hozzászadalmas folyamat, efféle eredmény nem várható egyetlen munkától. Egy kollektív identitást, emlékezetet feldolgozó, kiemelkedően fontos régióhoz kötődő tudományos szöveg ugyanakkor alkalmas lehet arra, hogy az alapvetően negatívan determinált önképet reálisabbal helyettesítse. A kudarcokat és a veszteségeket nyilván nem lehet sikerként és győzelemként elbeszélni, viszont a drámai szemléletet felválthatja egy összehasonlító módszerre épülő, kiegyensúlyozott elemzés. Nem pozitív hőslistán és büszkeségre okot adó egyéni teljesítményekben gondolkodnék csupán, hanem következetesen végigvitt, az egész kötet vázát alkotó pozitív identitásokban, azonosulási lehetőségekben. Olyan nyugati civilizációs paradigmában helyezném el az egyes témákat, hősokeket, eseményeket és helyszíneket, amely az egész vállalkozás szemléletét meghatározza – gondoljunk Fernand Braudel vagy Peter Burke elegáns európai, globális adatmozgatására.

Mit jelent a „kollektív” kifejezés, kinek az emlékezetét kell rekonstruálni? Kiindulópontnak tekinthető a 19. században megteremtett nemzeti identitás, valószínűleg ma ez az egyetlen lehetséges és reális alapállás. Ugyanakkor a magyar példa kapcsán több szempontot is figyelembe kell venni; nem egyértelmű, mit jelent a kollektív jelző. A 21. század fordulóján elkerülhetetlen, hogy a 19. században kanonizált pillérekre épített nemzeti identitást újragondoljuk. Különböző kultúrák és nemzetek feletti/közötti jellemzők határozzák meg a nyugati társadalmak arculatát, s ezek közül több a magyar társadalom formálódását is erőteljesen befolyásolja. Ezek közé tartozik a migráció, a multikulturalizmus, a globalizáció és a tömegkultúra korábban példátlan sikere – hogy csak néhány tényezőt említsünk a transznacionális változások korántsem teljes listájáról. Ezek a fejlemények alapvetően átalakítják a nemzeti hagyományokat, tapasztalatokat és az emlékezeti rítusokat, de azt is mondhatjuk, hogy kihívások elé állítják, sőt kritikus helyzetbe hozzák a francia forradalom utáni évtizedekben formálódott és sokáig egy kulturális és politikai entitásként kezelt nemzeti identitásokat. Ráadásul az a nemzeti identitástér, amely korábban természetes és magától értetődő volt az együvé tartozók számára, mára erősen szétesett. A meghatározónak tekintett nyugati és modernista hagyományt több kihívás is érte alternatív, etnikai, nemzet alatti és más társadalmi csoportok részéről, amelyek erős identitásképzők tagjaik számára.

A *krízis* kifejezés az orvostudományban a 17. században terjedt el; akkor használták, ha a beteg szervezete olyan állapotba került, amelyben döntő változásra lehetett számítani. Ez vagy teljes összeomlást, vagy gyógyulást jelentett. A 19. században a nemzetállamok számos lépést tettek az egységes nemzettudat, identitás, kultúra és nyelv megteremtése érdekében, amelyek között döntő fejlemény volt a kötelező és egyben nemzeti alapú elemi szintű oktatás bevezetése. Az erre épülő szimbolikus világ, amely a közös identitás alappilléreit jelentette, a mai ember számára partikulárisává vált, s semmiképpen sem tudja ellátni azt a funkciót, amelyet a múltban ellátott.

Harminc éve, ha a tanító néni megkérte a magyar kisiskolást, mondjon egy macskanevet, biztosan Cirmos jutott az eszébe az adekvát dalocskával, amely az elcsent vaját énekelte meg. A mai gyerekek a Nemzeti Tankönyvkiadó munkafüzetében Tomot emlegetik még akkor is, ha az alaptanterv és a tanító néni mindent elkövet Cirmos primátusáért.

Az EU, a globalizáció, a multikulturalizmus, a transznacionalizmus, sőt a népvándorlással felérő kontinentális-interkontinentális népességmozgások ellenére az európai nemzettudatok a kutatók szerint nem veszítenek erejükből: elsődleges identitást jelentenek a nemzet tagjai számára. Persze ezek az elsődleges identitások sokkal képlékenyebbek, összetettebbek, politikailag és kulturálisan megosztottabbak, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Az emlékezet meghatározásánál fontos probléma az idő. Amikor az identitás fogalmát próbáljuk meghatározni, óhatatlanul szembesülünk a *Kik vagyunk?*, sőt a *Ki vagyok?* kérdésekkel. A válasz természetesen nem vákuumhelyzetben születik, hanem egy már létező, kulturálisan meghatározott világban. Ez egyénekre és közösségekre egyaránt áll, mert mindenki egy születés előtt és a halál után is jelenvaló társadalmi valóságba érkezik, és abból távozik. Az emlékezet olyan információk szelekcióján keresztül épül fel, amelyek folytonosságba rendeződnek, és ez a folytonosság a mindenkori jelenből indul ki. Ettől még az elmúlt generációk által konstruált emlékezet szintén feltárható; elemezhetjük Mackó úr balatoni utazásait vagy Eötvös Károly kultuszművét, azaz a reprezentációk történetét, de tisztázni kell, hogy az egy másik világhoz tartozott, és azt is, mit lehet kezdeni vele a jelenben.

A kollektív identitás megragadásánál meghatározó a folytonosság-diszkontinuitás kérdése. A Balaton régió déli partján a kontinuitást az oszmán hódítás törte meg, Siófokon török hadikikötő működött, a hódoltság után újra kellett alkotni a megsemmisült középkori társadalmat és gazdaságot. A két part közötti kulturális különbség ebből a szakadásból fakad, amely azonban maga is identitásképzőnek bizonyult; a töréspontok szétzúzzák a korábbi identitásokat, és újakat tesznek hozzáférhetővé.

Az emlékezhelyek feltárásának egyik nehézsége abban rejlik, amit a történeti antropológusok is vallanak, s amely nehézséggel ők is folyamatosan szembesülnek munkájuk során: a múlt helyszínei, az egykor volt kulturális környezet visszavonhatatlanul eltűnt, nincs hozzáférésünk az akkor volt világhoz, vagy csak közvetítőkön keresztül férközhetünk a közelébe. A 19. század az egész európai kontinensen radikális változást hozott, s talán a legjelentősebb metamorfózis a társadalmak döntő többségét jelentő parasztság életében történt. A preindusztriális korszak paraszti, népi kultúrája annyira átalakult, a tömegtermelés olyan változásokat idézett elő, hogy az egykori emlékezet a mai ember számára elérhetetlennek látszik. Elég az *Ítélt a Balaton* (1933) számunkra teljesen ismeretlen paraszti anyagi kultúrát, nyelvet, viselkedést, emberi konfliktusokat megidéző képsoraira gondolni! De vannak egyéb szempontok is. A magyar történelemben, természetesen a Balaton környékén is, szó szerint eltűntek jelentős, kulturálisan, gazdaságilag meghatározó társadalmi csoportok; ezt idézte elő a vidéki zsidóság kiirtására vagy a történelmi arisztokrácia erőszakos felszámolása. Az utóbbi esetekben ráadásul maradtak emlékeztető épített kulturális örökségi helyszínek, a Balaton régióban is látható zsinagógák és kastélyok.

A francia példánál maradva: a kontinuitás kérdése évszázados vita tárgya a történészek között. A forradalom megteremtette a maga leszámolás retorikáját, szóban és a szimbólumok szintjén egyaránt szakított az *ancien régime* politikai-szellemi világával. A revizionista felfogás éllovasa, Francois Furet 19. századi szövegek újraolvasása kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy az új korszak, az újrakezdés szlogenje csupán az imázsteremtés szolgálatába állított retorikai fogás. Alexis de Tocqueville *A régi rend és a forradalomban* egyértelműen kontinuitást lát a forradalom előtti évtizedek és a 19. század első fele között, s a Robespierre által radikális változásként beharangozott éveket múltó epizódnak tekinti csupán. Norák vaskos kötetei – bár foglalkoznak a problémával – a választott és elemzett emlékhelyek, hősök, szövegek, helyszínek tekintetében mégis valamiféle egységként kezelik a múltat, amely a maga töréseivel is hozzájárult a francia identitásképzéshez.

Érdeemes a Balaton történetének folytonosságkérdéseit a fentiek alapján végiggondolni! És itt elsősorban nem arra gondolok, hogy ha a „sikeres” forradalom sem feltétlenül jelent kezdetet, akkor a sikertelen kísérletek még kevésbé tekinthetők annak. Sokkal inkább arra, hogy a politikatörténeti törések – Mohács, azaz a török megszállás, Trianon és utána a magyar tenger geopolitikai helyzetének megváltozása vagy a totális diktatúrák bevezetése – miként hatnak a kollektív/regionális identitásra és az emlékezetre. Egyáltalán meddig van, ha van, és milyen formában van regionális identitás, vagy éppen nincs, mert a kulturális szakadás lehetetlenné teszi a létrejöttét?

A Balaton a modern kori magyar államalakulatokban olyan különleges identitásképző, amely lehetővé teszi a nemzeti narratíva újragondolását. Ha a hidegháború diskurzusát újra lehetett teremteni a tóparton, ha a kultúra szövetét gazdagon lehetett szőni, a társadalmat és a gazdaságot ki lehetett nyitni a gulyáskommunizmus évtizedeiben, akkor ez a régió nemcsak visszatükröz, hanem formatív erővel is bír.

* * *

2018 februárjában kutatósze­minárium indult az ELTE-n, amelynek célja a Balaton mint kulcsfontosságú magyar kulturális örökségi helyszín és emlékezhely több szempontú, interdisz­ciplináris feldolgozása. A Balaton a 19–20. századi generációk s különösen a Trianon utáni időszakban élők számára a magyar kollektív emlékezet kiemelkedő eleme. A projektet egy korábbi vállalkozás inspirálta, amikor egy kutatócsoport – hasonlóan interdisz­ciplináris megközelítésben – a tiszazugi arzénes mérgezéseket dolgozta fel. Az ötéves vizsgálódás eredményeként született meg a 300 oldalas kötet, a *Méregkeverők* (Mátay 2016). A levéltári gyűjtőmunkában mintegy 100 diák vett részt, a szövegek megírására húsznál is többen vállalkoztak. A bölcsészettudományban szokatlan, inkább a természettudományokra jellemző munkamódszer és tudományszervezés végül sikeresnek bizonyult.

Jelen kutatás hasonló alapvetésből indul, több területről érkező kutatót és diákot von be a munkába. A Balaton esetében – ahogy általában is – döntő a reprezentáció. A kutatás számára különösen kedvező, hogy eddig közel félszáz olyan filmet találtunk, amelynek témája, helyszíne – a két világháború közötti korszaktól kezdve a jelenkorig – a tó. Hosszú időtávban jól nyomon követhető a Balaton megjelenítése, ráadásul nagy műfaji változatosságot mutatnak a filmek, ami tovább bővíti az elemzés lehetőségeit. A vizuális forrás a tárgyi kultúra rekonstrukciójára is alkalmas, ami a filmelemzés mellett a néprajzi, társadalomtörténeti feldolgozást is lehetővé teszi.

A Balatonra vonatkozó sajtó rendkívül szerteágazó. Az Arcanumban, sőt a külföldi elektronikus adatbázisokban végzett kutatás is azt igazolja, hogy a reformkortól és különösen a 19. század végétől kezdve bőséges sajtóforrás áll a rendelkezésünkre. Nagyon sok a kulturális vonatkozású cikk, de emellett jócskán akadnak gazdasági, turisztikai, politikai referenciák. Itt is a változás áll az érdeklődésünk középpontjában: milyen metamorfózison megy át a Balaton megjelenítése az elmúlt közel 200 évben a hazai és a nemzetközi sajtóban? A sajtó arra is alkalmas, hogy újragondoljunk mítoszokat, például a 19. századi Balatonfüred megszépített képét.

A Balaton a hidegháborús Kelet–Nyugat-párbeszéd kiemelt területe volt. Áttekintjük a külföldi és a hazai turistákra vonatkozó ügynökjelentéseket, és a vizsgálatot kiterjesztjük az írókra, művészekre, ellenzéki értelmiségiekre vonatkozó dokumentumokra is. Az Állambiztonsági Levéltárban található forrásokat kiegészítjük az érintettekkel készített interjúkkal. A reprezentációk kiemelkedő teljesítménye Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című rendkívüli kultúrtörténeti útikönyve, orahistory-szintézise.

A tó körül található települések társadalomtörténete nagyon sajátos. Talán egyetlen hasonló régió sincs az országban, ahol a települések lakossága olyan mértékben „határnépesség”, mint a Balatonnál. A határ itt nem földrajzi, inkább mentális jelenség, hiszen a települések évtizedek, sőt bizonyos esetekben évszázadok óta átalakulnak a nyári időszakban, majd télre visszarendeződnék. Hogyan befolyásolta mindez a fejlődésüket, a helybeliek mindennapi életét?

A társadalomtörténeti elemzés egyik kiemelt területe a turizmus. Vizsgáljuk a Balatonhoz érkező turisták társadalmi összetételét, az általuk őrzött emlékezetet, a nyaralásokhoz kötődő anyagi kultúrát. A szabadidő eltöltése és ezen belül a nyaralás mint időtöltés, tevékenység elemzése az elmúlt évtizedekben kitüntetett historiográfiai területté vált, a tengerpart vakációs helyszíneként való feldolgozása támpontot jelenthet a Balaton-értelmezésekhez. A kutatás nem törekszik teljességre, ez nem is volna lehetséges. Próbálunk koherens képet adni a Balatonról mint kitüntetett magyarországi emlékezhelyről, ráadásul nem egy időpillanatban, hanem tágabb intervallumban. A *Médiakutató* Balatonnak szentelt különszáma – ahogy ez a *Méregkeverők* esetében is történt – egy későbbi, nagyobb vállalkozás első bemutatkozása.

Irodalom

Bendefy László (1973): Krieger Sámuel 1776. évi tervezete a Balaton lecsapolásáról. In: Vitális György (szerk.): *Hidrológiai tájékoztató*. Budapest: Magyar Hidrológiai Társaság.

Domschitz Mátyás (2019): A párttitkár, aki leeresztette volna a Balatont, hogy kukoricát ültessen a helyén. www.index.hu, szeptember 11.

K. Horváth Zsolt (2010): *Emlékezet és történelem között*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Mátay Mónika, szerk. (2016): *Méregkeverők*. Budapest: Korall.

Mátay Mónika történész, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének kutatója, az ELTE oktatója. Kutatási területe a modern európai kultúr- és társadalomtörténet. Utóbbi munkái a tiszazugi arzénos gyilkosságokat feldolgozó *Méregkeverők* (szerk. 2016), valamint egy új szemléletű várostörténet megteremtését célzó vállalkozás, a *Beszélő városok. Kőszegi történetek* (szerk. 2019).

Katona Csaba

Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861–1863)

A balatonfüredi fürdőélet idealizált képe megingathatatlan a magyarországi kollektív emlékezetben. Mintha a fáradhatatlan nemzetépítők a magyar tenger partján is csak a haza fejlődésén munkálkodtak volna. Valójában minden fürdő jól menő vállalkozásként működött, amely a vendégek kényelmét éppoly fontosnak tartotta, mint a fenntartó üzletből befolyó hasznát. A balatonfüredi fürdői társadalom remek és sajátos forrás a polgárosodó 19. századi magyar társadalom kutatására. A fürdővilág sajátos emléke egy rövid életű, ám tanulságos sajtókísérlet: a Balaton-Füredi Napló.

Kulcsszavak: Balatonfüred, Balaton-Füredi Napló, fürdő, fürdői társadalom, kulturális élet, polgárosodás, társadalmi élet, 19. század

Balatonfüred fürdőjének 19. századi fénykora az 1860-as évek derekától kezdődő időszakra tehető. A reformkor már a maga idejében megteremtette saját mítoszáat az újjászülető magyarság dicsőséges koraként, ezt az idealizálást követte a történetírás is. A mítosz egyik eleme a füredi fürdő lett. Ezzel szemben a valóság az, hogy a reformkor éveinek kifejezetten leromlott állapotához képest a dualizmus elején köszöntött be valódi felvirágzás, de a felívelés már a Monarchia létrejöttét megelőzően kezdetét vette (Katona 2017). Ez számos tényező együttes eredőjének köszönhető.

Az ütemes fejlődés kezdete az 1865. évhez köthető, amikor a tihanyi apáti széket Simon Zsigmond foglalta el (1850-től 1865-ig üresedés volt az apátság élén), a pannonhalmi főapát pedig a minden tekintetben konzervatív Rimely Mihály helyett az a Kruesz Krizosztom lett, aki nagy figyelmet fordított Füred fürdőjének rég esedékes fejlesztésére. A vállalkozó szellemű főapát és apát személye mellett az a szerencsés fordulat is előmozdította a változásokat, hogy 1866-ban esély mutatkozott Erzsébet királyné füredi látogatására, ami ösztönző erővel hatott a fejlesztésekre. Ennek jegyében megkezdték a még a 18. században épített Új-fürdőház renoválását, majd 1866-ban megindult a polgári fürdőtelep kiépülése is, és engedélyezték – a korábbi gyakorlattal ellentétben – házhelyek parcellázását. Véget ért a mai Tagore sétány elődjét kialakító munka is, amely szintén 1865-ben indult meg; a sétányt Deák Ferencről nevezték el. A porosz háború miatt a népszerű királyné látogatása – mint utóbb kiderült, végleg – elmaradt, de a lendület nem torpant meg, 1866-tól 1877-ig a melegfürdőn belül kiépítették a márvány-, cin- és fakádas fürdőket, illetve a gőzfürdőt. 1869-től további felújítások következtek, ekkor készült el az Új-fürdőházhoz toldva a mai Állami Kórház déli része, az úgynevezett „díszlak”. 1878–1879-ben pedig végre orvosolták Füred legfájdóbb hiányosságát, amelyre már az 1836 és 1840 között vezetett „panaszkönyvben” (Hudi 2015) is többen utaltak: elkészült ugyanis az úgynevezett Gyógyterem, más néven a Kurszalón (Katona 2014: 26–28).

A nagyívű fejlesztések tehát a kiegyezés előtti években vették kezdetüket, és azon átívelően fejeződtek be. Mindez főleg a pannonhalmi főapáti és a tihanyi apáti posztot betöltő személyek döntéseikhez köthető. Ám számolni kell bizonyos szerencsés tényezők kiaknázásával is. 1861-ben a Szántódot is érintő déli vonat révén Fürednek módja nyílt bekapcsolódni – ha nem is közvetlenül – a vasúti forgalomba. A déli vasút 1861. április 1-jén indult először Budáról, a Balaton déli partján érintette Szántódot, Boglárt és Szentgyörgyöt. Füred szempontjából

Szántód vált fontossá, mert akik Füredre akartak jönni Pest-Budáról, elvonatoztak ide, majd a tó egyetlen gőzhajójával, a Kisfaludyval átkeltek Füredre. 1863-tól Szántód szerepét Siófok vette át (Katona 2017: 102).

Hogy a politikai események, a nagy köztörténeti cezúrák a fenti tényezőkkel szemben, az adott helyzetben mennyivel csekélyebb befolyással bírtak egy vállalkozás működésére (márpedig a füredi fürdőt annak kell tekintenünk), arra ékes példát hoz Écsy László, a füredi Savanyúvíz fürdőjét több mint fél évszázadig fürdőigazgatóként szolgáló hivatalnok egy naplóbejegyzése: „Reggeli 9 órakor Kempen őexcellenciája érkezett, 1 óráig mulattatott” (Katona 2008: 23). Écsy 1851. augusztus 13-án, a világosi fegyverletétel kerek évfordulóján vetette papírra a fentieket. Akiről pedig írt, az Franz Kempen von Fichtenstamm, a többek között gróf Batthyány Lajos volt miniszterelnök kivégzésében fontos szerepet játszó, az abszolutizmus idején a csendőrség vezetői posztját is betöltő politikus. A dátum és Kempen személye a forradalom és szabadságharc iránti teljes érdektelenséget jelzi, tágabb értelmezési keretek között apolitikus magatartást sejtet. Écsy, a precíz hivatalnokember számára 1848–1849 nem a szabadságért vívott heroikus küzdelem volt, hanem annak időszaka, amikor tort ül a zabolátlan káosz a kiszámítható és kívánatos rend felett.

A fürdő vezetősége a forradalom és szabadságharc utáni években arra törekedett, hogy a Savanyúvíz megszokott működését visszaállítsa, rendjét fenntartsa, a vendégek számára biztosítsa a nyugodt gyógyulást és kikapcsolódást. A politikával szemben kellő távolságot tartó hozzáállás alapvetően jellemezte a fürdőt, legalábbis részben. Amikor ugyanis 1852-ben (majd pedig 1857-ben ismét) Ferenc József ellátogatott Füredre, látványos külsőségek között fogadták, megtiszteltetésnek tekintve a látogatást. Ez azonban az uralkodó köszöntése volt, azaz – ha úgy tetszik – a *de facto* fennálló „mainstream” közállapotok elfogadásának demonstrálása (Katona 2017: 105).

Akad azonban olyan szegmense a füredi mindennapoknak, ahol érzékelhető volt – igaz, hosszabb időtávlatban – például a kiegyezés által is generált társadalmi folyamatok hatása. Ez pedig a vendégkör folyamatos megváltozása, amelynek gyökere szintén mélyebbre nyúlik a kiegyezésnél. Ennek megértéséhez le kell számolni azzal a hamis fénytörésben fogant, elnagyolt tézissel, hogy a reformkor éveiben csak elkötelezett hazafiak, azt követően pedig aulikus megalkuvók látogatták Füredet.

Tény, hogy a reformkori fürdőközönség soraiból az utókor értékítélete alapján kiemelkedő személyiségek füredi jelenlétét szokás emlegetni, majd velük jellemezni a fürdőközönség egészét, de ez nyilvánvalóan nem helytálló megközelítés. Az megint más kérdés, és részletesebb elemzést igényelne, hogy a reformok hívei sem feltétlen csak a hazáról értekezni jártak Füredre, amint azt az egyébként is „nagy étvágyú” báró Wesselényi Miklós naplójának sorai érzékeltetik:

Mind a két nap ... áldoztam a Kaland–Venus veszélyes oltárán. Bízom, mert itt minden héten orvosi vizsgálat van, és bízom az átkozott csalfa védlapokban. Kettővel is ellátván magamat, de ezek az átkozottak újra és mindig megcsalnak. ... már vasárnap aggodalmimat bizonyos csípés [itt: kiütés], s sajnás öregbítette (idézi Tóth-Bencze 2016: 13).

A védlapok alatt valamiféle korabeli óvszer értendő, de hogy pontosan milyen eszközről volt szó, nem tudjuk, csupán a báró fogyasztói elégedetlenségét konstatálhatjuk. A nemzeti hősök tehát – természetes módon – hétköznapi emberek (is) voltak. Ugyanakkor az 1848–1849 előtti és utáni fürdőlisták arról tanúskodnak, amit már több kutatás is megerősített: sutba kell vetni a passzív ellenállás szívdobogató, de hamis legendáját (Pap 2003). A füredi fürdő vendégköre a forradalom és szabadságharc előtti és utáni években nem változott jelentősen. Ha megvizsgáljuk a Horváth-ház fennmaradt számadásait, s ezeken belül a házban megszállt vendégek névsorát az 1848., 1849., 1850. és 1851. évből, akkor világosan kiderül, hogy egyáltalán nem fedezhető fel lényeges eltérés a vendégek társadalmi státusában, eltolódás a különféle rétegeket képviselők arányában, sőt törzsvendégek is szép számmal előfordulnak (Katona 2017: 105). Köztük olyanok is, akik a forradalom és szabadságharc előtt, alatt és után egyaránt betöltöttek valamilyen hivatalt. Az ideológiai/politikai szemléleten alapuló, torz, leegyszerűsítő látásmódot közvetítő jó/rossz felosztás tarthatatlanságát számos további példával lehet igazolni.

A fürdő közönsége viszont a 19. század második felében mindinkább polgárokból állt, akik fokozatosan a polgári társadalom kapitalista viszonyaihoz különféle okok láncolata következtében alkalmazkodni nem tudó, így a fürdőről is el-elmaradozó, dzsentrisedő (egykori) nemesség helyébe léptek. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy

a polgárság – köztük például a városi zsidó kereskedőréteg – már a reformkor éveiben is legalább ugyanolyan súllyal képviseltette magát, mint a megyei birtokos nemesség. Jelenlétük később csak erősödött, a reformkor szőtt fényű romantikája helyett e tekintetben is az 1848–1849-et követő önkényuralom nyomán ütemes léptékben kibontakozó, majd virágzó polgári társadalom, a Monarchia első évtizedei jelentik a fürdő fénykorát: az 1860-as évektől az 1880-as évekig terjedő, politikai korszakhatárokon átívelő szakasz.

Füred összességében a vendégek túlnyomó részének szemében „csupán” egyike volt a kellemes fürdőhelyeknek, ahova pihenni, gyógyulni, társaságot keresni, ismeretséget kötni jártak. Ennek része lehetett az is, hogy jelesebb politikusok, művészek, arisztokraták, esetenként az uralkodóház tagjai is felkeresték a legelső magyar fürdők egyikeként számontartott fürdőt, ahol – olykor – politikai természetű vitákat is folytattak, terveket szőttek, akár úgy is, hogy Füred előre megbeszélte találkahely volt. Ám a fürdőn időző politikusok többsége is – másokhoz hasonlóan – eredendően rendeltetészerű használat céljából utazott oda, ahogy már esett róla szó. Így történhetett például, hogy 1840 nyara egyaránt Füreden találta Deák Antalt és azt a Forintos Györgyöt, aki főszerepet vitt a zalai liberális követutasítás megbuktatásában 1843-ban, s így abban is, hogy Deák Ferenc nem vállalta a követséget az 1843–1844. évi országgyűlésen.

A fürdőket – köztük Füredet – éppen az tette alkalmassá akár politikai ízü megbeszélésekre is, hogy a fürdő látogatás divatja a 19. század derekán már széles körben elterjedt Magyarországon. A fürdővendégek zöme nem országosan ismert személyiség volt, őket nem a politika forrongása vagy a nemzeti nyelv ápolása, a színművészet iránti lelkesedés hozta Füredre, hanem a hétköznapi rutinját megszakító kikapcsolódás vagy a gyógyulás, esetenként mindkét említett tényező iránti igény. Ha tehát a füredi fürdő nyári képét, a fürdővendégek társadalmát szeretnénk megvizsgálni, ahhoz elsődlegesen nem az ismert, kiemelkedő személyiségek viselt dolgait, jelenlétét kell szem előtt tartani.

Balatonfüred az azt övező gyakran felszínes, ám romantikus elképzeléseken túl a társadalomtörténet szempontjából is kiváló kísérleti terep. Afféle laboratórium, ahol a reformkor, az önkényuralom és a Monarchia társadalmának bonyolult kérdéseit – mint cseppben a tengert – sajátos mintavétellel lehet vizsgálni. Még hozzá egy olyan minta révén, amelyet nem a történész keze emel ki, hanem kvázi rendelkezésre áll: a füredi fürdőközönség.

Tóth Árpád, a Miskolci Egyetem oktatója másfél évtizede jelentette meg *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* című könyvét (Tóth 2005). E kötet – szűken vett témáján túl – tágabb horizontot is érint, mégpedig a magyar társadalomtörténet-írás egyik kulcskérdését feszegeti. Nevezetesen a középosztály – pontosabban az idehaza is egyre erősebb elfogadottságú angolszász *terminus technicus* (middle classes) szerint a középosztályok –, a középosztály-képződés problematikáját. Szintén ekkortájt látott napvilágot *Zsombékok* címmel a hazai társadalomtörténet-írás műhelymunkájának eredményeként egy kötet Kövér György szerkesztésében (Köver 2006). A cím Szekfű Gyula *Három nemzedékének* (Szekfű 1920) zseniális hasonlatára utalt vissza, amely szerint a magyar társadalom egyes rétegei „külön foltokban, egymástól elkülönözött zsombékokon” ülnek. Kövér kötete szintén ezt a rendkívül bonyolult és összetett kérdéskört járja körül, részben a középosztály(ok) létének/nem létének kérdését is felvetve: „Elsősorban az elitképződés, az elitekhez való viszony felől elemezve a hierarchia alakulását, hiszen a középosztályok mindig felfelé igazodtak” (Köver 2006: 11).

A kötet kiemelt figyelmet fordított arra, hogy az iskoláztatás a felemelkedés és az egységesedés egyik eszköze volt. A műveltség, a szaktudás megszerzése volt az, ami átjárhatóvá tette a mocsarat az egyik zsombék lakóitól a másikéihoz, az út, amelynek révén a középosztály(ok) képviselői felemelkedhettek a hagyományos elit mellé, ha nem is a maguk személyében, de jól iskolázott utódaikéban. Ezek az írások kiemelkedő figyelmet szenteltek a tanulók származásának. Ezért a mára a társadalomtörténet egyik kulcsszavává érett rekrutáció szó gyakorta bukkan fel a kötet hasábjain, így azokban a tanulmányokban is, amelyek egy-egy egyesület tagságának összetételét boncolgatják.

Miért van ennek e helyt jelentősége? Azért, mert Tóth Árpád munkájában a bomlóban lévő rendi társadalom helyén/mentén formálódó polgári (modern) társadalom egyik, tipikusan városi talajon termő (és így a városi társadalommal az átfedések révén óhatatlanul is kölcsönhatásban lévő) tényezőjeként vizsgálja a pesti egyesületeket. Olyan formációkként, amelyek a maguk mikrovilágában és sajátos szabályrendszerük keretein belül – szerencsés esetben gyakorlatilag, de elviekben legalábbis – átjárhatóvá tették a rendi korlátok szabdalta társadalom határait főnemes, köznemes, polgár között. Nem egy nemzedékcúsással, mint az iskoláztatás révén, hanem saját személyükben.

A kötet számomra legizgalmasabb részei ezért azok, amelyek az egyesületek tagságának összetételét vizsgálják. Vagyis nem kis kérdésekre keresnek választ, hanem – igazodva a mikrotörténet legnemesebb hagyományaihoz – a nagy kérdéseket kis léptékű vizsgálattal közelítik meg. Idézzük Tóth Árpádot (1998: 414–415):

...jelentette-e például az egyesület a nemesi világba való integrálódás, a „gentryfikáció” egy, a nemesi cím elnyerésénél „puhább” módozatát a polgári származásúak számára? Hasonlóan fontos társadalomtörténeti kérdés az is, hogy milyen társadalmi kapcsolatokon keresztül rekrutálódhatott az egyesület – noha itt elsősorban feltételezésekre vagyunk utalva.

Vessük össze az egyesületet mint eltérő rétegek képviselőinek sajátos gyűjtőhelyét a fürdőhelyekkel, így Balatonfüreddel is. „A fürdőéletet arisztokraták és uralkodók kezdeményezték, de a polgárság intézményesítette” – szögezte le egy alkalommal Kósa László (1993: 203). Nem véletlenül. A fürdők esetében szűk térre szorítva találkoztak egymással akarva-akaratlan a különféle társadalmi osztályok képviselői, de az otthoni megszokott környezetből kiszakadva egy sajátos szabályok szerint működő helyszínen, így lehetőség nyílt az átjárhatóságra. Vagyis azt, amire az egyesület tudatosan törekedett, a fürdőhely jellegéből fakadóan kínálta.

A fürdőkben ugyanis üzleti jellegük okán létezett az idea, hogy e sajátságos keretek között minden vendég egyforma: a vezetőség arra törekedett, hogy a fizetővendég a pénzéért megkapja, amit elvár, ebből pedig következett az egyenlő bánásmód elve. Ugyanakkor tudjuk, hogy a gyakorlatban komorabb árnyalatok színezték a palettát, e nemes törekvés gyakorta csorbát szenvedett egyes vendégek részéről. Mégis hasonlóan érzem ezt az alkalmi, nagyon is behatárolt fizikai térre korlátozódó fürdői viszonyrendszert a Tóth Árpád által vizsgált egyesületi keretekhez. Hiszen mindkettőhöz kötődik egyfajta egyenlőségeszme, az *égalité* sajátságos és nagyon is törekeny, térben, időben, szellemiségben világosan körülhatárolható felfogása.

Néhány lényeges különbség azonban feltétlen hangsúlyozandó. A fürdőhelyen a fizikai keretek szabták meg, hogy mettől meddig tart az „egyenlődsi”, az egyesületeknél ez nem feltétlen kötődött térhez. Továbbá az egyesületi tagságra mindenki tudatosan törekedett, nem véletlenszerűen sodródott oda az illető, aki tag akart lenni. Fürdőhelyen előre senki nem mondhatta meg pontosan, kikkel kényszerül osztozni a sétatéren, a hajón vagy a gyógyfürdő vizén, tehát a közösség terein. S talán a leglényegesebb eltérés az, hogy az egyesületben a korábbi tagok elutasíthatták az újonnan jövő közeledését, míg fürdőn a vendégek nem kérhették/kezdeményezhették, hogy más vendég ne jöjjön oda, ahol ők vannak.

Ami azonban e gondolatsor lényege: a feudális maradványokkal terhelt rendi társadalom polgári társadalomba való átmenetének vizsgálatához – akárcsak az egyesületek – kiváló terep a fürdő, így Balatonfüred is. Hiszen az átalakulóban levő társadalmi rendszer(ek) működése, mindennapi korlátai, hibái, feszültségei egy helyre sűrűsödve jelennek meg szemünk előtt, szinte felkínálva a lehetőséget arra, hogy behatóbban próbáljuk megérteni e bonyolult folyamatokat.

Füred fürdője tehát társadalmi térként értelmezhető, elfogadva Pierre Bourdieu (1985) mezőelméletét, amely szerint társadalmi mezőként, azaz játéktérként határozzuk meg a fürdői nyilvánosságot. Bourdieu úgy látta, hogy a modern társadalmakban a társadalom határozottan differenciálódik. A cselekmények – a kitűzött céljuk szerint – társadalmi alterek, úgynevezett mezők köré rendeződnek (politikai mező, kulturális mező, társadalmi mező stb.). A mező tehát végső soron bizonyos társadalmi pozíciók közti viszonyok összességét jelenti. Így a kérdések adóttak. Milyen lokális szabályok érvényesültek a fürdővendégek egymás közötti kommunikációjában, érintkezésében? Beszélhetünk-e lokális vagy inkább szituációs viselkedésformákról, esetleg egyenesen szituációs identitásokról? Mennyire nyílt meg az érintkezés útja a különféle társadalmi rétegeket képviselő, a nyaralás idején kétségkívül lazább életvitelt folytató, más szabályok keretei között viselkedő emberek között? Röviden: a Monarchia, ezen belül Magyarország társadalmának átformálódása mennyire ragadható meg, mennyire mutatható ki egy divatos fürdőhely látogatóinak száma, lakóhelye, társadalmi összetétele, önreprezentációja alapján?

Ahogy már esett róla szó, a városi és a vasúti fejlesztéseknek, a szerencsés tényezőknek és a fenntartók ezekre reflektáló rugalmas nyitottságának köszönhetően Füred vendégforgalma az 1860-as évek derekától folyamatosan növekedett, távolabbi tájakról is mind többen keresték fel. Ebben döntő szerepet játszott a vasút, amely

kiválóan példázza, hogy nem minden előremutató kezdeményezés indult ki közvetlenül a fürdő vezetőitől (más kérdés, hogy e lehetőségekkel élni tudtak). Így volt ez a fent röviden bemutatott fejlesztéseket megelőzően már megjelenő első füredi nyári lap esetében is. Logikus lett volna, hogy annak kiadását a fürdő tulajdonosa vállalja magára, ám az 1861-ben egy mutatószámokkal induló periodika mögött egy üzleti vállalkozásra alapozott magánkezdeményezés húzódott meg. Ez volt a mindössze három évfolyamot megélt Balaton-Füredi Napló (a naplóra vonatkozó adatok lelőhelyei: Lukács 1944, Nagy 2000, Kiss 2011).

A mutatószám 1861. június 15-én látott napvilágot, ezt július 2-án követte az első úgymond rendes lapszám. Innentől augusztus végéig heti kétszer vehette kezébe a Balaton-Füredi Naplót a kedves olvasó, sőt szeptember 30-án, egy hónap szünet után, még egy szám megjelent. A július 2-án megjelenő lap fejléce büszkén hirdette:

A helybeli uradalmi és rendőri hatóságokkal, valamint az értelmiség egy részével tartott értekezlet folytán, a „B.-Füredi Napló”-nak megjelenése és előfizetési rendszere, némi változtatás mellett, következőképp állapítatott meg: Megjelenik a lap július 2-től kezdve a fürdői évszak alatt hetenként kétszer, kedden és pénteken, a fürdői évszakra tul hetenként csak egyszer, kedden.

Azaz a kiadó ambíciója szerint a főszezonon túl is érdemes a nyilvánosság elé állni, mert van elegendő fürdővendég, aki olvassa a lapot.

Az ár meglehetősen kedvező volt. Az éves előfizetés hat forintba került, a féléves – benne a fürdői évszakkal – négybe, a féléves a fürdői évszakra kívül háromba, a negyedéves a fürdői évszakkal szintén háromba, míg a negyedéves a fürdői évszakra kívül egy forint ötven krajcárba. Mindez megerősíti, hogy egyértelműen a fürdői idény vendégserege volt a potenciális célközönség.

A lap kezdetben Müller Emil pesti nyomdájában készült, a Dorottya utcában, de talán a szállítási költségek miatt 1861. augusztus 2-ától a nagykanizsai Markbreiter Jakab-nyomdában készítették (ahol Zala vármegye több lapját is nyomták), az 1861. szeptember 30-i számot pedig egyedülként Székesfehérvárott, özv. Szammer Pálné Szász Borbála nyomdájában. 1862 nyarán a Balaton-Füredi Napló kiadója, tulajdonosa és egyben felelős szerkesztője engedélyt kapott a helytartótanáctól, hogy egy kisebb nyomdát telepítsen Füredre. Ettől fogva maga nyomtatta a kis, negyedréte alakú lapot, ily módon spórolva a szállítási költségeken és könnyítve meg a helyben terítést. A szerkesztői lakás is Füreden volt, konkrétan az „Ófürdő-házban, emeleten, 74. szám alatt, hová az előfizetési pénzek, szövegek s mindennemű levelek bérmentesen intézendők” (Balaton-Füredi Napló 1862. 5. sz. 5. o.).

A lap első évfolyamában összesen 17, míg a másodikban, 1862-ben 19 szám jelent meg, ám a harmadik, 1863. évi évfolyam már szinte előrevetítette a véget, hiszen 1863-ban augusztus 21-én jelent meg az utolsó szám: ekkor összesen 21 megjelent lapszám volt. A kedvezőtlen időjárás ebben az évben megritkította a fürdővendégek számát, ami természetesen csökkentette a keresletet. A szerkesztő az utolsó megjelent lapban még optimista volt:

Az ideai fürdőközönség korán széteszolván s lapunk hetenként kétszeri megjelenésének helyi érdekessége nagy részben megszűnván, e f. szept. hóban a lap csak 9-én, 18-án és 27-én fog megjelenni (Balaton-Füredi Napló 1863. 21. sz. 1. o.).

Ám ezek a lapszámok – vélhetően – már nem kerültek nyomdába. Az újság jelezte, hogy a nyomda őszre és télre egy másik településre költözik, de folytatást ígért. Ez a másik város Sopron volt, itt jelent meg az új hetilap, a Magyar Felföld mutatószámja 1863. november 17-én.

Ideje viszont elárulni a felelős szerkesztő és tulajdonos nevét. Ahogy most jelen írás olvasói, úgy a Balaton-Füredi Napló olvasói sem tudhatták jó ideig (legalábbis elméletben), hogy ki jegyzi a lapot felelős szerkesztőként és kiadótulajdonosként, mert abban csak ezt lehetett olvasni: Tihanyi Visszhang. A zengzetes név árnyékában az ismert szerkesztő, Györök György újságíró húzódott meg (Füzes M. 1965). Arra, hogy az álnév mögött ő rejtőzött, a második évfolyam június 26-ai száma adott választ, amely megnevezte őt. Györök 1815-ben született Pápán. Eredetileg köz- és váltóügyvéd volt, de sokáig különféle lapok szerkesztőjeként működött, ezek

egyike volt a Balaton-Füredi Napló, illetve később a rövid életű, Keszthelyen kiadott Balaton című lap. 1888-ban Abádszalókon (Tiszaabádon) hunyt el, ahol leánynevelő intézetet alapított.

Amint az kisebb helyi lapok esetében gyakran előfordul, munkáját csupán néhány ember segítette: Tolnay Lajos füredi tanító, aki 1862-ben vadászbaleset áldozata lett a balatoni nádasban, valamint Bibok Lajos költő és Pap Gábor litéri lelkész, aki maga is szívesen verselgetett a lap hasábjain, illetve 1863-ban bizonyos Kis Daemon. A Bibok Lajos szintén álnév volt, amely a Kiskunfélegyházán 1835-ben született Bátorfi Lajost leplezte. Ő később több dunántúli lap szerkesztője volt, így az alább még szóba jövő Zala–Somogyi Közlönynél is szerepet vállalt, de ő jegyezte Nagykanizsán Magyarország első női élclapját, a Kandi Klárit is. A halál is Kanizsán érte 1896-ban.

Pap Gábor 1828-ban Vilonyán született. Miután 1848–1849. évi cselekedetei miatt egy ideig szúrta a hatalom szemét, lelkészként működhetett, a Balaton-Füredi Napló kiadása idején történetesen épp Litéren töltötte be e hivatalát. 1874-től viszont a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke volt 1895-ben Komáromban bekövetkezett haláláig. Ugyanakkor a Balaton-Füredi Napló nem pusztán kitérő volt életében, jelentős volt újságírói/szerkesztői működése is.

Ami pedig Kis Daemont illeti, őt eredetileg Kulcsár Józsefnek hívták. 1838-ban Székesfehérváron látta meg a napvilágot, később jogi tanulmányokat folytatott, szülővárosában lett előbb aljegyző, majd vizsgálóbíró, de ő is több lap munkatársa volt, több írása jelent meg. A halál szülővárosában érte fiatalon, 1872-ben.

A fent nevezettek által szerkesztett Balaton-Füredi Napló Zala vármegye első lapjai közé tartozott. Vele lényegében egy időben jelent meg a Dunántúli Társadalmi Közlöny és Közhasznú Ismeretek Tára, 1861 és 1863 között hetente egyszer. Szerkesztője Jágócsi Péterffy József volt, a lap a Dunántúli Kerületi Vincellér Képezde orgánusaként jelent meg. A Zala–Somogyi Közlöny egy évvel később jutott el az olvasókhöz, 1862 és 1867 között havonta háromszor látott napvilágot, a Somogyvármegyei Gazdasági Egyesület hivatalos lapja volt. Felelős szerkesztője előbb Fodor Pál kaposvári ügyvéd, majd az ugyancsak kaposvári, hosszú életű és jó hírű szerkesztő és újságíró Roboz István, végül Wajdits József. Utóbbi kiadója is egyben, de a lap Kaposvárott készült addig, amíg ő át nem vette a szerkesztést Nagykanizsán, tőle pedig a Balaton-Füredi Naplónál is érintett Bátorfi Lajos vette át a stafétát 1872-ben. 1874-től Zalai Közlöny volt a lap neve.

Ahogy Kis Zsuzsanna rámutatott, e két lapban főleg a gazdasági és a jogi értelmiség volt jelen a szerkesztőségben, ezzel szemben a Balaton-Füredi Naplót – mint láthattuk – inkább a szépirodalmat előtérbe helyező egyházi és világi értelmiségiek állították össze. Miről szólt a Balaton-Füredi Napló? A lokális jelleg a potenciális célközönség miatt meghatározónak bizonyult, mindazonáltal megtalálható volt benne mindaz, ami elvárható egy alapvetően szórakoztatni szándékozó laptól. Az irodalmi irányultság dominanciáját mutatja, hogy rendszeresen közölt verseket, „beszélyeket”, emellett volt a lapban anekdotarovat is, és közzétett írásokat a Balaton és Füred történetéről is.

A fürdői élet hanyatlásával, augusztus felé mind nagyobb hangsúlyt kaptak a nagyvilág hírei és a különféle magyarországi tájrajzok, leírások, életképek, hírek, sőt egy ponton túl már hírértéke lett annak is, ha valaki csónakázott, illetve a vendégek érkezése és távozása is folyamatosan követhető volt a lap hasábjain. De szerepelt kép- és szövegtvény, közölték a környékbeli piacok formálódó árviszonyait, sőt a hőmérséklet változásait is, továbbá hozta a lap a Füredre való közlekedés híreit, a posta érkezésének és távozásának időpontját.

Elsődlegesen mégis a Füredhez és Balatonhoz való kötődés szabta meg a lap tartamát. A fürdői eseményeket a „Balaton-Füredi Hírharang” című rovat ismertette, ahova rendszeresen maga a Tihanyi Visszhang írói álnév mögé bújt Györök írt. A korabeli lokális sajtó ama – talán megengedhető a kifejezés – bája is jellemezte, amely a helyi események túlzottan aprólékos ismertetéséből fakad. De a lap arculatának akadt néhány más alapvető vonása is. Természetesnek mondható ezek közül a Füred iránti erős elfogultság: a szerkesztő minden alkalmat megragadott, hogy parttalanul dicsérje a fürdőt. A június 15-én megjelent mutatványszám az alábbi mondatokkal indított:

B. F. édes magyar hazánknak valóságos éden kertje, elvitázhatatlanul legkiesb vidéke, sőt Európának is legszebb tájképei közé számítatik. ... B.-Füred nem csak a hazai fürdők közt lett legfényesebb s fényűzőbb, legkedvesebb és kitünőbb, de a külföldi fürdők sorában is méltán előkelőbb helyet foglal.

Erőteljesen érvényesült, főleg 1861-ben, a Balaton-Füredi Napló hasábjain a hazafias érzület, néhány, már bizonyos túlzónak ható megnyilvánulásával együtt. Tévedés lenne azonban ezt a jelenséget napjaink divatos szófordulataival pusztán „magyarkodásnak” nevezni. A lap 1861-ben indult útjára, és mint minden újság, hatott és hatást tükrözött, manipulált és vissza is adott valamit abból, ami körbevett. Egy olyan fürdő lapjának esetében pedig, mint Füred, ahol az első-, de főleg másodvonalbeli politikusok jószereivel naponta fordultak meg, ez végképp nem nevezhető meglepőnek, ahogy az sem, hogy a külsőségeken is erőteljesen felszínre szökő negyvennyolcas hevület kiemelten jelent meg a Balaton-Füredi Naplóban is.

Jellemezte a lapot, ahogy annyi más hasonló kiadványt is, némi antiszemita felhang, ami néha kifejezetten otromba támadásba csapott át. Miből táplálkozott ez? Részben a korban megszokottnak mondható szófordulatokkal találkozhatunk, de ezenfelül szerepe lehetett ebben annak a ténynek is, hogy a fürdőkön meglehetősen sok zsidó származású vendég volt jelen (Schweizer 2019). Ez így volt Balatonfüred esetében is, amelyet Eötvös Károly (1901/1982: 363) a következőképp jellemezett: „hol papi, hol zsidó fürdő.”

A Balaton-Füredi Napló által rendszeresen közölt vendégnévsorból taláalomra kiválasztott, egymás után következő 15 név ezt igazolni látszik: Schwarz Lajos kereskedő, Herz Rozália nagykereskedő, Buzás Pál tanár, Kenessey Ferenc birtokos, Veisz Izsák kocsmabérlő, Veisz Rozália kereskedő, Khán Lévi kereskedő, Hofman Rozália kereskedő, Stein Netti kereskedő, Rechber Cecil kocsmárosnő, Klein Léni kocsmárosnő, Landler Mari kereskedő, Hirsch Léni kereskedő, Braun Netti kereskedő, Schwarz Rosalie kereskedő. Sajátosan árnyalja ezt a képet, hogy a zsidó származású Mangold Henrik a 19. század második felében ugyan nem lehetett hivatalos fürdőorvos, de évtizedeken át sikerrel és elismeréssel praktizált Füreden, majd később hosszú ideig volt fürdőorvos Füreden Engel Gyula, a „füredi nők általános kedvence” (Schweitzer 2019: 40).

A nevek alapján való besorolás mindig kockázatos, de a névsor itt meglehetősen világossá teszi, hogy a fürdői vendégsereg tekintélyes része zsidó származású. Ahogy már esett róla szó, a feudális/félfeudális társadalom szabta gátak a fürdőn, ahol a vendégek a szűk fizikai térben szükségszerűen közel voltak egymáshoz, látványosan felszínre kerülhettek. Füred légkörére egyfajta antiszemitizmus is rányomta a bélyegét, amelyet Schleicher Vera találóan nevezett „a térségbe importált társadalmi viselkedésmódok egyikének” (Schleicher 2018: 108). Kiss Zsuzsannát (2012: 34) idézve:

A fürdőhelyeken az 1860-as években mindezek szerint (még) nem történt meg a hagyományos társadalmi válaszfalak lebomlása, társadalmi-kulturális értelemben nem teljedett ki a polgárvivá válás.

A társadalmi rétegek elkülönülését mintázó „zsombékok” egyébként is karakteresen jellemezték Füredet, az úgynevezett „kastengeist” jelenlétét, a „cotteriák” elkülönülését sokan és sokféleképp kárhoztatták, miközben a fürdőt fenntartó bencés rend épp azon igyekezett, hogy e jelenséget felszámolja, de legalábbis tompítsa élet.

Az ortodox zsidóságot – a tőlük remélhető bevételre is gondolva – Füreden izraelita vendéglő is várta. A fürdő vezetősége 1816–1817-ben felépíttette az első zsidó traktérházat, 1837-ben régi istállókat alakítottak át zsidó vendéglővé, végül 1868-tól új épületet emeltek e célra (Lichtneckert 2013: 256). Horváth Bálint (1799–1860) bencés szerzetes és tanár Füredről szóló munkája a vendéglőt a füredi jeles épületek sorában említette: „a’ gyógy-szertár, az ó és új fürdőházak, a’ nagy vendéglő, paplak, a kórház, a’ zsidó vendéglő, a’ seborvos lakása, péklak, kovácműhely, istállók, boltok stb.” (Horváth 1848: 10). A füredi nagyvendéglő 1852-ből fennmaradt étlapján viszont nem található külön kóser kínálat (Katona 2019: 9). 1813-ban bizonyos Neumann Lázár arácsi zsidó bérelte a pálinkaházat, amely mellett mézárászékot is tartott. Ez utóbbi szerződés annak példája, hogy a fürdő vezetése az üzleti téren sem volt elzárkózó a zsidó kereskedőréteggel szemben. Ennek szellemében az 1810-es években Moritschek Dániel bérlő rendelte meg a kóser bort a csopaki mézáróstól, sőt az 1820-as években is kóser bort készítettek a Savanyúvíz zsidó vendégei számára Csopakon (Lichtneckert 2013: 255). Écsy László (1807–1895), aki páratlanul hosszú ideig, 1835 és 1889 között volt a füredi fürdő igazgatója, természetesnek tekintette, hogy üzleti kapcsolatban van zsidó kereskedőkkel, így például a fürdő nevében Schwarz Zsigmond pápai „portékással” kötött szerződést. Eszerint Schwarz a „Savanyu vizi Ház-butorokhoz megkivántató kilentz száz hetven két lepedőknek” szállítását vállalta megfelelő ár ellenében úgy, hogy „folyó márczius hónap 30-ig

okvetlen személyesen Tihanyba szállítsa”, továbbá azt is, hogy bizonyos „Vánkos Czihákat is a fent kitett időre” eljuttat a fürdőbe (Katona 2019: 9).

E törekvések nem mindenki tetszését nyerték el. Huszár Imre (1863: 33) újságíró, későbbi országgyűlési képviselő 1863-ban például kesernyés gúnnyal, már-már korholva jegyezte meg, hogy a fürdőben a személyzet az egyenlőség elvét tartja szem előtt

...a fürdői orvos ... egyenlő buzgalommal csókol kezét madame Egerberger nagykereskedőnének és a hétágu koronás bárónének, ha a báróné ép oly jól fizet mint a nagykereskedőné.

Pontos azonban Lichtneckert András (2013: 255) megállapítása, miszerint „az uradalom a zsidóságra mint fürdővendégre, az árendásokra, mint jól fizető bérlőkre tekintett”. Még akkor is, ha időnként a fürdőigazgató Écsy Lászlóban is felmerültek sajátos gondolatok a zsidóságról: „mágnások nincsenek, a főbb személyek az izraeliták, de ki tehet róla, hogy a pénz és a magyar föld ezek kezében van” (idézi Lichtneckert 2008: 141).

A fenntartó próbálkozás tehát nem volt, talán nem is lehetett maradéktalanul sikeres. Fennmaradt egyfajta, néhol élesebb szembenállás, elkülönülés a zsidó és a nem zsidó származású fürdővendégek egy része között is. Hudi Józsefet (1989: 133) idézve:

A megyei tekintetes urak lenézik a műveletlen kismenest, s mindahányan megvetik a „héber atyafiakat”, feledve, hogy tegnap még hitelért fordultak hozzájuk. ... Az elkülönülés, amely a társadalmi érintkezésben megnyilvánul, már a szobafoglalásnál is jelen van, hiszen a zsidók külön fogadóban szállnak meg. ... A társadalmi feszültségek a gyorsan polgárosodó, asszimilálódó zsidósághoz való viszonyban mutatkoznak meg legélesebben.

A fürdőközönség összességében egyfajta reprezentatív mintáját adta a magyarországi társadalom közép- és felső rétegének, s ily módon megjelentek az adott társadalom konkrét problémái a fürdőhelyen is. A Balaton-Füredi Napló viszont, ahogy már említettük, nem a fürdő hivatalos lapja volt, hanem magánkiadás. Ezért a fürdőt működtető bencés rend nézetét – miszerint minden fizetővendégnek egyenlő bánásmód jár – ez nem tükrözte.

Végül akadt a Balaton-Füredi Naplónak még egy lényeges jellemzője, ez pedig a fürdői „felsőbb társaság”, főleg „a magasb aristocrazia” iránti feltétlen tisztelet, sőt azzal ötvözött rajongás. Füreden is kiformalódott ugyanis az előkelőbb fürdővendégek és mások soraiból az a felső réteg, amelyik a nyári lokális társadalmi elit szerepét hivatott betölteni. Kikből is állt ez a társaság? Arisztokratákból, országgyűlési képviselőkből (a kettő gyakorta fedte egymást), a helyi és környékbeli nemesekből, a fürdő vezetőiből (Écsy László fürdőigazgató, Orzovszky Károly fürdőorvos, Huray István alorvos stb.) és az értelmiség néhány képviselőjéből: színészek, költők, írók.

Főleg az arisztokrata elit rendezett előszeretettel különféle programokat, amelyeket rendszeresen az egyik tag szervezett. Az, hogy velük a lap kiemelten foglalkozott, teljesen természetes volt az adott korban, egy fürdőn pedig különösen az, hiszen a vezető rétegek ténylegesen afféle „sztárjai” voltak a fürdői életnek, programokat szerveztek, megnyilvánulásaikkal erősen kihatottak a fürdő hangulatára, mindennapjaira. A Balaton-Füredi Napló ezenkívül gyakorta leereszkedő közvetlenségükre helyezte a hangsúlyt:

A vendégek száma nagy s meglepő látvány az, midőn a rendes séta órák alatt a savanyúvíz körüli sétatéren ... az oly sok, az annyira szép és fesztelen nagyjainkat s a többi osztálynak is nagyobbbrészt kitünő egyéniségeit s másokat nyájas, vidám arczczal, barátságos kedély ömlengései között látja az ember majd egy kebelben olvadni össze egy czél, egy ok s egy ut vezérli őket s vont össze a különös találkozás társaságába, úgy érezzük magunkat ilyenkor, mintha egy roppant világvárosnak legnépesebb, legélénkebb részében volnánk (Balaton-Füredi Napló 1861. 2. sz. 15. o.).

A gyakorlat néha – ahogy már kiderült – kevésbé volt idilli. E ponton érdemes megemlíteni a Balaton-Füredi Napló Hírharang rovatának néhány állandó szereplőjét: így báró Lo Presti Lajost, Inkey Ádámot, Zala vármegye csáktornyai kerületének országgyűlési képviselőjét, Felekyné Munkácsy Flóra színésznőt. Emellett gróf Zichy-Ferraris Manó nevét szükségszerű kiemelni (Katona 2012–2017). Ő az 1850-es évek derekán előbb botrányos házassága, majd felesége, a gróf Andrássy Manó szeretőjeként nyíltan fellépő Charlotte Strachan öngyilkossága miatt került a figyelem középpontjába. Az 1860-as évek elején a fürdői lap viszont valóságos idolt kreált belőle, úgy mutatva be őt, mint aki nélkül semmi jelentős dolog nem történik Füreden. Így, ha valamelyik vendégről pozitív hangvételű írás jelent meg, már-már catói következetességgel tették hozzá, hogy egyébként mindez elmondható Zichy-Ferraris Manó grófról is.

Végül említést érdemel Füred egészen sajátos figurája, Bizay Mihály (Katona 2002, 2012), az irodalmi hőssé nemesedett „nemzet bárója”, aki több évtizeden át volt a fürdőnek afféle népszórakoztatója, és akinek „tréfái” ma már legfeljebb olcsó ripacskodásnak tűnnek. A gyulai ortodox román iparoscsládból származó, de már fiatalon csalásért körözött Bizay a nyár kivételével a pesti Váci utcát róttta, míg nyaranta, mikor már úgymond hozzátartozott a fürdő nyári mindennapjaihoz, a fürdőigazgatóság állítólag kosztot és kvártélyt adott neki. Személye ugyanakkor nyilván megosztó volt, a fürdőközönség imádta, hozzátartozott Füred nyári imázsához, mégis kétes egzisztenciának számított. Ezt mutatja, hogy Écsy fürdőigazgatót 1863-ban megróttta a neki adott szállásért a pannonhalmi főapát, holott ő csak Krisztián Pius jószágkormányzó közvetlen utasítását hajtotta végre (Lichneckert 2008: 59).

Bizay szerenádok, macskazenék és titkos randevúk szervezéséből, a nyaranta a fürdőn időző hamiskártyásokkal összejátszva pechvogek fogásából, és sejtetően prostitúció szervezéséből tartotta fenn magát. Eötvös Károly (1901/1982: 185) így írt róla:

Nem jött olyan fiatal menyecske Balatonfüredre, akinek a nagymamájával el ne járta volna a ballagót és a ropogóst, mikor az még lány volt. Több mint ötven éven át volt állandó vendége Balatonfürednek. ... Birtoka, foglalkozása, ipara, kenyérkeresete semmi nem volt. ... Élősdí volt, de ezt a közönség soha észre nem vette.

Annyi bizonyos, a Füreden népszerű, mindenhol jelenlevő ember ismertségét ékesen példázza, hogy a Balaton-Füredi Napló (a lap egyébként is folyamatosan írt róla) egyik szőrejtvényének megfejtése az ő neve volt:

Rangom a magam dicső fénye, / Ábécénknek közepe, -
De mellem a betűk között / Legegyszerűbb betű neve, -
Derekam minden zeg zugban, / Ha bánod is, de benne van,
A térdemet bár mint nézed, / Mindig görbe feje lehet,
A lábfejem egy ipszilon, / Ugy, mintha lógna két ponton.
Ebből látszik, hogy hat betű / Az egész mit most elrejtünk,
S olyas, ki az, ha már tudjuk, / Kit sokszor emleget eszünk.

(Balaton-Füredi Napló, 1861. 5. sz. 40. o.)

A megfejtés „B. Bizay” volt: a bárói rangot persze saját magának „adományozta”. Sztárságát érzékletesen igazolja a fenti rejtvény, amely ilyen kérdések közé ékelődött be egyedülálló módon: Füred, szabadság, haza, Balaton, hullám, szerelem, Deák Ferenc.

Irodalom

- Bourdieu, Pierre (1985): The Market of Symbolic Goods. *Poetics*, no. 14, pp. 13–44.
- Eötvös Károly (1982): *Balaton utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Füzes M. Miklós (1965): Adatok Győrök György és Győrök Leó életéhez. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 3. sz. 125–144. o.
- Horváth Bálint (1848): *A füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke*. Magyaróvár: Czéh Sándor.
- Hudi József (1989): A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. *Zalai Gyűjtemény*, 28. sz. 109–135. o.
- Hudi József (2015): szerk.: *A balatonfüredi panaszkönyv, 1836–1840*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai, 74.
- Huszár Imre (1863): Balatoni saisonok. In: Balázs Sándor, Huszár Imre & Rózsaági Antal (szerk.): *Nayad. Fürdői album*, 31–42. o. Pest: Lauffer & Stolp.
- Katona Csaba (2002): A nemzet bárója – aki már életében legenda lett. *Győri Tanulmányok*, 35–46. o. 26.
- Katona Csaba (2008): A füredi Savanyúvíz az 1850-es években – egy szürke hivatalnok izgalmas naplója a Bach-korszakból. In: Uő. (szerk.): *Écsy László fürdőigazgató naplói, 1850–1852, 1856, 7–25. o.*
- Katona Csaba (2012): „Hírességét az tette, hogy mindenki ismerte, minden valódi ok nélkül.” Adatok Bizay Mihály életéhez. *Bárka*, 20. 2. sz. 88–92. o.
- Katona Csaba (2014): *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Katona Csaba (2017): A kráter mélye. A kiegyezés hatása a füredi fürdőre. *Tempevölgy*, 9. évf. 4. sz. 99–108. o.
- Katona Csaba (2012–2017): Akik nem illettek egymáshoz: Charlotte Strachan és Zichy-Ferraris Manó házasságának tragikus története. *Moson Megyei Műhely*, 14–20. sz. 83–102. o.
- Katona Csaba (2019): „Mellyben mindenki, külömbiség nélkül részesülhet.” Zsidó fürdővendégek a balatonfüredi fürdőben a 19. században. Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történelmi Intézete. 8–16. o.
- Kiss Zsuzsanna (2011): *Zala megye nyilvánossága az abszolutizmus korában*. PhD-dolgozat. Budapest.
- Kiss Zsuzsanna (2012): Hagyományos és modern kulturális határok. Zala megye nyilvános élete az 1860-as években. *Acta Sociologica*, 5. évf. 1. sz. 29–35. o.
- Kósa László (1993): Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes & Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje. Történelmi ökológiai tanulmányok Magyarországról*, 201–222. o. Budapest: Orpheusz Kiadó.
- Kövér György (2006): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Társadalomtörténelmi tanulmányok*. Budapest: Századvég.
- Lichtneckert András (2013): *A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő története. Az alapítástól az államosításig (1702–1949)*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Lichtneckert András, szerk. (2008): *Écsy László fürdőigazgató naplója, 1863–1892*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Lukács Károly (1944): A balatonvidéki hírlapirodalom első negyedszázada. *Magyar Könyvszemle*, 63. évf. 1. sz. 35–52. o.
- Nagy Csaba (2000): Vidéki sajtó a századfordulón a Zalai Közlöny című lap 1900-as évfolyama alapján, www.hivk.hu/zalaikozlony/.
- Pap József (2003): A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? *Aetas*, 43. évf. 3–4. sz. 159–176. o.
- Schleicher Vera (2018): *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest: L'Harmattan.
- Schweitzer Gábor (2019): „... itt mindenki izraelita”? A zsidók és a békeidő fürdőélete. In: Lichtmann Tamás összeállítása: *Az Ungvári. Tanár és tudós*, 34–56. o. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Szekfű Gyula (1920): *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt.
- Tóth Árpád (1998): A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka (1817–1848). *Fons*, 5. évf. 4. sz. 414–415. o.

Tóth Árpád (2005): *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest: L'Harmattan.

Tóth-Bencze Tamás (2016): Wesselényi Miklós úzásai a Balatonban. *Füredi História*, 16. évf. 3. sz. 8–20. o.

Abstract in English

Home, Freedom, Wave, Love and Ferenc Deák: The Balaton-Füredi Napló (1861–1863)

The idealised picture of spa-life in Balatonfüred is unflinching in the collective memory of Hungarians. It was as if the strenuous builders of the nation on the shores of the Hungarian sea had been working only on the progression of the country. Each spa was an enterprise operated as a well-run business that considered the comfort of the guests just as important as the maintainers' benefits from the business. The spa-society of Balatonfüred is a great and particular source for researchers to explore the embourgeoisement of the Hungarian society in the 19th century. A special memory of it is a short-lived, yet instructive press-experiment: the Balaton-Füredi Napló.

Keywords: Balatonfüred, Balaton-Füredi Napló, cultural life, embourgeoisement, 19th century, society of spa, social life, spa

Katona Csaba (1971) az ELTE BTK-n végzett történelem szakon. 1998–2011 között a Magyar Országos Levéltár munkatársa, 2011-től az (MTA) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet történésze, tudományos munkatársa. A reformkortól az első világháborúig terjedő időszak magyarországi társadalom- és művelődéstörténetével foglalkozik, a Balaton kiemelt kutatási témája. 2014-ben jelent meg *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*, 2016-ban pedig *Esszék és tanulmányok Balatonfüred múltjából* című kötete.

Sükösd Miklós

A szó technológizálása és az emlékezet birodalma: a helyi szóbeli hagyománytól a nyomtatott nemzeti emlékezetig

Eötvös Károly *Balaton* utazása a médiumelmélet és a nyomtatáskapitalizmus perspektívájából

Sükösd-Kósa Mihálynak

Eötvös Károly (1842–1916), a remek *non-fiction* szépíró (emellett liberális politikus és ügyvéd) érdekes írói alapállást választott. Szándékosan a jövő nemzedékeknek írt. *Utazás a Balaton körül* című, máig népszerű művében összegyűjtötte a tó körüli izgalmas, igaz történeteket, a szóbeli hagyományt, s palackpostaként a jövőbe küldte őket. Ezzel a szociográfia előfutárának tekinthetjük. Ugyanakkor könyve a hazaszeretet enciklopédiája is. Szabadelvű patriótaként hozzá akart járulni a nemzeti kisebbségeket integrálni kívánó, modern, demokratikus magyar nemzeti identitás kialakításához az Osztrák–Magyar Monarchiában. Olvasmányos Balaton-könyve három értelmezési keretet invitál: a szóbeli és az írásbeli kultúrát szembeállító Walter J. Ong médiumelméletét, a Benedict Anderson-féle felfogást a nacionalizmus és a tömegnyomtatás kapcsolatáról, valamint Pierre Nora francia történész koncepcióját az emlékezet helyeiről.

Kulcsszavak: Balaton, írásbeliség, kulturális emlékezet, liberalizmus, nemzeti identitás, nyomtatáskapitalizmus, patriotizmus, szóbeliség

1. Eötvös Károly időszerűsége: kémünk a múltban

Lelkesítő, alkotmányos demokrata értékeinkben megerősítő példaképeket keresünk? Demokratikus hitüket minden körülmények között megtartó személyiségek példáira van szükségünk? Lelki, erkölcsi, szellemi, politikai támogatásra vágyunk az illiberális populista korszakban, a demokráciát önkényuralommal vegyítő hibrid rezsim hétköznapjaiban?

Eötvös Károly tökéletes példaképként áll előttünk, s kedvesen beszélgetésre hív bennünket. Liberális ügyvéd és parlamenti képviselő volt, az alkotmányos demokrácia tántoríthatatlan híve, a törvény előtti egyenlőség harcos elvi és gyakorlati védelmezője. Az államhatalmak elválasztásában és a korrupció nélküli, tiszta közéletben hitt egész életében. Elődünk: értelmiségi, közíró, politikai publicista és politikus. A 19. századi nemesi szabadelvűség, a nemzeti liberalizmus remek figurája.¹

Ugyanakkor meleg hangú, népszerű szépíró, könnyen olvasható, szórakoztató bestsellerszerző. S ha mindez nem elég: Eötvös számos, a 20. század elején írt könyvében korának olvasói mellett meglepő módon kifejezetten nekünk, a jövő nemzedéknek írt. Cikkeinek, szövegeinek egyik kedvenc műfaja a leletmentés, a palackposta

¹ A kisenemes származású Eötvös Károly nem rokona, csak névrokona az író-politikus báró Eötvös Józsefnek (1813–1871).

a jövőbe: *a jövő nemzedékeknek célzott írás*. Célközönsége saját egyidejű olvasótáborra mellett az utódok – az unokák, dédunokák, ükunokák – nemzedéke: vagyis mi vagyunk.

Hogyan értelmezhető e különös közönségválasztás *a mi szempontunktól*? Mintha Eötvös Károly személyében időben mozgó kémet, szociográfust, szépirot, liberális jogászt, hozzánk hasonló, a felvilágosodás és a liberális demokrácia értékeit valló értelmiségit küldenénk vissza a 19. század második felébe és a századforduló időszakába, hogy kémkedjen, adjon jelentést számunkra. S Eötvös meg is teszi: mintha kifejezetten nekünk dolgozna. Mintha kifejezetten a mi szempontjainkat képviselve, diktafonnal és kamerával a kezében barangolna a múltban, hogy jelentéseket küldjön nekünk, a késői leszármazottaknak. Helyzetünk az, mint a jövőből kommunikáló MZ/X-é a Mészáros családban. 21. századi, technicista újmagyar rokonként társalgunk 19. századi kémünkkel. „Kapcs. ford.” („Kapcsolok fordításra; Kapcsolj fordításra” újmagyar nyelven a Mészáros sorozatban): Eötvös egyidejű kommunikációra hív, hidat épít az időben. Csak kényelmesen társalogni vissza kell sétálnunk vele az időhídon.

Eötvösnek nemcsak a nemzedékünket időutazásra invitáló írói alapállása különleges, hanem sokoldalú, bátor és bölcs személyisége is. Hegedüs Géza *A magyar irodalom arcképcsarnokában* (é. n.) így hozza közel Eötvös kávéházi figuráját:

Budapesten, az Oktogonon, ahol a Teréz körút és az Andrássy út keresztezi egymást, a soktűkrös Abbázia kávéház márvány sarokasztalának a fejenél évtizedeken keresztül délutánról délutánra széles karosszékben trónolt egy kövér, ősz, borostás, kopasz fején fekete selyemsapkát viselő férfi, körülötte jogászok, újságírók, államférfiak, öreg tisztviselők és ifjú rajongók mindig népes gyűréje. Az öreg, akit az egész ország a „Vajda”-nak nevezett, becézett, gúnyolt vagy orákulumnak kijáró áhítattal tisztelt, napról napra kifogyhatatlanul anekdotázott, magyarázott, világpolitikai elemzéseket fejtegetett, vagy hazai állapotokat bíralt, közben mindenki rendelkezésére állt, akinek széles ez országban valamiféle tanácsra volt szüksége. Se ő, se társasága nem csodálkozott, ha egy ismeretlen valaki odaült, elmondotta, hogy egyenest egy dunántúli faluból jött fel, hogy megkérdezze a Vajdát, hogyan intézhetnék el otthon családi torzsalkodásukat, vagy melyik orvoshoz vigyék a nagybeteg sógorasszonyt, vagy milyen pályára adja gyermekét, aki ügyes kézzel tud ostor nyelet faragni, de sehogyan sem megy neki az iskolában megtanulandó számtan és mértan. A Vajda ilyenkor részletesen kikérdezte az idegent, elgondolkodott – és amit tanácsolt, azt az idegen hálásan köszönte... és megfogadta. És megtörténhetett, hogy közvetlenül utána az asztaltársaság valamelyik országgyűlési képviselő törzsvendége kért tanácsot, hogy interpelláljon-e a parlamentben egy ilyen vagy olyan visszaélés miatt, amelyet választókerületében tapasztalt. A Vajda erről is kifejtette a véleményét – és a képviselő is megfogadta. Ez a kávéházi örök csevegő a nyolcvanas évektől az első világháború kitöréséig, tehát vagy harminc éven át országos intézmény, egymagában politikai tényező, az országnak alighanem legtekintélyesebb és legkeresettebb ügyvédje volt, egy időben *minden magyarok legvilág híresebbike, akiről az volt a nemzetközi közvélemény, hogy az emberiség egyik legbecsületesebb és legbátrabb férfia*. Személyes ismerősei pedig úgy tudták, hogy egy személyben és egyszerre *a legnagyobb magyar jogtudós, a leghajlíthatatlanabb jellem és a legmulatságosabb csevegő* (kiemelés tőlem: S. M.).

Eötvös Károly azzal lett a nemzetközi közvélemény számára a leghíresebb magyar, hogy 1883-ban a tiszaezlári perben elvállalta a vérváddal – a Solymosi Eszter nevű cseléd lány rituális meggyilkolásával – meggyanúsított helyi zsidók védelmét. Ezzel nemcsak egyedülálló ügyvédi, hanem közéleti szerepet is vállalt. Eötvös ugyanis bátran szembeszállt az Istóczy Győző parlamenti képviselő és csoportja által feltűzött antiszemita közhangulattal.

A Dreyfus-perhez hasonló, hatalmas hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó tiszaezlári perben két korszak jogszolgáltatása csapott össze. A középkori, antijudaista előítéleteken alapuló, boszorkányüldözéshez hasonló vérvád ütközött a modern, bizonyítékokon és áttekinthető perrendtartáson alapuló bírósági gyakorlattal. Általánosabb értelemben a tekintélyelvűség és a törvény előtti egyenlőség elve, sőt maga a megkérdőjelezetlen tekintélyen alapuló feudális rendszer és a racionális modern világ állt szemben egymással. A hosszú, fordulatos,

óriási érdeklődés mellett zajló per összecsapásaiban Eötvös nemcsak kiharcolta a vádlottak felmentését 1883-ban, hanem húsz évvel később meg is írta a per történetét.

A krimiszzerűen izgalmas mű – *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* címmel – egyszerre a per fordulatait és a nyomozását felidéző bírósági memoár, a szereplőket bemutató szociográfia és az antiszemitizmus arcait elemző kortörténeti körkép. 1904-ben jelent meg először (Eötvös 1904). *A nagy per* az egyik legfontosabb és legérdekesebb könyv, amit magyarul írtak. „A magyar irodalom egyik legizgalmasabb könyve” – értékelte László Ferenc (2010) kritikus a közelmúltban a Magyar Narancsban. Ez Eötvös főműve, s csak egyetérteni tudunk Hegedüs Géza (é. n.) értékelésével: „A történelmi nagyregénynek és társadalomtudományi nagymonográfiának egyaránt beillő mű világszerte.” Ennek megfelelően sok kiadást ért meg, több filmváltozata is készült. Mégsem ismeri kellő mértékben a mai olvasóközönség – sokszor még a jogászok, az ügyvédek sem. A jogi karokon (jogtörténeti órákon) sem kötelező irodalom, pedig annak kellene lennie.

Általában is igaz, hogy Eötvös életművét és személyiségét viszonylag kevesen ismerik. Annak ellenére, hogy 2003-ban Majtényi László jogtudós, alkotmányjogász megalapította az alkotmányossággal és közpolitikai elemzésekkel foglalkozó, ma is működő Eötvös Károly Közpolitikai Intézetet, Eötvös napjaikban nem közismert. Ritkán utalnak rá politikai összefüggésben, nincs a mai magyar liberális és baloldali demokrata gondolkodás és emlékezet fősodrában, haladó hőseink panteonjában. Pedig oda tartozik, ott a helye.

Eötvös Károly ugyanis „egyike a legnagyobb magyaroknak. Számon tartja őt az irodalom, a sajtótörténet, a jogtörténet, a művelődéstörténet” (Praznovszky 2007: 391). Eötvös mai időszerűségét – elsősorban 2010 óta – konkrétan az adja, hogy a 2010 óta regnáló rendszer az alkotmányos, liberális demokrácia történelmi alapjait veri szét. Azokat az elvi alapokat, amelyeket a 19. század első felében a reformkori liberálisok és az 1848-as forradalmárok fektettek le – a sajtószabadságtól a törvény előtti egyenlőségen át az államhatalmak elválasztásának elvéig. Ezekre az alapokra az 1867-es kiegyezés után húzták fel a alkotmányos magyar állam modern épületét.

Eötvös Károly irodalmi életművének jelentős része pedig éppen a reformkori (1825–1848), az 1848–1849-es, valamint a második reformkori (1867–1914) liberális közéleti személyiségek értékrendjét és emberi arcát mutatja be, hozza közel hozzánk. Pontosán dokumentálja az alkotmányos, liberális állam eszmei alapjainak megvetését és építményének kialakítását – mindazt, amit a 20. századi diktatorikus rendszerek és a mai hibrid rendszer 2010 óta megpróbál lerombolni Magyarországon.

2. A Balatoni utazás műfajai és forrásai: a leletmentés módszertana

A nagy per Eötvös legfontosabb, az *Utazás a Balaton körül* pedig legnépszerűbb, sok kiadást megért, máig olvasott műve (Eötvös 1900). A Balaton-könyv önértéke mellett azért is fontos, mert ez volt az író első saját néven megjelent könyve. Ebben formálta azokat a műfajokat, hangvételeket, stílári eszközöket és szerzői alapállásokat – köztük a jövő nemzedékeknek célzott leletmentő írásmódot –, amelyek egész életművét meghatározták.

A 19. század utolsó évtizedeiben Eötvös három nagyobb munkája jelent meg cikksorozatokban, amelyeket aztán az 1900-tól induló életműkiadásában könyvvé formált. A *Nazarénusok* című korai vallásszociográfiáját 1873–1874-ben adta közre a Pesti Naplóban. Az Oroszországból megszökö franciá hadifoglyok kalandjainak lélegzetelállítóan izgalmas kalandjait – *Aki örökké bujdosott* címmel – a Vasárnapi Újság hosszú cikksorozatában dokumentálta (1879-ben). Az Egyetértés című újságban adta közre egy népszerű munkája, a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* részleteit (1895-ben és 1899-ben). (Egy kisebb önálló kiadványt pedig – *Kerkapoly az új pénzügyminiszter* – Carolus álneven jelentetett meg 1870-ben.)

Mindeközben több száz, elsősorban aktuálpolitikai cikket közölt törvénymódosításokról, költségvetési vitákról, a közigazgatás reformjáról stb. Ugyanakkor barátairól, irodalmi és politikai hőseiről – Deákról, Jókairól, Kossuthról, Vörösmartyról, Petőfiről, Irányi Dánielről és másokról – is több arcképet, családtörténetet rajzolt újságcikkeiben. Képviselői és ügyvédi működése mellett újságírói műfaji és tematikai sokoldalúsága alapozta meg közismertségét és népszerűségét.

A szépírói sikert azonban egyértelműen a kétkötetes *Utazás a Balaton körül* hozta meg Eötvösnek 1900-ban. Balaton-könyve egyszersmind a Révai Testvérek kiadásában 1900-ban indult, 24 kötetes Eötvös-életműkiadást

kezdő két kötet (Eötvös 1900). Eötvös már közel 60 éves volt, amikor sikeres ügyvédi, politikusi és közéleti munkássága nyomán a könyvkiadó Révay Mór János meggyőzte, hogy rendszeresen írjon. A remek érzékű kiadó az irodalomtörténetben egyedülálló módon rögtön életműkiadást ajánlott a népszerű, érett korú, ám az irodalomban csak akkor debütáló Eötvösnek (Révay 1920: 277). Az életműkiadás első két kötete, az *Utazás a Balaton körül* már tartalmazza később kiteljesedett írói személyiségének műfajait és életművének fő témáit.

Az *Utazás a Balaton körül* rögtön közönségsiker, bestseller lett, és egyhangú kritikai sikert is aratott. „Egy hosszú kiadói pálya végén megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának” (*sic!*) – értékelte lelkesen a *Utazás a Balaton körül* a kiadó Révay emlékiratában (Révay 1920: 277). Révay pedig megfontolt ember volt: egyrészt maga is több nyelven publikáló társadalomtudós szerző, másrészt vállalatvezető, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság vezérigazgatója. Tudta, mit beszél, kihez-mihez hasonlítja Eötvös Károly művét: ő volt Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és más vezető szerzők kiadója is.

[Eötvös m]unkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20.000 példányban keltek el. ... Eötvös Károly közönsége nagyobb volt más magyar író közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Eötvös esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkéek voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni

– folytatja Révay (1920: 284).

A Balaton-könyvet nagy sikere miatt a Révai testvérek többször újra megjelentették az 1900-as első kiadást követően. A mű könnyen hozzáférhető, a mai napig újra és újra kiadják – teljes szövegét és válogatások formájában is. Tehát olvassák, és fizetőképes kereslet van rá mindmáig (Eötvös 2007 – ez a 12., átdolgozott kiadás, Eötvös 2011, Eötvös 2015a, Eötvös 2018). A Balaton-könyv megjelent e-könyv formájában is (Eötvös 2015b), és teljes szövege online hozzáférhető az Országos Széchényi Könyvtár oldalán (Eötvös 2007).

Az *Utazás a Balaton körül* két kötetéhez 1909-ben harmadik kötetként csatlakozott *A balatoni utazás vége* címmel megjelent folytatás. Eötvös ebben zárja le 1875-ös tó körüli utazásuk történetét. A Révai Testvérek-féle Eötvös-életműkiadásban *A balatoni utazás vége* a 23. kötet (Eötvös 1909b). Az egyszerűség kedvéért összefoglaló címmel *Balatoni utazásként* emlegetem a teljes művet. (Tehát beleértem az eredetileg *Utazás a Balaton körül* és a *A balatoni utazás vége* címmel megjelent köteteket is. A *Balatoni utazás* cím használatával egyébként a teljes mű 1982-es kiadását követem, s erre a kiadásra vonatkoznak a szövegből származó idézetek oldalszámai is [Eötvös 1982]).

Melyek a *Balatoni utazás*ban felhasznált műfajok? Hogyan gyűjtötte Eötvös Károly 1875-ös, Balaton körüli útjuk során az anyagot közel ezer oldalas művéhez? Mi volt írói alapállása, célkitűzése, szerzői szándéka? Milyen elméleti értelmezési keretben érthetjük meg legjobban a máig nagy hatású balatoni művet?

A *Balatoni utazás* műfaji meghatározásával kapcsolatban mindmáig bizonytalansággal találkozunk. Mintha egy máig megválaszolatlan kérdés lebegne itt. Eötvös Károly szinte egész életműve *tényirodalom* (non-fiction). Ezen belül *visszaemlékezések, történetek és anekdoták, kis- és nagyéletrajzok, esszék és eszmefuttatások, szociografikus betétek és kistanulmányok lírai reflexiókkal* szervessé oldott irodalmi egyvelege.

A *Balatoni utazás* műfaját különösen nehéz meghatározni, mert *sokműfajú*, fejezetről fejezetre, sőt a fejezeteken belül is izgalmasan változó, vibráló, dinamikus szövegű alkotás. A könyv külső formája, héja útleírás. Útinapló: Eötvös és öt barátjának, utazótársának a Balaton északi és déli partján tett 1875-ös utazásának megörökítése. Belülről tekintve a szöveg az útinaplóba oltott, élvezetes balatoni portré-, anekdota- és történetesorozat, gazdag helyi kultúr- és családtörténeti gyűjtemény, amelyet Eötvös saját visszaemlékezései és enciklopédiaszerű ismeretei gazdagítanak. A történetek egy része az Eötvösöket vendégül látó házigazdától származik – többen közöttük jeles közéleti személyiségek.

A Balaton-könyv olvasható „lazán összefércelt áútleírásként” is (László 2010). A „lazán összefércelt” szerkezetet részben az is magyarázza, hogy az *Utazás a Balaton körül* szövegét újságban, folytatásokban írta meg először Eötvös. A tárcafolymatások az Egyetértés című ellenzéki napilapban 1899. június és 1900. február között jelentek meg. Ezt

kövezték *Az utazás vége* cikkei (az *Utazás a Balaton* körül folytatásai) 1900 április–májusában (Tóth é. n.). A balatoni cikkeket elsőként közlő Egyetértés (1874–1913) liberális ellenzéki újságként az 1848-as eszméket képviselő Függetlenségi Párthoz kapcsolódott. Élesen kormányellenes álláspontot képviselt, konfrontatív stílusban. Az alkotmányos berendezkedést és a Kossuth-kultuszt népszerűsítette. 1902 és 1904 között maga Eötvös volt a főszerkesztője.

Az erdélyi közönség egy hónap csúszással, a Nagyváradi Napló folytatásaiban követhette Eötvös és útírársai – köztük négy erdélyi közéleti személyiség – balatoni kalandjait (1899. július és 1900. március, illetve 1900. április–május között [Tóth é. n.]). A magyar sajtótörténet kiemelkedő lapja, a Nagyváradi Napló (1898–1934) szintén liberális, népszerű ellenzéki demokrata napilap, az erdélyi, részben zsidó polgárság fóruma volt. 1901 májusától a polgári radikális Ady Endre is a szerkesztőség munkatársa.

„Eötvös minden művét tárcafolytatásokban írta meg” – jegyzi meg Révay (1920: 282). Vagyis a balatoni szövegeket is folyamatosan, napról napra, hétről hétre írta és közölte emlékezései alapján. Ez is magyarázza figyelmének változását, az új témák és a változó műfajú közelítések, a tematikai egységek (lezárások, ugrások és újakezdések) sorozatát a szövegben. Eötvös nem állt egyedül abban, hogy nagylélegzetű, könyvterjedelmű műveit hétről hétre hírlapi tárcaegységekben írja meg és közölje először. A szintén hírlapi leadásokban alkotó Jókai életművét műfaji és médiatörténeti szempontból elemző Szajbély Mihály ezért Jókai regényeit kifejezetten „tárcaegényként”, Jókait pedig hangsúlyozottan „újságokba író kalandregényíróként” határozza meg (Szajbély 2010). Ebben az értelemben Eötvös is *tárca szerző*, egész életműve tárcákból építkezik. A lapok tárcarovatában közölte először irodalmi igényű, olvasmányos – nemegyszer közvetlenül az olvasóhoz szóló, barátságos és csevegő hangvételű – anekdotáit, társadalomrajzait, kisesszéit, karcolatait és emlékezéseit, amelyek később kötetei anyagát adták.

Eötvös esetében azonban az újságmegjelenés ritmusa csak egy a könyvei komplex műfaji keverékére ható tényezők között. A kérdés ennél összetettebb. A *Balatoni utazás* műfaji lehatárolásának nehézségét, sőt lehetetlenségét a könyvet kiadó Révay (1920: 278) is érzékeli – s ennek ellenére a mű egységességét méltatja – memoárjában:

A munka nem volt besorozható semmiféle rendszerbe, nem volt az sem regény, sem dráma, sem elbeszélés, sem rajz, nem volt sem bölcsélet, sem lélektan, nem volt történet és nem volt utelírás és mégis mindebből volt valami benne és mégis egységesnek hatott a munka és ezért még a sablonos kritika képviselői, a tanárok, sőt azok első sorban kívánták, hogy minél gyorsabban felvétessenek a munkának legszebb részletei az iskolai olvasókönyvekbe. Azt mondták, hogy ez a mű az írásművészetnek olyan magaslatán áll, hogy azt már tulszárnyalni nem lehet.

Az 1982-es kiadás utószavában Szalay Károly irodalomtörténész (1982: 485–486) a következő taxatív műfaji meghatározást adja:

Eötvös balatoni utazása embertől emberig vezető, laza portréfüzér. Formailag tárca, anekdotafüzér, életkép, történeti publicisztika, memoár, néprajz, útirajz, tárcahumoreszk, művelődéstörténeti glossza, beszély, karcolat, archeológiai eszmefuttatás, irodalomtörténeti arcképvázlat. ... És mindegyik alkalminak látszó történet, humorral enyhített gúnyrajz, mosollyal szelídített torzkép, kedélyes bölcselkedéssel frissített tudományos értekezés valamiféle példabeszédet tartalmaz, Eötvös korához szólót. A sokat megérett és sokat tapasztalt ügyvéd, politikus, lapszerkesztő furcsa végrendeletét hagyományozza kortársaira és az utókorra.

Az utókornak szóló leletmentést, a jövő nemzedéknek szóló palackposta szándékát mint az írás fő motivációját Eötvös sok helyütt nyíltan megfogalmazza a *Balatoni utazás* szövegében. Vörösmarty életének rögzítésével kapcsolatban például így ír a leletmentés fontosságáról, a dokumentálás belső erkölcsi parancsáról:

Mert nincs Vörösmartyról, nincs múlt időnk nagyjairól olyan kicsi dolog, amit én szívesen le ne írnék. Amit koromnak s az utánam következő nemzedéknek számára a bús feledékenység karmai közül szívesen meg ne mentenék (Eötvös 1982: 203).

Milyen eszközökkel él Eötvös, hogyan végzi a kortársakra és az utókorra hagyományozás műveletét? Hogyan ássa ki történeteit, szövegeit, milyen módszereket használ az információgyűjtéshez? Mi az eötvösi leletmentés, a jövőnek szóló palackposta adatgyűjtő módszertana?

A *Balatoni utazás*ban legalább *nyolcféle módszerrel* bányássza ki és közli a balatoni kulturális örökség jövőnek átadni kívánt történeteit, adatait. Az alábbi részben ezeket ismertetem, néhány jellemző példával. Ne feledjük, a *Balatoni utazás* közel ezeroldalas, rengeteg forrást felvonultató mű, ezért több példa vagy idézet egyszerűen szétfeszítené a jelen írás korlátozott terjedelmi kereteit.

2.1. A szóbeli magaskulturális hagyomány: anekdoták, regék, személyes sztorik

A *Balatoni utazás* legfontosabb jellemzője, hogy a tó körüli, 19. századi oralitás, a magyar nyelvű szóbeli kultúra közegeiből ad jelentéseket. Ezeket fordítja írásos csomagokká, s küldi a jövőnek címezve. A szóbeli kultúra írásos nemzeti emlékezetté fordítása egyszersmind Eötvös egész életművének egyik központi motívuma. A Balaton körüli utazását társaival 1875-ben tette. Ám sok, a tóhoz és a körülötte élőkhöz kapcsolódó története – anekdoták, regék, személyes sztorik – korábbi korszakokból, a 19. század korábbi évtizedeiből, sőt korábbi évszázadokból valók. *A tó körüli közszerelőkről, ismert és ismeretlen hősookról szóló történetek megmentése az utókor számára:* ez a *Balatoni utazás* fő szándéka és öröksége.

Eötvös célja a balatoni és a Balaton környéki szóbeli kultúra megmentése, átmentése az írásos nemzeti kultúrába. Egyfelől a Balatonon nyaraló, fürdőző közszerelők hosszú soráról, országos politikusokról (például Deák Ferencről), irodalmárokról (Kisfaludy Sándorról, Jókai Mórról és másokról) kapunk élvezetes rajzokat és karcolatokat. Másfelől kevésbé vagy egyáltalán nem ismert helyi közszerelők, vállalkozók, gazdálkodók, papok, földművesek történeteit menti meg Eötvös az elmúlástól.

S találunk egy harmadik műfajt is. A magyar történelemnek az Árpád-korig visszanyúló, szóban hagyományozott történeteit: a török korból, a kuruc időkből, 1848–1849-ből vagy éppen Gellért püspökről.

„A tihanyi barátok” című részben (Eötvös: 1982; I. kötet, 316–41) például a tihanyi apátság 1055-ös alapításával kapcsolatos szóbeli hagyományt eleveníti fel s teszi írásba Eötvös. Eszerint „Endre király jókedvű, okos és vidám gondolkodású férfiú volt” (I. 317), amit az is bizonyít, hogy a tihanyi barátok (a keresztény szerzetesek) szórakoztatására „tíz szobalányt” adott az alapítólevélben (I. 317). Hogy mi dolguk volt a szobalányoknak? Erről Eötvös Kocsi Sebestyén Gábor (1794–1864) jogtudós, polihisztor, országgyűlési követ élvezetes szóbeli szakvéleményét idézi: „A szobalányok a király rendelete szerint természetesen mind üdék, pirosak, egészségesek és hajadonok voltak, s valamennyien a zárdában tanyáztak” (I. 319). Aki ennél is több részletet szeretne megtudni, lapozza fel a *Balatoni utazás* vonatkozó fejezetét. Ami itt ránk tartozik: Kocsi Sebestyén

...annyit ... megmondott, hogy az egész történet ... szent Gellért életében részletesen meg van írva, s amit ő tett hozzá, azt se a kisujjából szopta, hanem a szóbeli hagyományból merítette (I. 341).

A *szóbeli hagyományt* használja forrásul az író a Gyulaffy László (1520 körül –1579) tihanyi és csobánci várkapitányról (Zrínyi Miklós barátjáról, a törökellenes harcok hősről) szóló anekdotákban is:

Csak két adomát mondok el a nagy hírű hősről, amint azokat a hagyomány a mi századunkra megőrizte. Akár tudja, akár nem tudja a történelem, én tudom, hogy igaz mind a kettő (II. 74.).

Az anekdoták emberközelségbe hozzák a nagynevű (h)ősök hús-vér életét, lényét, személyiségét, Eötvös könyvében megőrzött döntéseit, harci, politikai és magánéleti dilemmáit. Mintha személyesen is ismernénk a magyar történelmet alakító kulcsfigurákat.

2.2. Népi *oral history* interjúk

A *Balaton utazás*ban Eötvös nemcsak a Kocsi Sebestyénhez hasonló írástudók szóbeli történeteit és a neves hősökről szóló szóbeli hagyományt rögzítette, hanem egyszerű emberek, írástudatlan földművesek és szolgák – Eötvös kérésére előadott – történeteit is. A paraszti szóbeli hagyomány gyűjtése és írásos magaskultúrává fordítása Eötvös munkáját a néprajzkutatók munkásságával rokonítja. Módszertana – *az interjúkészítés, az utazás és a résztvevő megfigyelés* – alapján Eötvös így az etnográfusok, a folklórgyűjtők, a szociográfusok távoli társának, illetve előfutárának tekinthető. Különbségük abban áll, hogy Eötvöst elsősorban a magyar történelemre vonatkozó konkrét történetek rögzítése érdekelte, nem pedig a népi életmód módszeres kutatása.

Eötvös életművének e gyűjtővonulata Bartók Béla (1881–1945) későbbi népzene-kutató és -gyűjtő munkásságával is rokonítja stratégiáját. Ahogyan Bartók utazásai során a nótafáktól az élő népzene-t, népdalokat gyűjtötte, fonográf-ra rögzítette, s némelyiket beépítette saját magaskulturális zenéjébe, úgy kereste Eötvös Károly utazásain a sokat tudó idős parasztokat, hogy begyűjtse tőlük s rögzítse az élő helyi, paraszti szóbeli kultúra örökségét, és beépítse azt magaskulturális irodalmi műveibe, *a hely szellemét, közösségi mentalitását* megragadó kulturális gyűjteményeibe. A néprajzosok és Bartók gyűjtőmunkája természetesen tudományosan megalapozottabb és módszeresebb volt, mint Eötvösé (Bartók 1936), aki Bartóknál egy nemzedékkel korábban, sok műfajú szépíróként közeledett a szóbeli népi hagyományhoz. Alapállásuk, kultúramegőrző stratégiájuk azonban rokon szemléletet mutat.

Eötvöst gyűjtőmunkája kortársa, „a nagy mesemondó” Benedek Elek (1859–1929) munkásságával is rokonítja, aki Eötvöshöz hasonlóan irodalmi életműve mellett országgyűlési képviselőként, újságíróként és lapszerkesztőként működött. Benedek népmese-gyűjtéseivel szemben azonban Eötvös igaz történeteket, a *non-fiction* történelmi szájhagyományt rögzítette tényirodalmi munkáiban.

Hogyan használja Eötvös a népi interjúkat, hogyan gyűjti a népi hagyomány történeteit? Lássunk egy példát! A Balaton-felvidék, a Bakony egyik népi hőse a híres betyárvezér, Sobri Jóska (1810–1837). Sobri, e Robin Hood-szerű legendákkal körülvett, mesékben, dalokban, táncokban megőrzött rablólegény Rózsa Sándor mellett a leghíresebb magyar betyár. Sobri Jóska Eötvös Balaton-könyvének egyik központi figurája. Történeteit több szempontból, több forrásból halljuk a kötetekben. Pillantsunk Sobri kemény cowboy-szerű alakjára:

Ott ült az ivóasztal közepénél Sobri Jóska, kalapját hátravágva, a bajuszát pödörgette, dupla puskája előtte feküdt az asztalon, cifra szüre a szék hátára téve. Három gyertya-tartóban három szál gyertya égett előtte. Ez volt a szokás minden csárdában, ahova Sobri éjszakára benézett (I. 399).

A Balaton utazás Sobri-története-i közül kiemelkedik az az *oral history* interjú, amelyet az író Sobri Jóska szerelméről, Répa Roziról készített. Eötvös forrása, interjúalánya nem más, mint Répa Rozi bátyja, Répa Ferkó, aki hűgának élettörténetét meséli el. A Répa Ferkó által elbeszéltekből kirajzolódó izgalmas, gyönyörű, szomorú történetet Sobri Jóska és Répa Rozi romantikus és plátói szerelméről Répa Ferkó elmondása és Eötvös Károly megörökítése nélkül valószínűleg senki nem dokumentálta volna a magyar utókor számára (I. 395–410).

Ha Eötvös nem rögzíti írásban Répa Ferkó-interjút, akkor nem élne velünk Répa Rozi költői szépségű története, s szegényebbek lennénk egy romantikus Bonnie és Clyde-szerű népi hőstörténettel, Sobri betyárportréjának (e máig élő archetípusnak) emberi oldalával.² Ez csak egy példa – alighanem a legkiemelkedőbb – a paraszti interjúk használatára Eötvös adatgyűjtésében, történetfűzérei összeállításában.

2 Sobri Jóska és a 160 évvel későbbi viszkis rabló, Ambrus Attila pozitív hősként való médiabemutatójáról, a „jó betyár” máig élő archetípusáról lásd Csepeli & Mátay (2001).

2.3. „Jól megnéztem”: résztvevő és pszichológiai megfigyelések (tudatos jelenlét)

Eötvös Károlynak *rendkívüli memóriája* volt. *A nagy perben* megemlékezik róla, hogy a tiszaezlári zsidók védelmében a hétórás záró védőbeszédet fejből, jegyzetek nélkül mondta el (Eötvös 1904). Ne feledjük: az *Utazás a Balaton körül* két kötete is 25 évvel a tó körüli 1875-ös túra után, 1900-ban jelent meg. Eötvös feltehetőleg nagyrészt emlékezetből írta meg az utat először újságcikkeiben 1899–1900 folyamán – 24 évvel később visszaemlékezve az úti kalandokra s a balatoni történetek sok más forrására is.

Ugyanakkor *mély emberismeret és empátia*, a különböző motivációjú cselekvők és cselekvések mély megértése jellemezte. Mindazok lelkiállapotába jól bele tudott helyezkedni, akikkel találkozott. Emlékezzünk, hogyan jellemezte Hegedüs Géza Eötvöst, a bölcs vajdát, akit mindennap többen kértek fel problémamegoldásra családi torzalkodások megoldásától (ezt ma mediátornak mondanánk) pályaválasztási és életvezetési tanácsadásig (*coaching*). Minderre természetes képességei mellett hatalmas élettapasztalata és ügyvédi munkája során szerzett emberismerete tette hivatottá és alkalmassá Eötvöst.

Rendkívüli memóriája, bölcsessége és emberismerete összeadódott dokumentálási, történetrögzítési törekvéseivel. S mivel Eötvös ügyvédként, politikusként, újságíróként, tanácsadóként, utazóként és íróként élete során rengeteg emberrel találkozott – kora közéleti szereplőinek nagy többségével s egyszerű emberekkel egyaránt – a *Balatoni utazás* (és egész életműve) a 19. századi személyiségek lelki és jellemrajzának, mentalitásának hatalmas tárháza. Kivételes megfigyelőképessége és memóriája már gyermekkorától megmutatkozott. Tizenhárom éves volt, amikor egy barátja balatonfüredi édesapja elvitte magával, hogy együtt látogassák meg Vörösmarty Mihályt. „Vörösmartyt akkor láttam először, és akkor láttam utoljára. *De jól megnéztem*. Siheder ésszel, de tudtam már ki ő, s mi a nemzetnek” (I. 189, kiemelés tőlem: S. M.).

Már a kamasz Eötvös is *tudatos jelenléttel* issza magába a nagy költő személyiségét, s élményszerűen, mégis adatgazdagon rögzíti a látottakat és hallottakat. Ötvennyolc éves, amikor a Balaton-könyvben felidézi a tizenhárom éves korában (negyvenöt évvel korábban) tett látogatás részleteit. E „jól megnéztem”, az empátiát a fogalmi elemzéssel erősítő hozzáállás többször, több megfigyelt személyiséggel kapcsolatban megjelenik a könyvben s az író más műveiben is. Eötvös bízik magában, társadalmi és pszichológiai megfigyelése erejében, mélységében és pontosságában.

Eötvös e szociografikus és szépírói módszerét mai fogalmakkal a *tudatos jelenlét* által áthatott *résztvevő megfigyelésnek* és *empatikus pszichológiai megfigyelésnek* nevezhetjük. Ez rengeteg részletet felidézni képes, páratlan emlékezőtehetséggel és dokumentálási szándékkal társul.

2.4. Privát portrék a nemzet nagyjairól: Vörösmarty, Kisfaludy, Deák, Jókai és a többiek

Eötvös kedvenc műfaja, hogy a magyar nemzet nagyjainak személyiségét, lelkialkatát, hétköznapi tetteit, magánéletét mutatja be – nemegyszer a családjuk történetébe ágyazva. Ilyenkor tudatosan arra törekszik, hogy ne elsősorban az életművet – írók, költők esetében az irodalmi műveket, politikusok esetében az eszméket és politikai tetteket – mutassa be, hanem *a kiemelkedő szereplők személyiségét hozza közel a későbbi nemzedékek olvasóihoz*. E privát portrék tudatosan arra szolgálnak, hogy emberközelbe hozzák a jövőben (a mi jelenünkben) egyébként hideg szoborként vagy csak utcanévként előttünk álló, elidegenült nemzeti panteon alakjait. Eötvös – főleg az iskolások és a fiatalok számára – meg akarja könnyíteni az érzelmi azonosulást, a nemzedékek közötti patrióta folyamat(osság)ot. E családtörténetek mintapéldája *Deák Ferencz és családja* című műve (Eötvös 1905). E privát családtörténet elolvasása után személyes, közeli barátunknak, saját mesterünknek érezzük a haza bölcsét, s közeli ismerőseinknek családtagjait.

Sok balatoni hősről ad hasonló privát portrét Eötvös a *Balatoni utazásokban*. A főhős kétségtelenül a többek között Badacsonyan élő költő Kisfaludy Sándor (1772–1844), akinek Szegedy Rózához (1775–1832) fűződő szerelmét s kettejük történetét összességében kisregény-terjedelemben, fordulatos fejezetekben festi elénk Eötvös. A személyes sorsok, személyiségek, szerelmek, magántörténetek dokumentációjában tudatos programot követ: az írók, kiemelkedő közszereplők hivatalos élettörténetének informális kiigazításának, kibővítésének programját.

Egy költőnk szerelméről se irtak annyi könyvet, mint Kisfaludy Sándoréről. De szerelmének történetét se írta meg egy költőnk se annyira, mint Kisfaludy Sándor. Se Petőfi, se Csokonai. Pedig ennek boldogtalan, amannak boldog szerelméről oly gyakran zengett a lant. Vörösmarty szerelméhez alig mertek írónk hozzá nyulni; Arany Jánosról, Tompa Mihályról szólni ledérségnek látszott volna. Kisebb költőink lóti-futi szerelme épen nem ébreszté föl a nemzet kíváncsiságát. De hol lehet megismerni Kölcsey és Kemény Zsigmond, Jósika és Eötvös József szívének ifjúkori paradicsomkertjét? Hejh de kezdetén vagyunk mi még csak annak a műnek, mely irodalmunk és írónk élettörténetét igazán állítaná elénk!

De akármennyit irtak Kisfaludy szerelméről s akármennyit irt ő maga is: még sincs teljesen megírva az se. S bizony nagy mulasztást követtem volna el, ha mikor Badacsonyban voltunk, e miatt Gyulai Pál urral nem évődtem, nem kötekedtem volna egy sort. Mit tudott ő akkor Himfy szerelméről? (I. 430)

S programjának megfelelően Eötvös mindent elmond, amit csak tud Kisfaludy s Szegedy szerelméről. „Szegedy Róza történetét eddig meg nem írták” – hívja fel a figyelmet (II. 139), s tüstént pótolja a hiányt. Ugyanakkor rámutat a dokumentátori, hiánypótló szándék s buzgalom korlátaira is:

Gyermekkoromban érdeklődtem már neve, alakja és története iránt. Egy-két év múlva ötven éve lesz már, amikor sírját először felkerestem. Azután húsz év múlva kerestem föl s végül két év előtt. Most már kötelességem mindent elmondani, amit haláláról tudok.

Gyermekésszel nem gondoltam arra: akkor kérdezősködni róla, amikor még lehetett volna, amikor még százan meg százan éltek, akik őt ismerték, s tiszteletükkel és rajongásukkal körülvették. Amikor még élénk volt róla az emlékezet, s közénk s életének hagyományai közé nem szállt le a feledés köde. Mikor eszembe jutott: akkor már késő volt. Akkor már kevesen éltek, akik színről színre látták s vele ismerősök voltak. S az ő beszédüket is kétféle feledés csonkította meg. Az ő feledésük s az enyém. Hiszen mindent följegyezni akkor se jutott eszembe (II. 139).

A privát profilok, emberi arcok megrajzolásához Eötvös felhasználja a szóban őrzött hagyományokat, adomákat is – egészen a gyermekkorában hallott adomáig visszanyúlva:

Sok adomát hallottam a költőről (Kisfaludyról). Hosszú élete, sokoldalú, gazdag élete volt; sok adoma képződhetett élete és egyénisége körül. Pápán és Veszprémben még sok jó ismerősével, sok jó barátjával találkoztam gyerekkoromban. Ha mindenre tudnék emlékezni! Ha sejtettem volna fiatal koromban, hogy valamikor én is papirost szántok és betűt vetek és konkolyt aratok, s ha följegyeztem volna a hallott dolgokat!

De azért elmondok egyet s mást az adomákból. Sokat ő maga is följegyzett leveleiben, én úgy mondom el azokat is, amint én hallottam (II. 106).

Kisfaludyhoz hasonlóan élvezetesen – és viccesen, bár kisebb terjedelemben – mutatja be Eötvös Jókainak a Balatonhoz fűződő kapcsolatát, Jókai balatonfüredi éveit, az *Aranyember* rekordgyorsaságú füredi megszületését. (Jókai hitelezők és végrehajtók gyors kifizetésére, pár hónap alatt írta meg Füreden az *Aranyembert* [I. 210; Jókai balatoni vonatkozású műveinek jegyzékét lásd Lipták 1969: 57]) Eötvös felvillantja Deák Ferenc füredi üdüléseinek képeit is. A privát portrék célja mindig a nemzeti hősök emberközébe hozása; erkölcsi és szellemi nagyságuk mellett emberi voltak, esendőségük, szerethetőségük megmutatása.

2.5. Irodalmi szociográfia

A *Balaton utazás* műfaji és módszertani sokféleségéhez tartozik az az írói módszer, amelyet a két háború közötti falukutató mozgalomban meghonosodott szóval szociográfiának, korábbi magyar kifejezéssel társadalomrajznak nevezhetünk. Az 1930-as évek falukutató mozgalma általában a paraszti életmódot, egy falu, mezőváros vagy tájegység életmódját mutatta be. Eötvös irodalmi szociográfiái ezzel szemben helyi személyiségek, családok történeteit vagy konkrét események elbeszélését rögzítik. Ez is tényirodalom, ám Eötvös szépirodalmi ritmusában, friss, kedélyes, sodró elbeszélésében előadott (és semmiképpen sem tudományos igényű) dokumentumirodalom. Stílusa néhol szárazabb, néhol – főleg a szerelmi részekenél – romantikus elbeszélésbe hajlik, ám mindig megtörtént tényeken, történeteken alapul.

A Balaton-könyv legjobb irodalmi szociográfiája alighanem a sümegi kékfestő története, amely egy sikeres magyar tőkés vállalkozás felívelését mutatja be. A családtörténet a helyi textilfestő fiának stratégiai üzleti terveitől (amelynek házasságkötését is alárendelte) egészen egy sümegi központú nemzetközi kereskedőház megalapításáig és sikeréig ível (II.162–241). A kisregény-terjedelmű szociográfia akár kis magyar *Buddenbrook házként* is olvasható. Ám Thomas Mann nagyregényével szemben nem a vállalkozó család hanyatlását, hanem felemelkedését, igazi magyar sikertörténetet beszél el lebilincselően.

Eötvös irodalmi szociográfiái egyszersmind izgalmas szépirodalmi olvasmányok. *Aki örökké bujdosott* című tényregénye az irodalmi szociográfia gyöngyszeme, egyszersmind letehetetlen kalandregény is. Napóleon francia katonáinak szökéstörténete – orosz fogságba, a cár börtönébe kerülnek, majd sok száz kilométeres vándorlás után eladják őket rabszolgának Törökországba, ahol kasztrálják s eunuch háremőrként dolgoztatják őket a szultán háremében. Hosszas megpróbáltatások után egyikük harminc év múltán Magyarországon keresztül próbál visszajutni hón szeretett Franciaországába. E kalandregény-szociográfia egyszersmind a honvágy, a honszeretet, a nemzeti érzés apoteózisa is (Eötvös 1901).

2.6. Magánlevelek

„Van nagy csomó levelem, kéziratom Deáktól, Kossuthtól, Petőfitől, Jókaitól” (II. 25) – írja Eötvös a *Balaton utazás*ban. Múltmentő adatgyűjtésének és -közlésének fontos forrásai a magánlevelek, használja is ezeket a Balaton-projektben és számos más művében. Deák Ferencről és családjáról írt monográfiája például jelentős mértékben a család levelezésére támaszkodik (Eötvös 1905).

Ez természetesen dilemmákat vet fel, hiszen feszültség keletkezik a magáncélra írt levelek nyilvánosságra hozása körül, főleg akkor, ha élnek még a leveleket író szereplők vagy a címzettek. Eötvös is érzi ezt, magánügyekben igen tisztelettudó és óvatos, a privátszférát tiszteletben tartja. (Például Deák ifjúkori szerelmeinek kilétét, nevét soha nem hozza nyilvánosságra.) A neves közszerelők leveleit azonban megőrzési és adatszolgáltatási céllal stratégiaileg gyűjti a jövő nemzedékei számára. De ez sem problémamentes. A *Balaton utazás*ban dokumentál is egy ezzel kapcsolatos jellemző konfliktust egyik balaton utitársa, az irodalomtörténész és -kritikus Gyulai Pál, illetve Deák Ferenc között:

Mikor Gyulai Pál ur Vörösmarty életrajzát írta: életrajzi adatok forrásaként Vörösmartyné átadta neki azokat a leveleket is, melyeket egykor Deák Ferencz intézett Vörösmartyhoz. Volt vagy negyven levél, de talán több is. Hiszen Deák és Vörösmarty barátsága 1830 körül kezdődött. A leveleket Vörösmarty gondosan megőrizte. Vörösmartyné egy szalaggal szépen összekötött csomagba adta át Gyulai Pál urnak. Gyulai Pál ur nagy bolondságot követett el a levelekkel. Elvitte azokat Deákhoz s rettentő fontos képpel megkérdezte tőle, hogy a nagy költő életrajzához fölhasználhatja-e a leveleket. No hiszen kikapott akkor Gyulai Pál ur. Diákkora óta olyan fenytésben nem részesült.

– Hogy meritek ti más levelét kezetekbe venni? Hogy meritek az én bizalmas leveleimet olvasgatni? Micsoda illetlen dolog az olyan irásokat használni föl, a melyek nyilvánossá tételét írójuk meg nem engedte? Hol vannak azok a levelek?

– Itt vannak nálam!

– Add ide.

Gyulai Pál ur odaadta a leveleket s Deák azon módon s abban a pillanatban bedobta a levélcsomagot az égő kályhába.

S ez megtörtént a nélkül, hogy Gyulai Pál ur a leveleket előbb gondosan lemásolta volna a nemzet számára.

És Gyulai Pál ur ezt megcselekedte akkor, a mikor jól ismerhette Deák Ferencz nézetét arról, hogy miként szabad vagy nem szabad közférfiak élettörténetéhez a magán cselekedeteket s a nyilvánosságra nem szánt iratokat felhasználni.

Ezekben a levelekben pedig a nemzetnek nagy kincse veszett el (II. 45-47).

Nem kétséges: Eötvös Gyulainak ad igazat Deákkal szemben a közszereplők, a nemzet nagyjainak levelezését illetően. Ezek szerinte közérdekűek, megőrzést és célirányos közlést érdemelnek. Ennek megfelelően maga is használja a magánlevelekből álló gyűjteményét az adatgyűjtés és -közlés forrásául.

2.7. Tárgyi emlékek

Eötvös gyűjtőszennvedélye a történelmi értéket képviselő tárgyi emlékekre is kiterjedt – persze a hozzájuk tartozó tárgytörténetekkel együtt. A *Balatoni utazás* sok érdekes tárgy leírását és történetét tartalmazza, legtöbbször annak személyes dokumentálásával, hogyan kerültek Eötvöshöz.

Az író sokszor azt is rögzíti, kinek ajándékozta tovább a tárgyat, és ki örökölte azt – ezeket kifejezetten *tárgykövető történetek*nek nevezhetjük. Néha csak egyszer vette kézbe s nézte meg jól a tárgyat, mégis pontos tárgyleírást és tárgykövető történetet ad róla: például Szegedy Róza feszületéről (II. 144–145).

Eötvös gáláns ajándékozó; a kapott vagy szerzett tárgyakat nemegyszer továbbajándékozta. Ha pedig történelmi értéke azt indokolja vagy a tárolás nehézséget okoz, akkor múzeumnak adományozza a gyűjteményt. Eötvös soha nem önös céllal, pénzügyi befektetésként néz szeretett tárgyaira. Nincs szó fetisiztikus tárgytiszteletről, öncélú gyűjtőszennvedélyről sem. Hanem a *nemzet tárgyi örökségét*, a jelképes értéket látja bennük s az általuk hordozott információkban. Célja a tárgyi hagyomány megőrzése: a tárgytörténetek megmentése s a történetek anyagi referenciáiként a nemzet tárgyi örökségének akadálytalan továbbadása az utókornak.

2.8. Történelmi dokumentumok

Eötvös végül eredeti történelmi dokumentumokat is felhasznál dokumentációs munkájához és történetmeséléséhez. A tihanyi apátság alapítólevelének különleges értelmezését fentebb idéztük. Kutatásaiban gyakran használja az anyakönyveket és a keresztleveleket, amelyekben családi adatokat (nevek; születés, házasság, halál dátuma) keres, jellemzően családfakutatások esetében. Eötvös ilyenkor rendszeres, módszeres történelmi kutatást végez a családtörténetek rekonstruálásához. A személyes anyakönyvi adatokat helyi parókiák anyakönyvéből és magasabb szintű egyházkerületek dokumentációjából nyeri ki. A többi – gyakran köztörténelmi vonatkozású –

családi információt padláson tartott régi levelesládákból előszedett, nemegyszer több évszázados birtoklevelekből, periratokból, szerződésekből és egyéb dokumentumokból gyűjti össze. Máskor magántulajdonú okleveleket, diplomákat vizslat.

A történelmi dokumentumok használata kiegészíti az író többi forrását. S amit egyszer megtalál, azt nemcsak rendkívüli emlékezőtehetségével rögzíti (általában évtizedekre), hanem rögvest összerendezi a többi forrásból származó információkkal. A dokumentumokból nyert adatok adják tényirodalmának szilárd történelmi alapját.

Összefoglalva: Eötvös Károly rettenetesen kíváncsi ember, szinte digitális memóriával. Fő célja a Balaton körüli kulturális leletmentés, a helyi történetek írásos dokumentálása – élvezetes magasirodalmi stílusban. A *Baltoni utazás* tényirodalmi adatgyűjtő módszereit egyfelől proto-etnográfának, proto-szociográfának, proto-szociológiának, ezen belül *az irodalmi szociográfia és a személyes avagy alanyi szociológia előfutárának* tekinthetjük. Másfelől *történelmi munkaként* is láthatjuk: 19. századi jelenkortörténetnek, mikrotörténetnek, mentalitástörténetnek, események, portrék, családtörténetek füzérének.

3. A patrióta projekt: a hazaszeretet enciklopédiája

A Nagy Francia Enciklopédia Denis Diderot és Jean le Rond d’Alembert szerkesztésében a felvilágosodás és a racionalizmus 35 kötetes gyűjteményeként jelent meg 1751 és 1780 között. A filozófusok célja a tudományos világnézet, a nyitott világi gondolkodás összefoglalása és népszerűsítése volt. Bizonyos értelemben hasonló gyűjtemény Eötvös Károly 24 kötetes életműkiadása 1900 és 1909 között: *a hazaszeretet történeteinek tárháza, a patriotizmus hatalmas enciklopédiája*. Az életműkiadás gyönyörű, arany címbetűs, szecessziós stílusú kék kötetekben a hazaszeretet lelkesítő példái, történetei sorakoznak. A *Baltoni utazásból* a hazaszeretet négy aspektusát érdemes kiemelni: néhány jellemző patrióta példatörténetet; a soknemzetiségű, befogadó magyar nemzet vízióját; a társadalomkritikát, a feudális és a modern egyenlőtlenségek elutasítását; végül a magyar történelmi emlékezet hangsúlyozását.

3.1. A hazaszeretet példái

A *Baltoni utazás* enciklopédikus mű: a tó déli és északi partján, a Balaton-felvidéken és Tihanyban gyűjtött történetek gazdag tárháza. A sztorik jelentős része példabeszéd: Eötvös haza és haladás ügyében gyűjtött motíváló történeteinek füzére. Nézzünk röviden néhány példát, amelyek a könyv fontos fejezeteit alkotják. „Az első magyar nemzeti színház” címmel Eötvös részletesen megírja a balatonfüredi magyar nyelvű nemzeti színház létrehozásának lelkesítő, szép történetét (I. 114-146). A színház 1830–1831-ben Kisfaludy Sándor javaslatára közadakozásból épült. Azelőtt csak német nyelvű kőszínház állt Füreden, a magyar színészek bódében játszottak, ólban aludtak. Eötvös Balaton-könyve *egyedülálló forrásmunka* a színházalapítás ötletének születéséről, az adakozók személyéről, motivációiról, az adakozáshoz szükséges összefogás menetéről és az építkezés részleteiről. Az ötlet megszületésének történetét az író itt is az egyik résztvevő visszaemlékezése – *oralhistory*-interjúja – alapján dokumentálja: „Fülöp József öreg barátom, mérnök és postamester Veszprémből. Ő beszélt el nekem az esetet” (I. 117). A füredi színház 1868-ig működött, amikor műszaki okok miatt le kellett bontani.

A „Hazádnak rendületlenül” fejezet annak a többhetes honmegismerő gyalogtúrának a részleteit idézi fel, amelyet a reformkorban, 1844-ban tett hét ifjú joggyakornok a Dunántúlon az „Ismerd meg tenházadat” gondolat jegyében (II. 261). A jurátusok (jogot végzett, de önállóan még nem tevékenykedő jogászok) a pozsonyi országgyűlés követéinek gyakornokaiként dolgoztak. Az ország különböző tájairól származtak, s az országgyűlés szünetében felkeresték többek között a pannonhalmi apátságot, Csesznek várát, Balatonfüredet – és jeles személyiségeket, mint a Badacsonyban élő Kisfaludy Sándort. A fordulatos fejezet a gyakornokok vidám kalandjait, úti találkozásait, múltidéző látogatásait, házigazdáik vendégszeretetét és helyi történeteit sorolja. Talán Eötvös baltoni utazásának ötlete is a jurátusok tó körüli utazásának ötletéből származik.

Eötvös patrióta programjának fontos része a honismeret, Magyarország tájainak részletes bemutatása és az ország honszerető közvéleménye elé tárása. A *Baltoni utazás* sikere nyomán Eötvös *A Bakony* címmel két kötetben megírta a Bakony-vidék ismert és ismeretlen történeteit, közszereplőinek és népének hétköznapi életét is (Eötvös 1909b). Eötvös valamennyi könyvtervét megírta,

...mind rövid idő alatt, egynek kivételével, amelynek címe „Nagykőrös határain” lett volna és amelyben az Alföld Duna-Tisza-közéi erős, büszke fajtát akarta volna irodalmunkba bevezetni és idegen nemzetek előtt ismeretessé tenni (Révay 1920: 278).

Eötvös nagyszabású terve, hogy Magyarország egyes térségeit, a hely szellemét, hőseit és népét bemutassa, s a magyar kulturális örökséget régiók egységeként láttassa, Hamvas Béla *Az öt génusz* című lelki-szellemi földrajzával rokon. Hamvas (1985) öt magyar tájegységet és génuszt különített el: Délnyugat, Nyugat, Észak, Alföld és Erdély kultúráját.

A Dunántúl szülőtteként Eötvös több kötettel adózott a magyar Délnyugat és Nyugat szellemének. A *Baltoni utazás* és *A Bakony* mellett lényegében idesorolható a *Deák Ferencz és családja* című családtörténete is (Eötvös 1905). A *Baltoni utazáshoz* Eötvös tudatosan négy erdélyi útítársat választ, hogy ők is megismerhessék a Dunántúl nyugati génuszát („Készülünk az utazásra”, I. 7–18). Eötvös emellett tervezte az Alföld-kötet megírását. *Az öt génusz* szintézisét végül Hamvas foglalta össze. Vállalkozásuk szellemi rokonsága mellett nagyok a különbségek is: Eötvös a monarchiabeli pozitív, optimista liberális patriotizmus szemléletével, élvezetes, anekdotázó stílusában ír. Egy nemzedékkel később, az első világháború és Trianon traumája után Hamvas jóval szkeptikusabban, távolságtartóbban és reflektáltabban végzi el a magyar psziché öt archetípusának kultúrkritikus összegzését.

A hazaszeretet harmadik példája – a balatonfüredi magyar színház és a jurátusok Balaton-felvidéki útja mellett – az 1848-as Kossuth-huszároknak elképesztő gyorsasággal lovat szerző zsidó lókereskedő, Brachfeld Arnold története. Eötvös egy politikai krimi drámaiságával idézi fel, ahogy Mészáros Lázár, az első felelős magyar kormány hadügyminisztere 1848-ban kétségbeesetten próbál gyorsan lovat szerezni a szabadságharc újonnan rekrutált huszárezrede számára. Ebben végül Brachfeld lókereskedő és kupecei segítik. A kért, eleve irreálisnak számító nyolcnapos határidő helyett négy nap alatt szerzik be a szükséges 900 lovat:

Kétszáz lókupece van Brachfeldnek. Egyik különb, mint a másik. Két nap, két éjjel nem fog aludni egy se. ... Veszélyben a haza. Lóval lehet csak kisegíteni. Ki bízna a lovat ilyenkor úrra, hivatalra? Zsidó kell ilyenkor (I. 162, 163).³

Eötvös rövid karcolatokkal vázolja az a zsidó kupeczek arcélét, s dokumentálja, ki hány lóval járult hozzá a huszárezred szükségletéhez.

Ma is él az öreg Krausz, fehérvári, azelőtt kerétkelki lakos, maga egyedül harminc lovat terelt össze 48 óra alatt a Kossuth-huszárok számára. Hát a cecei öreg Braun? Most már itt lakik Budapesten, a Petőfi utcában. A század első évében született, s utolsó évétől csak egy esztendő választja el. 98 év óta mindig zsidó, s mégis kemény magyar ember, s mégis egészséges, mint a makk (I. 163).

A Brachfeld lovászainak és lovainak helyet adó csárda vendéglőse is „(H)atalmas termetű, derék magyar zsidó” (I. 160).

3 A zsidó honvéd önkéntesekről és a magyarországi zsidóság részvételéről az 1848-as forradalomban lásd *Megemlékezés* (1998).

3.2. A befogadó birodalom: a soknemzetiségű Magyarország

S nemcsak e zsidók „kemény magyar emberek”, „derék magyarok”. Pozitív megjelenésüket nemcsak Eötvös filozemita világnézete magyarázza. Az ismeretlenségtől megmentett helyi hősök, az 1848-as év nagy történelmi eseményeinek árnyékában a forradalomhoz a maguk kisvilágában, a maguk képességei szerint hozzájáruló kisemberek, a társadalmi mikrotörténelem szereplői között – s Eötvös egész életművében – sok más nemzetiséget találunk.

A kisebbségek a befogadó nemzet, a magyar birodalom értékes, egyenlő jogú állampolgárai: a zsidók mellett németek, szlovákok, cigányok, horvátok és más nemzetiségek. A magyar polgárosodás fontos feltétele a nemzetiségek hálózatainak, kulturális és gazdasági tőkájének a befogadó magyar nemzet társadalmi szövédékebe illesztése. Eötvös szövegeiben ezért visszatérő motívum a mindkét oldalon – a többségi, hegemon magyar és a kisebbségi, nemzetiségi oldalon egyaránt – pozitív indíttatású, bizakodó asszimiláció. Ez a beilleszkedés nyertes-nyertes játszmát ígér a Monarchia polgári Magyarországon s annak modern jövőképében. Eredeti nemzetisége mellett „jó magyar emberré lett”, „derék magyar” – ezek Eötvös állandó, szinte eposzi jelzői a balatoni történeteiben a megjelenő kisebbségek – zsidók, szlovákok, németek, cigányok – jellemzésére. Sőt a beilleszkedés lehetősége a Magyarországon kívülről érkezettek, például a csehek számára is nyitva áll. A képfestő egyik történetében szereplő, a Rajna-vidéken dolgozó cseh pincemestert – akit a képfestő dupla fizetéssel csábít Sümegre a borászata üzletvezetőjének – így jellemzi: „Hladny János... el is jött. Nekem is bemutatta a képfestő 1868-ban. Akkor is kissé cseh volt még az istenadta. De később jó magyar lett belőle, maradékai ma is azok” (II. 240).

A Balatoni utazás és Eötvös egész életműve a kisebbségeknek otthont adó s munkájukat hasznosító, boldog, befogadó birodalom programját tükrözi és népszerűsíti. Eötvös őszintén hisz a Monarchián belüli, soknemzetiségű, sikeresen integráló Magyarország eszméjében. A birodalomépítő nagyságot, nagyvonalúságot, hosszú távú, távlati gondolkodást kéri számon kora kormányán, a politikus percmemberkéken – például a múzeumok magyar műveltségi gyűjteményeinek fejlesztése ügyében: „Hol van a magyar birodalom bölcs kormánya és nagy tekintélye? De hol van az a birodalom? Múltak emlékében, hazafi vágyakban, lázadó képzeletben” (II. 243).

3.3. Társadalomkritika

A társadalomkritika Eötvös patrióta liberalizmusának fontos összetevője. A társadalmi egyenlőtlenségek, főleg a feudális világból örökölt, a tekintélyelvűség által természetesnek tekintett alárendeltségi viszonyok ingerlik leginkább. A *Balatoni utazásban* taszítja a parasztok és a halászok halálos kiszolgáltatottsága, a nemesi élet és a paraszti élet értékének különbsége.

A balatonfüredi színház alapításakor fennálló 1830-as társadalmi helyzetről írja:

A jobbágyság akkor még nem jött emberszámba. A jobbágyság csak birtok volt, mint a legelő, malom, erdő vagy kaszáló. Ha a nemzetségek osztoztak: a jobbágyságon is osztoztak. Az egyik családnak malom kellett: megkapta a malmot. A másik család kapott a malom fejében jobbágyot és zsellért. Gyöngye maloméért egy vagy két jobbágyot s egy vagy két zsellért; jó vizű és jó fekvésű maloméért több jobbágyot, több zsellért. Ez volt az igazságos osztály. Megnyugodott benne nemzetség, család, zsellér, jobbágy, szolgabíró, hiteles hely, vármegye, helytartótanács egyaránt. A füredi kisnemesség és jobbágyság adott tehát a nemzeti színházhoz száz ígás és ezer gyalognapszámot. Nagy szó volt ez akkor (I. 123).

Eötvös az emberi egyenlőség általános eszméje és a törvény előtti egyenlőség konkrét elve alapján elutasítja a feudális kasztrendszer örökségét. Megkérdőjelezi a parasztok kizsácolását a nemzetből. Elítéli az egyenlőtlen, tekintélyelvű alaphelyzetek automatikus, végiggondolatlan elfogadását a nemesi rétegek és a parasztok részéről egyaránt.

Különösen megrázó egy tihanyi, hajléktalanná tett zsellér haláláról írt irodalmi szociográfiája. A tihanyi remetebarlangba kényszerült s ott is meghalt Máté Márkéről (vezetékeve Máté, keresztnéve Márk, ezért kapta a környéken a „kettős evangélista” nevet). Mátét, a felesége halála után megtört 75 éves idős zsellért hatvan év munka után kilakoltatja házából a fiatal, nagy hatalmú 25 éves ispán egy adminisztratív hiba miatt (a háza nem szerepel a régi nyilvántartásban). Helyére, házába munkaképes, fiatal zsellért tesz. Eötvös erkölcsi és jogi szempontból is megengedhetetlennek tartja az eljárást:

Ha hatvan esztendeig ő lakta, ha időközben ő csinálhatta, ő tatarozta, ha fiatal korától kezdve benne élt: miért nem halhatna meg benne békével? Miért kell őt abból a házból kidobni? Úgy rendelte az ispán úr. Amit az ispán úr rendel, annyi, mintha az uraság rendelné. Az apátúr, Horváth Pál, jóra való, emberszerető, kegyes öreg ember. Talán a vármegye tehetne az öreg zsellérért valamit. Bolondság! Vén zsellér az uraság ellen, kálvinista zsellér az apátúr ellen mikor nyerte meg a pörét? Aztán hol lakik a vármegye fiskusa? Miként tudna ő oda elmenni, s panaszát előadni? Mikor lenne úriszék? Nem éri ő meg a pörnek végét (I. 307).

A hajléktalanná válás történetének ábrázolása – a feudális megalázás és megalázkodás bemutatása –, a hatvanéves kulcsok leadása, majd a hajléktalan Máté szomjazása, haldoklása a tihanyi barlangban – szívet tépő, szépirodalmi szintű tényirodalom. A legjobb és legszebb magyar irodalmi parasztszociográfiák sorába, a műfaj korai gyöngyszemei közé tartozik („Kettős evangélista” fejezet I. 301–15).

A *balatoni utazás* nemegyszer konkrét természetleírásba, a táj s a türkiz tó leírásába fordul. Megjelennek a Balaton vizének kékeszöld színei, a balatoni csillagos éjszaka s a tó télen, kemény fagyban és ködben. Ám Eötvös számára a természeti táj egyszersmind elválaszthatatlanul társadalmi és kulturális tér is. Csobánc szépséges hegyén a régi várkastély emlékei, a befagyott Balaton jegén a természet erejének kiszolgáltatott halászok tragédiája elevenedik meg.

Az „Utolsó szó Istenhez” fejezet (I. 221–227) az alsóórsi halászok 1828-es tragédiáját írja meg, amelyben 18 halász vesztette életét. Hasonló tömegtragédiát rögzít Eötvös 1868-ból, amikor a balatonfőkajári halászok estek a vihar támasztotta jégtorlasz áldozatául. Számukra a halászháló kiszabadítása annak anyagi értéke miatt fontosabb, mint az életük (Vihar a jégen I. 228–234).

A hazaszeretet Eötvös számára a nép, az egyszerű emberek, a parasztok, a halászok méltóságának követelését is magában foglalja. A belsővé vált, természetesnek hitt feudalizmus láthatóvá tétele és elutasítása, irodalmi stílusuk és dokumentációs értékük okán Eötvös társadalomkritikus szövegei a népi szociográfia korai példái. *E társadalomkritikus fejezetek* – köztük a balatoni halászok tragédiáinak dokumentálása – a legjobb és legszebb magyar irodalmi szociográfiák sorába illeszkednek.

3.4. Akkor és ma: hétköznapi mikrotörténelem és a magyar identitás folyamatossága

Eötvös hazaszeretetét a nemzet haladását kiemelő, időbeli összehasonlító történeti szociográfiákkal célzatosan is szemlélteti. Milyen volt a régi Magyarország kedélyes mindennapisága, s milyenek az újonnan alakuló, modern kapitalista rendszer hétköznapijai? Hogyan hasonlítható össze a kettő? Mik az előnyeik és a hátrányaik? Együtt jár-e a gazdasági fejlődés a mindennapi életminőség változásával? Mit őrizzünk meg legalább a történelmi emlékezet számára a modernitás előtti régi világ kedélyességéből, lassúságából, a nemességen belüli szívélyességéből és emberségből? A nemes büszkeségből, a gazdálkodói önállóságból, a kardviselő kiállásból („a kard jobban ékesíti a kart”)? A két korszak közti összehasonlítás is az időbeli hídépítést, a magyar nemzeti hagyomány reflektált továbbvitelét, a modern nemzeti identitás történelmi megalapozását célozza.

A *Balatoni utazás* tipikus fejezetei a tó körüli úti kalandok: a kirándulás, a barangolás, a vendéglátás, a vendégfogadás jelenetei Eötvösök saját útjából s korábbi utazásokból. Milyen volt a vendéglátás és az utazás régen? Hogyan utaztak eleink a 19. század első felében, s hogyan a vasútépítések, a modern vonatközlekedés megin-

dulása után? A kérdések állandóan visszatérnek a *Balatoni utazás* lapjain. Álljon itt néhány jellemző részlet a régi, modernitás előtti utazási és vendégfogadási szokások bensőségességéről:

Kétnapi járó az útnak hossza. Útba esik két atyafi, egy tanuló társ, hat falu-város, tizenkét csárda. Hol etetni, hol itatni, meg kell állni mindenütt. Valahol meg is kell hálni. Atyafihoz, tanuló társához be is kell tekinteni. A ház előtt elmenni, s be nem nézni, ebédre vagy vacsorára ott nem maradni: erkölcsi lehetetlenség. Erkölcsi? De bizony életkérdés az. Aki rokona, jó barátja előtt elhajt, s be nem köszön: az nem akarja, hogy őt is meglátogassák. Az nem szereti a vendéget és rokont. Az vértagadó és emberkerülő. Azt kerülni kell mindenkinek. Abból a vármegyében nem lesz semmi. Annak kerülik lányos házat. Annak fiából esküdtet nem csinálnak. Az megtagadja faját, magyar természetét, minden ősi erkölcsét. Ha él, ha mozog, ha ficánkol: mindegy az már, ő halott ember. Meg kell tehát látogatni mindenkit, aki útba esik. De mikor fejezi hát be kétnapi útját? Egy hét alatt, két hét alatt. Néha el se ér Füredig, hanem visszafordul. Eltelt az ideje (I. 147–156).

Akkor és most, régen és ma: Eötvös sokszor összehasonlítja a társadalmi élet egyes részterületeit. Azt kérdezi, azt vizslatja: hogyan változtatta meg a modernizáció, a racionalizáció a 19. század második felében néhány évtized alatt a mindennapokat, az időérzékelésünket, családi és baráti kapcsolatainkat, a társadalmi praxist az utazástól a temetésig. (Szegedy Róza hagyományos temetésének pontos, szinte technikai jellegű dokumentálása is ezt szolgálja.) E mikrotörténelmi összehasonlító szociográfiák is a múltmentést, a leletmentést és a nemzeti emlékezet folyamatosságának kialakítását szolgálják.

Eötvös patrióta projektje civil értelmiségi vállalkozásként kívánt hozzájárulni a soknemzetiségű birodalmon belül a befogadó, modern magyar nemzettudat kialakításához. Az 1867-es kiegyezés után, a Monarchia fénykorában azonban sok hivatalos és félhivatalos kezdeményezés is született erre. A millenniumi ünneppsorozat (1896) közeledtével óriási könyvkiadási hullám indult a birodalom, s ezen belül Magyarország történetének, népeinek, földrajzának bemutatására.

Mindezek közül kiemelkedik *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című reprezentatív könyvsorozat, amely 1886 és 1901 között, 21 díszkiadású kötetben, közel 13 000 oldalon jelent meg. A Monarchia-sorozatot Ferenc József császár fia, a magyarokkal rokonszenvező Rudolf trónörökös (1858–1889) kezdeményezte. Haláláig ő maradt a szerkesztőbizottság elnöke (ez valódi aktivitást jelentett, valamennyi fejezetet elolvasta), a sorozat védnöke és egyik szerzője. Rudolf felkérésére a több évtizedes szerkesztői tapasztalattal rendelkező Jókai vállalta a magyar kiadás főszerkesztését (Szívós 2007, Mikszáth 1907/1958). A monumentális, igényesen illusztrált történelmi, földrajzi és néprajzi sorozat nemcsak a millenniumi és általában a 19. századi kiadványok sorából emelkedik ki, hanem a magyar könyvkiadás történetének egyik legnagyobb bravúráját eredményezte.

A Dunántúlról, Veszprém és Zala megyéről, valamint „A Balaton taváról” szóló négy fejezet megírására nem más, mint Eötvös Károlyt kérték fel, aki meg is írta e fejezeteket. Eötvös patrióta projektje így része lett az Osztrák–Magyar Monarchia s azon belül a Magyar Királyság magáról kialakított félhivatalos önképének is.

4. Elméleti perspektívák: médiumelmélet és nyomtatáskapitalizmus

Milyen elméleti perspektívából értelmezhetjük Eötvös balatoni projektjét, a tó körüli, nagyrészt szóbeli helyi hagyomány tudatos beemelését a nyomtatott nemzeti szépirodalomba és történelmi emlékezetbe? A *Balatoni utazás* – és Eötvös hasonló projektjei, egész életműve – jelentős részének értelmezéséhez három médiaelméleti és -történelmi közelítés kínálja a legadekvátabb szempontokat.

Az első a *médiumelmélet*. Ennek alapvetése, hogy a társadalmi kommunikáció domináns technológiai médiumai alapvető hatással vannak világerzékelésünkre és gondolkodásunkra. A szóbeliség, az írásbeliség, a nyomtatás, az elektronikus (tévé-rádió) és a digitális információ korszakát tehát nemcsak az anyagi értelemben vett kommunikációs technológiák választották-választják el egymástól, hanem az emberi érzékelés, gondolkodás és kreativitás lehetőségei – végső soron a tudat működését befolyásoló tényezők – is megváltoznak az adott

technológia médiumainak használata során, azok szimbolikus univerzumában (Meyrovitz 1994, 2009). Mindez egyéni, csoportos, makrotársadalmi, sőt civilizációs szinten is értelmezhető.

A médiumelméleti iskolához tartozó Walter J. Ong nagy hatású könyvében – *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása* – kimutatja a szóbeli kultúra elsődlegességét és döntő fontosságát az emberiség története során. Hangsúlyozza az írás és az olvasás ma már meglepőnek tűnő hiányát sok történeti kultúrában, egészen a 20. századig (Ong 1982/2010). A szóbeli kultúrák az írást következetesen idegen technológiának tekintik, amikor az írást bevezetik a szóbeli kultúrába.

A szóbeli és írásbeli kultúra nemcsak számos tekintetben különbözik, hanem kifejezetten ellentétben áll egymással. „Egy szóbeli kultúrában a tanulás és a megismerés empátiás, közvetlen közösségi azonosulást, »megbarátkozást« jelent a megismerés tárgyával” (Ong 1982/2010: 46). A hagyományos társadalmakban – köztük Eötvös terepén, a hagyományos feudális társadalmi kultúrát őrző vidéki helyi társadalmakban – a közösség tudását a kollektív emlékezet, végső soron az egyének elméje őrzi. A közösségi emlékezet folyamatosságát ezért csak az emlékezet gyakorlásával, rendszeres karbantartásával lehet megvalósítani. A közösségi emlékezet a történetek (például anekdoták, adomák, népmesék) állandó újramesélésével, ismétléssel, ritmizálással, megzenésítéssel és drámai előadással, állandó eposzi jelzőkkel stb. – voltaképpen emlékezettechnikai eszközök segítségével – él folyamatosan tovább.

A szóbeli kultúrákban „úgy élnek meg a jelent, hogy igyekeznek azt egyensúlyban, homeosztázisban tartani, megszabadulva azoktól az emlékektől, amelyeknek a jelen számára már semmilyen relevanciájuk nincs” (Ong 1982/2010: 47). Éppen ettől a közösségi felejtéstől retteg Eötvös. Attól, hogy a modern nemzetállami emlékezet, a hírlapok, könyvek, tankönyvek nyomtatott világa steril, intakt s elidegenedett marad. Attól fél: nem jut, nem kerül át az írás és a nyomtatás tudásuniverzumába az Árpád-kortól a középkoron át a 19. századig megőrzött sokforrású, gazdag, helyi, magyar szóbeli néphagyomány. Balaton-projektje és életműve jelentős része ezt a *zsilipelést, átemelést, átvitelt és átalakítást* – a szóbeli örökség írásos rögzítését és nyomtatott nemzeti emlékezetté rögzülését – szolgálja.

A szóbeliség kultúrája tipikusan konkrét eseményeken, mindennapi, helyhez kötődő megfigyeléseken, tapasztalatokon és történeteken alapul. Az írásbeli kommunikáció azonban átlépi az idő és a hely korlátait. A szóbeliség közösségi, szóban továbbadott és megosztott tudás. Az írásbeliség ezzel szemben technológiailag megőrzött és tárolt, szakértői tudást képvisel. A szóbeliség felhalmozó (illetve összekapcsolt, integrált) jellegű hálózat (gondoljunk az anekdoták vagy a népdalok sorozatára), amely az elmondásokban, előadásokban, dinamikusán él. Az írott és a nyomtatott szöveg ezzel szemben egyedül áll, unikális és változatlan (ebben az értelemben halott). A szóbeliség helyzethez kötött (egyrészt csak az előadás, a beszélgetés, a történetmesélés helyzetében él, másrészt a történetek konkrét élményeken alapulnak). Az írásos kommunikáció azonban utat enged és kedvez az elvont, pontosan meghatározott fogalmakon alapuló elemző gondolkodásnak (vö. Ropolyi 2014: 39).

Ong elemzése szerint a szóbeliséghez képest az írásbeliség-nyomtatás új típusú jelentésvilágokat, tudástípust és gondolkodásmódot teremt:

A döntő és egyedülálló áttörést a tudás új világainak megnyitása felé nem egyszerűen a szemiotikai jelölés feltalálása jelentette az emberi tudat számára, hanem az, hogy vizuális jelek olyan kódolt rendszere alakult ki, amelynek segítségével az író pontosan meghatározhatta azokat a szavakat, amelyeket az olvasó rekonstruál majd a szöveg alapján (Ong 1982/2010: 78).

A könyvnyomtatás elterjedésével a hangközpontúság helyett a látványközpontúság játszik szerepet az emberi gondolkodásban és önkifejezésben (Ong 1982/2010: 104). A nyomtatott, könnyen olvasható szöveg pedig a gyors és néma olvasást teszi lehetővé és egy hosszabb fejlődési folyamat eredményeképpen általánossá (Szépe & Lipécz 2012: 78).

A közösségi tudásnak az írott és a nyomtatott szöveg néma, szimbolikus univerzumába való átvitele a szóbeli és írásbeli kultúrák közötti különbség lényegének áthidalása. Éppen ezt a feladatot tűzi ki magának Eötvös Károly a *Balatoni utazásokban*. Stratégiailag, programszerűen írja le, írja meg, teszi írásba a tő körüli anekdotákat, legendákat, sztorikat, privát profilokat, családtörténeteket és a tárgyi emlékekről összegyűjtött tudását. Ezután újságcikkek hosszú sorában, majd sok kiadást megért Balaton-könyve nyomtatott tömegkiadásában a *modern Magyarország nyomtatott univerzumába* konvertál a feudális Magyarország szóbeli hagyományából annyit,

amennyit csak össze tud gyűjteni. Eötvös szellemi rokona, a népzene gyűjtő Bartók a fonográflemezek médiumára mentette a zenei néphagyományt. Eötvös – a balatoni anekdoták Bartókjaként – előbb tintával, kézírással a papír, majd a tömegesen nyomtatott könyv és újság médiumába fordította az általa összegyűjtött szóbeli hagyományt.

Az írás indította el azt, amit a nyomtatás és a számítástechnika csupán folytat: a dinamikus hang néma térbe való redukálását, illetve a szónak a – megélt, csak kimondott szót ismerő – jelentől való elszakítását (Ong 1982/2010: 76).

A magyar nemzeti örökség részévé vált balatoni emlékkultúra Eötvös leirata és könyvei kinyomtatása révén papíron terjeszthető. Nem kell személyesen ott lennünk s egyidejű befogadóként Répa Ferkó közlését hallgatnunk a Balaton mellett ahhoz, hogy megismerjük Répa Rozi s a kemény betyárvezér szívhez szóló szerelmi történetét. Ezt a munkát elvégezte nekünk a szó szoros értelmében író és könyvszerző Eötvös Répa Ferkó tudásának leírásával s kinyomtatásával. *Az írás és a nyomtatás mágiája* máig él és hat: bárhol, bármikor kézbe vehetjük Eötvös kinyomtatott könyvének valamelyik kiadását, mind a mai napig. Sőt a 21. században a korábbi szóbeli balatoni történetek digitális változatát is pár kattintással képernyőnkre hívhatjuk. Ezt is Eötvös eredeti tinta-kézírása, betűleirata tette lehetővé.

Eötvös művének második releváns elméleti értelmezési keretét Benedict Anderson klasszikus, *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* című, a modern nacionalizmus kialakulását magyarázó könyve nyújtja (1983/2006). Anderson amellet érvel, hogy a modern európai nacionalizmusok kialakulásában és elterjesztésében nagy szerepet játszik a nyomtatáskultúra, különösen a nyomtatott sajtó és irodalom. A kereskedelmi alapon működő, profitelvű nyomdák, a tömegesen sokszorosított újságok és a szépirodalom, illetve a nacionalizmus közötti szerves összefüggés lényege, hogy *a nyomtatott művek olvasása lehetővé teszi a nemzeti közösséggel való tömeges, egyidejű azonosulást, a nemzeti közösség (mint elképzelt közösség) aktív, közös elgondolását, a nemzeti identitás elképzelését*. A nyomtatás elterjedése a tankönyveken keresztül is hozzájárult a szóbeli nyelvjárások, dialektusok gyengítéséhez, a szabványosított nemzeti nyelv megerősítéséhez. A 18–19. század során

...a könyvnyomtatás valódi iparrá nőtte ki magát, Európa-szerte százmilliós nagyságrendben gyártottak könyveket. Anderson ezt a jelenséget nevezi nyomtatáskapitalizmusnak. A befektetőként és értékesítőként gondolkodó nyomtatáskapitalisták gyorsan áttértek a kevesek által beszélt latin helyett a különféle európai köznyelveken történő könyvek kiadására. És minthogy a magyar nyelvű könyveket csak a magyarul beszélők tudják elolvasni, a köznyelvi nyomtatás olyan módon kapcsolta össze az egy nyelvet beszélő embereket, ahogy korábban soha semmi (Kapelner 2017).

Eötvös a magyar nemzeti szabadelvűség programját képviseli a Révai Testvérek kiadójánál 1900 és 1909 között kinyomtatott bestseller életműsorozatában, s ennek élén az 1900-ban megjelent (majd sokszor újranyomott) *Utazás a Balaton körülben* és az 1909-ben kiadott *A balatoni utazás* végében. Optimista patriótaként néz a jövőbe, büszkén a magyarországi iparosítás, a modern kereskedelem, közlekedés, pénzügyi rendszer kialakítására, az államszervezet modernizációjára, a kiegyezés és a századforduló közötti nemzeti fejlődés eredményeire. A modernizáció folytatását a nemzetiségeket magába olvasztó, asszimiláló magyar birodalomban, tágabban az Osztrák–Magyar Monarchiában képzei el.

Írói programja ebben a kontextusban *a modern nemzetalkotáshoz való tudatos hozzájárulás* szándékaént, életműve jelentős része pedig e szándék sikeres végrehajtásaként értelmezhető. Eötvös *a magyar történelem informális aspektusát, a szóban hagyományozott tudást és a számos módszerrel összegyűjtött személyes tudását akarja beemelni az irodalmi kánonba, s ezen keresztül a nemzeti identitás részévé tenni*. Patrióta programja és a nyomtatáskapitalizmus (konkrétan a Révai Testvérek profitorientált kiadó- és nyomdavállalata) egymást feltételezik.

5. Következtetések

A *Balaton utazás*ban Eötvös Károly célja a gazdag balatoni helyi, nagyrészt szóbeli kulturális hagyomány írásba foglalása és a nyomtatott nemzeti szépirodalmi kánonba emelése – s ily módon a nemzet történelmi emlékezetébe való beillesztése. Ehhez egyfelől részletesen dokumentálja az eltűnéssel, kihalással fenyegetett szóbeli hagyomány sok forrását, történetét és adatát. Másfelől a dokumentált anyagot átfordítja a kulturális médiumok között – a szóbeliségből az írásba, majd nyomtatásba. Vállalkozása így a szó szoros értelemben intermediális (*médiumok közötti fordítás: intermediális transzfer*. Más kifejezéssel, *médiumok közötti közvetítés: intermediális mediáció*). A nyomtatott könyvek néma univerzumában – a *Balaton utazás* máig olvasott régi és új kiadásainak nyomtatott lapjain, majd az állam által fenntartott könyvtárakban s a közpénzből kiadott tankönyvekben –, ma pedig a digitális változatokban sikerrel megőrzi az utókornak az egyébként feledésre ítélt szóbeli hagyományt. Ezzel patrióta hivatását követi: kibővíti a nemzeti történelmi emlékezet forrásainak, tartalmának és narratíváinak körét, lehetővé teszi az olvasók hazaszeretetének érzelmi gazdagítását, elmélyítését és erősítését.

Pierre Nora (2010) francia történész kifejezésével: Eötvös az emlékezet új helyét, új *emlékezhelyet* hoz létre művével. Ez a harmadik releváns értelmezési keretünk. A „nem írott történelmet”, az „eltűnt kollektív emlékezetet” (K. Horváth 2010: 301, 299), a hétköznapi népszerű kultúráját kutatva és dokumentálva a szóbeli közegből átemelt történetekből balatoni katedrális épít könyvében. A szóbeli közeg helyett művi, technológiailag felépített és rögzített emlékezhelyet hoz létre. *Élvezetes, élő emlékművet, benne beszélgetőfórumot a múlt hőseivel*. Elemeli az eredeti balatoni helyszínekről az emlékezetet, s könyvében kondenzálja azt. *Eötvös életműkiadásának, könyvsorozatának szinte egésze emlékezhelynek, az emlékezet birodalmának* tekinthető ebben az értelemben.

Eötvös a Balaton körül ismert nemzeti és ismeretlen helyi hősokeket emberközelbe hozza, s az olvasók számára lehetővé teszi a velük való meleg, szoros érzelmi viszony létrehozását. Az írói hivatás nála nem a fikciós szépirodalmi ihletet jelenti. Az „író” kifejezés *a szó eredeti jelentését hordozza: úr ír, a szóbeliséget a papír írásbeliségbe fordítja*. Az írói (leírói) és a könyvkiadói munka (az andersoni nyomtatáskapitalizmus) lehetővé teszi, hogy a kortárs olvasók és a későbbi magyar nemzedékek az olvasás folyamata során az egész országban könnyen, otthon ülve, az olvasás élvezetében elmerülve azonosulhassanak nemzeti hőseikkel és a balatoni, tó körüli hétköznapi kultúra örökségével. Nemzedékek sora képzelettel így együtt újra és újra a nemzeti emlékezet terét s annak balatoni tájait.

„Elhatároztam, hogy életének történetét ... *meg fogom írásaimban örökíteni*” – írja Eötvös egyik Balaton-felvidéki hősről – Kisfaludy Sándor szerelméről, Szegedy Rózáról – a *Balaton utazás*ban (II., 159, kiemelés tőlem: S. M.). „*Írásban megörökíteni*” – ez Eötvös balatoni vállalkozásának és egész életművének veleje. Ong kifejezésével „*a szó technicizálása*”: a Balaton körüli helyi, nagyrészt szóbeli kulturális hagyomány nyomtatott nemzeti emlékeztetébe emelése, a magyar nemzeti identitás megerősítése és érzelmi gazdagítása a történelmi szociográfiai jellegű szépirodalom és a tömeges könyvnyomtatás segítségével.

Eötvös leletmentése sikeres vállalkozásnak bizonyult. A *Balaton utazás* nyomtatott és digitális palackpostáját köszönettel megkaptuk és megolvastuk.

Eötvös Károly nem annak a kornak az írója, amelynek eredménye a mai szétzüllesztett, elemeire felbomlott, létében megtámadott, szinte halálra ítélt Magyarország. De meg vagyok győződve róla teljes bizonyossággal, hogy Eötvös Károlynak megjön még a maga ideje, amikor a magyarságnak is megjön a maga ideje. Talán egészen közel van az az idő, talán már itt is van. Egy névtelen bírálója írja Eötvös Károlyról, hogy: „Mulattat, gyönyörködött, olykor oktat is és amellet minden sorából a „Hazádnak rendületlenül” alaphangjai csendülnek felénk.” Eötvös Károlyra még nagy szüksége lesz a magyar nemzetnek, *el fog jönni az ő kora*, munkái népszerűbbek lesznek, mint voltak valaha

– jósolja a kiadó Révay Mór János 1920-ban (1920: 284, kiemelés tőlem: S. M.).

Eötvös ma újra időszerű. A Révay által éppen száz éve megjósolt Eötvös-reneszánsz korszaka alighanem most érkezett el.

Irodalom

- Anderson, Benedict (1983/2006): *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen I–XXI.* (1886–1901): Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Bartók Béla (1936): *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t?* Budapest: Somló Béla Könyvkiadó (Népszerű Zene-füzetek).
- Csepeli György & Mátay Mónika (2001): A magyar betyár életei a médiában. *Médiakutató*, ősz, 88–101. o.
- Eötvös Károly (1901): *Aki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések* (Eötvös Károly munkái 3). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1900): *Utazás a Balaton körül*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 1–2.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1904): *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. 1–3. kötet (Eötvös Károly munkái 10–12.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1905): *Deák Ferencz és családja*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 13–14.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1909a): *A balatoni utazás vége*. (Eötvös Károly munkái 23.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1909b): *A Bakony*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 21–22.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1982): *Balatoni utazás I–II*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Eötvös Károly (2004): *Balatoni utazás I–II*. Budapest: Naumann Kht. (Az 1982-es kiadás online változata.) Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/04900/04924/html/>.
- Eötvös Károly (2007): *Utazás a Balaton körül*. (12., átdolgozott kiadás). Veszprém: Vitis Aureus Bt.
- Eötvös Károly (2010): *Füredi anekdotafüzér*. Veszprém: Vitis Aureus Kiadó.
- Eötvös Károly (2011): *Eötvös Károly Balatoni utazásai. Eötvös Károly Utazás a Balaton körül és a Balatoni utazás vége című művéből válogatta Kisbán Gyula*. Budapest: Fiesta Kft.
- Eötvös Károly (2015a): *Utazás a Balaton körül*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Pozsgai Zsolt. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Eötvös Károly (2015b): *Utazás a Balaton körül*. Budapest: Digi-Book Magyarország Kiadó Kft.
- Eötvös Károly (2018): *Utazás a Balaton körül*. Veszprém: Vitis Aureus Bt.
- Hamvas Béla (1985): *Az öt géniusz*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Hegedüs Géza (é. n.): Eötvös Károly (1842–1916). In: A magyar irodalom arcképcsarnoka. Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/eotvosk.htm>.
- Kapelner Zsolt (2017): Az elképzelt nemzet: Benedict Anderson a nacionalizmus eredetéről. *Új Egyenlőség*, <https://ujegyenloseg.hu/az-elkepzelt-nemzet-benedict-anderson-a-nacionalizmus-eredeterol/>.
- K. Horváth Zsolt (2010): Emlékezet a történelem után. Pierre Nora és a *Les Lieux de mémoire*: az esettől a modellig. In: K. Horváth Zsolt (szerk.): *Pierre Nora. Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- László Ferenc (2010): Az abbáziai vajda. Eötvös Károly (1842–1916). *Magyar Narancs*, 32. sz. https://magyarnarancs.hu/konyv/elsullyedt_szerzok_xxvi_-_az_abbaziai_vajda_-_eotvos_karoly_1842-1916-74350.
- Lipták Gábor (1969): *Jókai Balatonfüreden*. Veszprém: Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Megemlékezés (1998): Megemlékezés a szabadságharcról a Rákoskeresztúri temetőben. *Új Élet*, <http://www.xn--zsid-tqa.hu/ujelet/archiv/u980705.html>.
- Meyrowitz, Joshua (1994): Medium Theory. In: David Crowley & David Mitchell (eds.): *Communication Theory Today*, pp. 50–77. Cambridge, UK: Polity Press (Magyarul: Médiumelmélet. In: Kondor Zsuzsanna & Fábri György szerk. (2003): *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*, 205–232. o. Budapest: Századvég Kiadó.
- Meyrowitz, Joshua (2009): Medium Theory: An Alternative to the Dominant Paradigm of Media Effects. In: Robin L. Nabi & Mary Beth Oliver (eds.): *The Sage Handbook of Media Processes and Effects*, pp. 517–530. Thousand Oak, CA: Sage Publications.
- Mikszáth Kálmán (1907/1954): *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.

- Nora, Pierre (2010): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok* (szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ong, Walter J. (1982/2010): *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest: AKTI-Gondolat Kiadó.
- Révay Mór János (1920): *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság Kiadása.
- Praznovszky Mihály (2007): Balaton-szeretetre vezérlő kedves-szép kalauz. In: Eötvös Károly: *Baltoni utazás*, 391–397. o. (12., átdolgozott kiadás). Veszprém: Vitis Aureus Bt.
- Ropolyi László (2014): Másodlagos szóbeliség vagy vizualitás. In: Egyed Péter & Gál László (szerk.): *Fogalom és kép 4. Hang/hangzás, beszéd, zene*, 31–48. o. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó & Bolyai Társaság.
- Szajbély Mihály (2010): *Jókai Mór*. Budapest: Pesti Kalligram Kft.
- Szalay Károly (1982): A lélek védőügyvédje. In: Eötvös Károly: *Baltoni utazás I–II*. 457–487. o. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Szépe Orsolya & Lipécz György (2012): Szóbeliség, írásbeliség, tudás. Szélgjegyzetek Walter J. Ong „Szóbeliség és írásbeliség” c. könyvéhez. *XXI. Század–Tudományos Közlemények*. Budapest: Általános Vállalkozási Főiskola, 28. évf. 77–83. o.
- Szívós Erika (2007): Budapesti mesék. Jókai és az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. *Budapesti Negyed*, 15. évf. 3. 57. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00041/szivos.html>.
- Tóth Jánosné (é.n.): Eötvös Károly bibliográfia. Veszprém Megyei Bibliográfiák.

Abstract in English

The technologising of the word and the realms of memory: From local oral traditions to printed national history

The influential Hungarian non-fiction writer Károly Eötvös (also a liberal politician and lawyer; 1842–1916) chose an interesting position as an author: he deliberately addressed future generations. In his major, widely read work *A Journey around Lake Balaton* (1900, 1909) he collected the oral traditions, true stories and family histories around the lake and sent them to the future as messages in a bottle. His work may be considered an early form of literary journalism and ethnography, and his book may also be seen as an encyclopedia of patriotism that features positive patriotic examples. As a liberal patriot, Eötvös wanted to contribute to the development of a modern, democratic Hungarian national identity that wished to integrate national minorities within the Austro-Hungarian Empire. His Balaton book invites three interpretive frameworks: Ong’s medium theory contrasting oral and written cultures, Benedict Anderson’s analysis of the co-emergence of nationalism and mass printing, and French historian Pierre Nora’s notion of the sites of memory.

Keywords: Balaton, cultural memory, *genius loci*, liberalism, lieu de mémoire (site of memory), oral culture, print-capitalism, national identity, patriotism, written culture

Sükösd Miklós médiakutató, politológus, szociológus, a Koppenhágai Egyetem Kommunikáció Tanszékének docense. Kutatási területei a posztkommunista média (Közép- és Kelet-Európában, Oroszországban és Kínában), valamint a zöld környezeti kommunikáció, média és fenntarthatóság. Legutóbbi könyve: Peggie Valcke, Miklós Sükösd and Robert Picard (eds.): *Media Pluralism and Diversity: Concepts, Risks and Global Trends* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2015).

Kende János (1941) Kossuth- és Balázs Béla-díjas operatőr, a Színház- és Filmművészeti Egyetem professor emeritusa. 1967-ben Jancsó Miklós filmrendezővel forgatta első munkáját, a *Csend és kiáltást*, az 1960-as évek végétől vele közösen készítette a legjelentősebb nagyjátékfilmjeit.

A végtelenség vége: beszélgetés Kende Jánossal

Kende Jánossal Csepeli György és
Monory Mész András beszélget

Médiakutató: *Mikor, hogyan találkozott először a Káli-medencével?*

Kende János: El nem tudtam volna korábban képzelni, hogy a Balatontól néhány kilométerre még élet van. Én úgy nőtem fel, hogy a Balaton part akár északon, akár délen azonos azzal a keskeny sávval, ahol nyaranta voltunk. Fel sem merült bennem, hogy északon Veszprém felé is el lehet menni, s ott is van mit látni, csinálni. Alföldi munkáink kapcsán Jancsóval arra a következtetésre jutottunk, hogy az Alföld már nem használható, mert ugyan végtelen, de nem ütközik bele semmibe, nincs határa. Nem volt befejezve a táj. Elegünk lett belőle, nekem is, de főleg Miklósnak. S akkor elhatároztuk, hogy megpróbálunk valami mást keresni, amiben megvan a végtelenség, de nem végtelenül végtelen. Gödrös Fricivel beszélünk, aki régi balatoni ember, Ábrahámhegyen volt egy nagyon szép telke, villája, és megkérdeztük tőle, hogy tud-e valamit? „Jó” – mondta. „Gyertek, megnézzük!” – s elvitt a Kornyi-tóhoz, amely Kővágóörs mellett, a Káli-medence közepén van. „Nézzétek meg!” – mondta. Én döbbenetmentesen néztem, nem hittem volna, hogy a Balatonon kívül van más is. Ismertem a Badacsonyt, a Szent György-hegyet, de ami azon túl volt, azt sosem láttam korábban. Meglátuk a Kornyi-tót és környékét, ahol juhodályok voltak. Megtaláltuk az egyszerre végtelen és véges teret, amelyet kerestünk. Ott forgattuk le az *Égi Bárányt* 1970-ben.

Médiakutató: *A módszert, amit korábban kitaláltak az Alföldön, az új helyszínen változtatás nélkül lehetett alkalmazni?*

Kende János: A *Csend és kiáltást* 1968-ban készítettük az Alföldön. Ez volt az első Jancsóval forgatott filmem. Első ijedtemben jól sikerült. Az *Égi Bárányt* az új tájba jól be tudtam illeszteni, de nem volt igazán jól fényképezve. Ennek az is lehetett az oka, hogy az *Égi bárány* színes film volt, míg a *Csend és kiáltás* fekete-fehér. Az *Égi báránnyal* elégedetlen voltam. De nem volt se időm, se energiám arra, hogy korrigáljam a beállításokat, belső vágásokat csináljak.

Médiakutató: *Nüanszokról lehetett csak szó, nem? A módszeren nem akartál változtatni.*

Kende János: A módszer még nem volt igazi.

Médiakutató: *Hol lett igazi?*

Kende János: A módszer legtokéletesebb példája a *Szerelmem, Elektra*, amelyet 1974-ben forgattunk az Alföld szélén, Apajpusztán. Ott már az eszközök is gazdagodtak, mert addig csak a fahrtsínen volt ott a kamera, itt a fahrtsínen még egy daru is volt, ami által bonyolultabbá vált a felvétel. A zoomot mindig használtuk, de így még bonyolultabb lett. Visszamenőleg azért érdekes a dolog, mert Miklós videón nem láthatta, hogy mit csinálunk. Ezt először a *Bocaccióban* 1981-ben próbálta ki. Addig mindig el kellett hinnie, hogy jól érzem a mozgást, jól érzem a zoomolást. Egyébként nagyon ritkán volt elégedetlen utólag a musztervetítésekénél. A *Bocaccio* után rászokott a videón való követésre.

Médiakutató: *Ellenőrizte?*

Kende János: Csak látta, hogy mi történik. Azelőtt csak utólag, muszterben látta. A *Csend és kiáltás* volt az első filmem. A forgatás első hetében le akart váltani.

Médiakutató: *Miért?*

Kende János: Hogy nem jól értem őt. Lassú vagyok, nem azt látja, amit akart volna látni. Az első öt nap felvételei alapján volt egy musztervetítés, ahol ott volt Hernádi Gyula meg Mészáros Márta, és ők azt mondták, hogy nincs igazad, Miklós, ez jó. És így menekültem meg. A Káli-medencével azután egyre szorosabb lett a kapcsolatom. A következő filmeknél, az 1979-ben készült *Allegro Barbaro* és *Magyar rapszódia* forgatása közben megismerkedtem egy nénivel, akinek azt a feladatot adtam, hogy amikor nincs forgatás, mindennap mutasson nekem egy eladó házat. Ebédszünetben beültettem a kocsimba, és ő mutatta az eladó házakat. Mindig legyintettem, hogy nem érdekel, nem érdekel, míg el nem jutottunk Kékkútra. Ott megláttam egy kb. 35 négyzetméteres házat, boltíves istállóval, boltíves szobákkal, egy óriási pajtáva, és még egy komplett kis házzal a telek végén, egy romos nyári konyhával. Hatalmas telek volt, lent egy akácerdő, tele különféle mezőgazdasági gépekkel. Nagyon elhanyagolt volt az egész. Erre nyomban azt mondtam: megveszem. Nem tudták senkinek eladni, mert Kékkúton nem volt munkalehetőség. A közeli Kővágóörsön volt téesz, az prosperált is. Kékkúton semmi nem volt. Páran voltak jómódúak csak. Pék Pali bácsi, aki később polgármester lett, nagyon komoly gazda volt. Az istállójában tizenöt bika volt, amelyeket Olaszországba exportált. A család egyik tagja mindig együtt dolgozott a béresekkal.

Médiakutató: *Boltívre nem lehet nemet mondani.*

Kende János: A boltíves istállóra nem lehetett nemet mondani. Bár a boltívek alacsonyok voltak, s emiatt lovak nem fértek bele, csak teheneket lehetett volna bent tartani. A ház a helybeli Pék család egyik tagjává volt, s megismerkedtem a család többi tagjával. Fotókat küldtem Erős Tamás barátomnak, mert egyedül nem akartam megvenni.

Azért vettük meg a telket és a rajta álló házat, mert volt egy baráti társaság, amelynek tagjai minden évben béreltek a Balatonnál házakat, hogy nyaralhassanak. Hol Szepezden, hol Fonyódon, viszonylag sok gyerek volt. Horribilis összegeket fizettünk.

Médiakutató: *Mások is vettek a Káli-medencében házakat?*

Kende János: Szomjas György, Kardos Ferenc Kővágóörsön vettek házat. Később Simó Sándor is vett. Presser Kékkúton vett szintén házat. De az már egy másik történet. András Ferenc a második hullámban került ide.

Médiakutató: *A helybeliek hogyan fogadtak benneteket?*

Kende János: Azt mondtam az elején, hogy ha háromszor kellemetlenkednek a házam előtt, akkor eladom. De végül is jól meglettünk egymással. Nem volt semmilyen konfliktus.

Médiakutató: *A helybeliek látták a filmeket, amiket csináltatok?*

Kende János: Nem. Tudták, hogy filmesek vagyunk, hiszen látták, hogy forgatunk. Volt, akinek a gyereke szerepelt, tehát tudták. De a filmeket nem nézték meg.

Médiakutató: *Jancsó nem vett semmit a Káli-medencében?*

Kende János: Hosszan jártunk Ederics környékén, egy malmot akarunk neki venni. Legalább hat-nyolc malom volt ott, és egyet kinéztünk. De Miklós végül rájött, hogy földút vezet a malomhoz, különben is messze van Budapesttől, és emiatt lemondott róla. Kisoroziban vett házat.

Médiakutató: *Gyorsan berendezkedtetek?*

Kende János: Lakni az első pillanattól lehetett benne. Kútról volt a víz. Budi volt, komfort semmi. A gyerekek imádták. Azt mondtuk, ha nem válik be, eladjuk. Nyerünk egy csomót, mert addig se bérelünk. A Kékkúti Forrás igazgatóját megkértük, hogy csináltasson derítőt, mire ő felajánlotta, hogy megcsináltatja a vízvezetékét. Egy héten belül kiásatta a vezeték helyét. Lett vízvezetékünk a kútról. A gyerekek panaszkodtak, hogy túl sok a civilizáció.

A házat kimeszeltettük, később építettünk egy fürdőszobát, az istállóba tettünk egy konyhát. Volt lent egy kis ház, azt megcsináltattuk, és abba leköltöztem. Fele kétszintes, fele egy nagy tér. A Kossuth-díjból építettem. Amit mellé építettünk, azt a Calder-képből fizettem, amit Franciaországban díjként kaptam. A képet szerencsére nem vitték el a budai lakásomból, amikor kirabolták. A rablóknak fogalmuk sem volt Calder mobil alkotásainak értékéről.

Médiakutató: *Sok időt töltesz Kékkúton?*

Kende János: Egyre többet, ahogy lehet, lemegyünk a feleségemmel.

Médiakutató: *Mekkora a változás a nyolcvanas évekhez képest?*

Kende János: Éppen most rontják el. Két panziós ház épül, szerintem a megengedettnél nagyobbak. Nőtt az autóforgalom, nagy a zaj. Most járdát építenek teljesen fölöslegesen. Nyolc embernek, aki a boltba megy, nem kell járda, a túloldalon amúgy is van.

Médiakutató: *A lakosság száma nő vagy csökken?*

Kende János: Kevesen laktak a faluban, most is kevesen laknak. Nyolcvanan élnek Kékkúton. Az egy főre eső Kossuth-díjasok számában jól áll a falu, Andor, én, Cserhalmi, és még egy operaénekes is itt vett házat.

Médiakutató: *Visszatérve a Káli-medencéhez és a módszerhez, amelyet a Jancsó-filmek felvételén alkalmaztál, miben foglalnád össze az ars poeticádat?*

Kende János: A *Csend és kiáltást* ösztönösen csináltam. A forgatás mindössze 18 napig tartott. Menet közben alakult ki a módszer. A későbbi filmekben jöttem rá, hogy én teremtem meg a teret, amelyet Jancsó tölt meg élettel. A végtelenségnek én szabtam meg a végét.

„A *Csend és kiáltást* érdekes pillanatban mutatták be, a '68-as párizsi és prágai megrázkódtatások előtt néhány hónappal. Nem mintha direkt kapcsolatot vélnék felfedezni e film és a napi történelem között: ez majd a következő opuszra, a *Fényes szelekre* igaz. Itt most a történelem háttérbe fakítása a meglepő. *Szegénylegények? Csillagosok?* Mindkét remekműben vad erővel, zuhatagként hullámzott Történelem: az összezárt nagy embercsoportokat a rendező különös formanyelve rituálisan mozgatta: a legtöbb későbbi Jancsó-filmre is ez lesz majd érvényes. Itt kevésbé: a *Csend és kiáltás* eddig Jancsó legzártabb, kamara-jellegű darabja. A nyitott, tág tér és a zárt belsők kontrasztja emlékeztet a *Szegénylegények* éles kontúrú világára, de sok másban nagyon különböző. Itt épp a kontúrok szürkébbek, homályba veszőbbek. Tudjuk, mikor játszódik (1919 után), de nem tudjuk, nem egészen ismerjük, sőt nem is értjük az előzményeket, meg a titokban tartott okok-okozatok pontos láncolatát. Valakit bujdatnak egy parasztgazda tanyáján; két baljós asszony méreggel itatja a férjet. Csendőrök kutatnak és nyomoznak. A csendőr és a bujkáló között rejtélyes kapcsolat van...

Megint a kínzó élmény, de csak meghatározatlanul, inkább tudattalanul: nem csak akkor, máskor is játszódhatna. De mi az a máskor? Jancsónál mindig »áthallásra« gyanakodtak. Hogy talán 56-ról akarna mondani valamit? A megtorlás témája különösen, de a »fegyverek kritikája«, ez a marxista klisé-kifejezés is rögtön gyanús lett, ha Jancsónál találkozott vele a hatalom. Mint jelentős alkotásoknál, ez a politikai-történelmi »áthallás« nem olyan egyértelmű. Nem allegória. A legjobb Jancsó filmek nem csak, és nem elsősorban azért jók, mert »másról (is) beszélnek«. ... Csak beharangozót írtam: ennek végére kívánczok, hogy a *Csend és kiáltás* volt Kende János bemutatkozása Jancsó kamerája mögött: egy nagyívű operatőri pálya kezdete.”

Bikácsy Gergely¹

1 Bikácsy Gergely (2002): *Csend és kiáltás*. <https://magyar.film.hu/filmhu/magazin/csend-es-kialtas-elemzes-szakma>.

„Miközben Jancsó látszólag egyre inkább a politikai film, a direkt parabola felé halad – akár következő filmjeinek szinopszisait, akár nyilatkozatait olvassuk –, a rítus szerepe filmjeiben egyre nő, és ezzel együtt az irracionális elem. Az *Égi bárány* papfőhőse a történet során egyszerre eltűnik, szerepét a Hegedűs veszi át, a film újra és újra ismétli az ünnepek, dalok, járások, ölesek rítusát: a köd, ez a korai filmekben (a *Három csillag* epizódjában például) még realitásként alkalmazott hangulati elem itt most színesen, füstként-ködként elborítja a tájat. A tájat, amely most a puszta absztrakciójából egy szinte szimbolikus »magyar tájba«, a dunántúli Káli-medencébe költözik át, amely majd a *Még kér a népben* és a *Magyar rapszodiában* visszatér. ...

A *Szerelmem Elektra* még tovább lép az antiknak, a modernnek az egyetlen tér-időben való összevegyítésével. Elektra és Oresztész története egyetlen nagy tánc: az antik mítosz közismert fordulatai megtörténnek ugyan, de a mozgások, gesztusok, a gyász és az öröm, a gonoszság és a megtorlás, akár egy táncjátékban, csak relatívak: bár megtörténnek, mégsem igazán történnek meg, mintha mesélnék őket, és mintha semmi sem volna végleges. Hiszen amikor Elektra és Oresztész meghalnak, újra feltámadnak, és a történet folytatódik tovább. A kamera korlátlan lehetőségeket kap, a tér, az apaj-pusztai, jól ismert, mitikus tér, szinte mint a semmiből kiemelkedő szigetet fogja körül ezt a sosemvolt-sosemlesz világot. A tér egységét semmi sem töri meg – a horizont végtelen – az idő pedig nem kezdődik és nem ér véget – még a beállítások változása sem jelez időmúlást.”

Kézdi-Kovács Zsolt²

² Kézdi-Kovács Zsolt (1981): Egy stílus alakváltozásai: Jancsó tánca. *Filmvilág* http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=7329.

Hermann Veronika

Ez történt Lellén

A Balaton retorikai alakzatai a Kádár-rendszer nemzedéki filmjeiben

A Balaton kiemelt szerepet tölt be a magyarországi kulturális emlékezetben és társadalmi imagináriusban. A tó mint táj poétikai és politikai célokra való retorikai felhasználása a 19. században, a nemzeti irodalom kialakulásával egy időben kezdődött, azóta pedig társadalmi mítoszok, legendák, közösségi és egyéni anekdoták sorozatai határozzák meg a Balaton reprezentációit a társadalmi térben és a művészeti szcénában. Ebben a tanulmányban a Kádár-rendszer három különböző évtizedében keletkezett film – Sándor Pál *Bohóc a falon* (1967), Jeles András *A kis Valentino* (1979) és Gothár Péter *Megáll az idő* (1981) című munkája – elemzésén keresztül azt vizsgálom, hogyan exponálódnak a felnövéstörténetek népszerű topozsai ebben a sajátos társadalomtörténeti kontextusban, és mi a szerepe mindebben a Balaton retorikai és szimbolikus használatának.

Kulcsszavak: Kádár-korszak, kulturális emlékezet, magyar új hullám, mediális emlékezet, a reprezentáció politikája, társadalmi imaginárius, társadalmi nosztalgia

1. Bevezetés: a táj poétikai funkciója

A Balaton, vagy ahogyan közhelyesen – és nagyképpen – nevezni szokás, a „magyar tenger” a magyarországi kulturális emlékezet és társadalmi imaginárius kiemelt toposza. Nemcsak a nyílt vízhez kapcsolódó klasszikus képzeteket (szabadság, magány, sodrás, kihívás, horizont) hívja elő, hanem egyedi pozíciójánál fogva a nemzeti örökség, a társadalmi nosztalgia, a gyerekkori ártatlanság és a felnövésel együtt járó szabadság kulturális és mediális közege is. Noha ez a dolgozat nem úgy általában a Balaton-reprezentációk történeti vonatkozásaival, hanem egy viszonylag szűk társadalomtörténeti korszak Balaton-alakzataival foglalkozik, talán érdemes megjegyezni, hogy a tó mai kulturális és társadalmi hatóereje a reformkorban alakult ki, nem függetlenül a nemzeti irodalom, a kulturális és a gazdasági intézményrendszerek, valamint a nyilvánosság új formáinak megjelenésétől. Ezek a képzetek, legendák és egyéniként felismert, de közösségi eredetű anekdoták – sok esetben minden történeti alapot nélkülözve – keletkezésükkor valamiféle politikai vagy gazdasági érdek miatt kialakított retorikai fikciók részeit képezték. A 19. század közepétől a Balaton már nem pusztán adottságként jelenik meg, hanem – több más hazai tájegységhez és természeti képződményhez hasonlóan – a tájhoz poétikai és politikai funkciók kezdenek kapcsolódni. Ez elsősorban a 19. századi „népnevelő” értelmiség stratégiája volt, amelynek segítségével létre lehetett hozni a nemzet fikcióját, a vérségi leszármazáson és a területi együvé tartozáson keresztül pedig a politikai összetartozás (egyszerre vertikális és horizontális) gondolatát.

Az egyik ilyen stratégia abból a feltételezésből indul ki, hogy a nemzetnek térre van szüksége ... A táj poétikai felhasználásának célja a haza beillesztése a nemzet fejlődésének romantikus drámájába, célja pedig, hogy a választott területet „poétikus és történelmi jelentéstartalommal” kell felruházni (Hermann 2020: 33).

A közösség alapja a közös eredet, a közös élmények és a közös terek beépítése a diskurzusba – a Balatonhoz kapcsolódó 19. századi társadalmi mítoszok jelentős része ezt alapozta meg, legyen szó akár a füredi forrás

jótékony egészségügyi hatásáról, Jókai Mór legendás balatoni nyaralójáról vagy a 19. század második felében a tóparti településeket nyárra birtokba vevő polgári réteg szabadidős tevékenységeiről. A 20. századra ez a reformkorban kialakított stratégia a csúcsra járatódott. A Balatonnál elöltött nyarak, a családi, közösségi vagy akár jótékony célú üdülések, kirándulások, sportkalandok és anekdoták, a tóhoz kötődő gasztronómiai és természeti diskurzusok létrehozták azt a rétegzett társadalmi mintázatot, amely rizómaszerűen hálózta be a 20. század magyar társadalom- és kultúrtörténetét, és megteremtette a Balaton retorikai alakzatként történő, sokrétű felhasználásának alapját.

Sándor Pál *Bohóc a falon* (1967), Jeles András *A kis Valentino* (1979) és Gothár Péter *Megáll az idő* (1981) című filmjei nemcsak ezt a sajátos, a Balatonhoz kapcsolódó retorikai és kultúrtörténeti problémát vetik fel, hanem a generációs ábrázolás magyar és nemzetközi hagyományáról és a társadalomtörténetbe ágyazott politikai diskurzus természetéről is polemizálnak. A kádárista államszocializmus három különböző évtizedéből származó három film elemzése követi a magyar filmtörténet kanonikus felosztását, vagyis figyelembe veszi a magyar modernizmus és új hullám alakulását, a cselekvő 1960-as, a csellengő 1970-es és a destruktív 1980-as évekről szóló elképzeléseket, és kettős kontextust teremt: a felnövéstörténetek, a nemzedéki ellentétek hagyománypozíciója mellett az értelmiségi szerepvállalás és a kritikai diskurzus tartalmi, stiláris és formai megoldásaira is koncentrálnak. Fontos kiemelni, hogy ezek az elemzési kísérletek nem filmelméleti, sokkal inkább kontextuális természetűek, és nem kívánnak filmnyelvi vagy elbeszéléstechnikai részletekről újat mondani. Ebben a dolgozatban amellet érvelek, hogy a Kádár-korszak emblematisz nemzedéki filmjeiben a Balaton az *ígéret* illokúciós aktusának retorikai alakzata, egyben az adott korszakok jellegzetes hőstípusának megfelelője is lehet. A filmekben a figurális aktusok megerősítik a különbözőséget, ugyanakkor jelentéstani kontextusban (retorikailag) ki is egyenlítik azt (vö. De Man 2006: 314, 319). A „Balaton” képzete a filmes formanyelv e két funkciójában nyeri el definíciójának lényegét: ha tudja, mit állít, megtévesztően cselekszik, ha pedig nem cselekszik, nem állíthatja, amit tud.

2. Haragban a világgal: a felnövéstörténetek hagyománytörténeti kérdései

Generációs film, *coming-of-age* dráma, nemzedéki közérzetfilm – akárhogyan is nevezzük, a lelki vagy szellemi felnövéstörténeteket középpontba állító filmek a 20. század közepétől kifejezetten populárisokká váltak. A szubzsáner előzményeit – ahogyan általában a népszerű hagyománytörténeti pozíciók esetében – a szépirodalomban találjuk meg, ismertségének alakulása pedig logikusan következik az egyes korszakok társadalom- és médiatörténeti sajátosságaiából. A 18. század végétől nemcsak az olvasási szokások (lásd intenzívbe extenzívbe váltás) vagy az olvasók csoportjai (lásd női olvasók megjelenése) változtak meg, hanem a szépirodalmi műfajok taxonómiája és általában a szépirodalomként értett szövegegyüttes definíciója is. E változásokat részben a nyomtatás technológiai feltételeinek változásai, részben pedig a tudomány új modelljeinek elterjedései generálták. A nyomtatás egyszerűbb és olcsóbb volt, így az egyre több könyv, olvasó és szerző mellett a kialakuló folyóirat-kultúra is kedvezett a prózai történetek, folytatásos regények, tágabban értve pedig az új értelmiségi közegek és társadalmi nyilvánosság alakulásának. Az olvasás funkcióváltása, a szekuláris fordulat és az *ancien régime* utáni tudományosság nemcsak a mindenható isten képzetét választotta le a tudásról, hanem az ízlés és a természetesség kategóriáit is külön kezdte kezelni. Az intézményrendszerek terjeszkedtek, a rajtuk keresztül megszerezhető tudás pedig értéké vált. A nevelődési regények általában az egyéni felnövéstörténetek társadalmi konvenciókba illesztésének morális tanulságaival szolgáltak, könnyen azonosítható és befogadható kódokkal. A 19. század végére a modern nagyváros és a polgári társadalom a korábbiakhoz képest más rítusokat alakított ki az intézményrendszereken keresztül, és a korábbiaknál több társadalmi csoport számára vált mindez elérhetővé – noha a felnövéstörténetek társadalmi nemi meghatározottsága alapvetően maszkulin, ahogyan erre majd a *Megáll az idő* kapcsán kitérek. A 20. század folyamán az utazás technológiáinak fejlődésével a *coming-of-age* történetek struktúrája is egyre változatosabb lett. Igen elnagyoltan azt lehet mondani, hogy a század közepére a mediális és a technológiai környezet sokfélesége, illetve a mai értelemben vett ifjúsági kultúra és az ahhoz kapcsolódó (tömeg)kulturális rendszer megszilárdulása hozta el az alműfaj igazi fénykorát, amelynek

első számú médiuma a film lett. Az 1950-es évektől kezdve nemcsak a társadalmi szabályok lazulása, a hidegháború kulturális logikájából fakadó appropriációs verseny vagy az elterjedő televízió, hanem egy új igényekkel fellépő befogadói és alkotói szemlélet is megjelent, amely szemlélet legfontosabb homogenizáló gondolata az egy nemzedékhez való tartozás volt. Noha a társadalomtudomány – és e dolgozat szerzője is – gyanakvással viseltetik a „generációs” szemlélettel szemben, ezekben a kulturális termékekben mégis a poszt-világháborús társadalmi rendbe történő szocializáció lesz a közös kulturális közeghez való tartozás alapja. Az amerikai beatszerzők vagy a *cool* szubkultúra esetében ugyanúgy ez ismerhető fel, mint a francia új hullám vagy éppen a magyar modernizmus figuráiban. Több helyen érveltem már amellett (lásd például Hermann & Keszeg 2020), hogy e kulturális jelenségek utólagos esztétikai, ideológiai és társadalomtörténeti kanonizációjának alapját nem elsősorban stiláris vagy formai jegyek, hanem a kialakuló és a reprezentáció láncolataiban megjelenő viselkedésminták jelentik. A felnövéstörténetek, coming-of-age filmek esetében is hasonló mozgásokat érzékelhetünk. Az 1950-es évektől megjelenő ilyen alkotásokban egyre erőteljesebben érhetők tetten az adott közösségre jellemző, retorikailag kódolt és hierarchikus hatalmi struktúrákban legitimált értékek. Így alakul ki az amerikai felnövéstörténetek technológiai meghatározottsága vagy a *road novel* és a *road movie* sajátosan amerikai változata: az *On the Road* fiatal főhősei látszólag a konzervatív társadalmi rend ellen láznak a céltalan autókázással, valójában azonban a szovjet támadásra való katonai felkészülés miatt megépített államközi autópályarendszert veszik birtokba. George Lucas *American Graffiti* (1972) című filmjének egy éjszaka alatt felnövő (vagy éppen felnőni képtelen) figurái az amerikai álmodást az autózásban megtestesülni látó, a beavatási rítusokat az autózáshoz, az autószmózihoz kötő kultúra gyermekei, a film maga pedig az 1970-es évek bizonytalanságában születő társadalmi nosztalgia mintadarabjaként a Kennedy-gyilkosság előtti Amerikát – vagyis az ultrakonzervatív 1950-es éveket – jelöli ki az ártatlanság korának. Akármilyen hangulatosak az ilyesfajta alkotások, a fennálló társadalmi rend kódjait fedik fel; általában éppen azzal, hogy felforgatják, lecsupaszítják vagy megkérdőjelezzik azt.

Nincs ez másképpen a magyarországi államszocializmus évtizedeinek páratlanul gazdag, esztétikai, ideológiai és erkölcsi kérdéseket sokszor (a korszakhoz képest) bátran felvető filmművészetében sem. Az általam elemzett három filmben – és meglátásom szerint általában a Kádár-korszak fiatal alkotóinak munkáiban – megfigyelhető, hogy a nemzedéki ellentét nem a műfajtypus dramaturgiai immanenciája miatt van jelen, sőt nem csak úgy általában régi és új világok konfliktusát mutatja parabolába ágyazva, ahogyan az például gyakori az amerikai filmekben. A *Rebel Without a Cause* (Nicholas Ray, 1955) Jim nevű főszereplője egy korábbi apatípus, a gazdasági világválság és a II. világháború évtizedeiben idealizált család- és férfimodell ellen lázad. A Kádár-korszak fiataljainak nemzedéki konfliktusai ennél is árnyaltabbak, és nem lehet őket pusztán – mondjuk – az 1945 előtti és utáni világrendben hívők vagy a kommunista-antikommunista meggyőződések tengelyei mentén leírni. Ezekben a filmekben a nemzedéki ellentét jelentkezhet a mozgalom földalatti és „földfölötti” idejének metaforájaként, artikulálódhat a Rákosi- és a Kádár-rendszer politikai különbségeiben, 1956 különböző felfogásaiban, az új gazdasági mechanizmusban hívők és nem hívők ellentétében és természetesen a szocializmus ideológiai adaptációja vagy elutasítása mentén is. Ennek a dolgozatnak nem célja tárgyalni, hogy miért ilyen – nemcsak társadalomtörténeti, hanem laikus szempontból is – rövid időszakok tagolják a nemzedéki ellentéteket. Annyit viszont megjegyznék, hogy mindennek esetlegessége alátámasztja, módszertani értelemben miért lehet félrevezető a klasszikus generációs felosztás, és ezeket a kérdéseket inkább a társadalmi, a kulturális és az infrastrukturális kontextus függvényében érdemes tárgyalni.

2.1. Így jöttem: a nemzedéki közérzetfilmek sajátosságai

Az 1960-as években jelentkező magyar új hullám alkotói a magyar filmtörténet által szinte már kanonizáltan „Így jöttem-filmeknek” nevezett alkotásokkal hozták létre az évtized kedvelt zsánerét, amely nemcsak a francia új hullám társadalmi problémákat érzékenyen bemutató új alkotóihoz, hanem a kádári konszolidáció eseményeihez és a Fényesszelek-korszak iránti nosztalgiához is kapcsolódott. Ezeket a filmeket a filmtörténeti konszenzus magyarul nemzedéki közérzetfilmnek nevezi, így a továbbiakban én is ezt a terminust használom majd.

A „cselekvő '60-as évek” szimbolikus alkotásai az értelmiségi szereplehetőségek, a rendszerrel való megalkuvás, a makro- és a mikrokörnyezetben való boldogulás alapkérdéseit mutatták be. Noha az „Így jöttem-filmek” csoportja Jancsó Miklós azonos című, 1964-es alkotásáról kapta szépen metaforizálódó nevét, legjellegzetesebb darabjainak mégis Gaál István *Sodrásban* (1964) című filmjét és Szabó István *Álmodozások kora* (1964) című, trilógianyitó darabját szokás tartani. Miközben leképezik a Kádár-rendszer hatalmi mechanizmusait, az eleinte reménykedő, később illúzióit veszítő fiatal generáció dilemmáit, a coming-of-age filmek klasszikus elemeit is felvonultatják. A legtöbb „Így jöttem-filmben” azonban valamilyen külső – a rendszer, a társadalom vagy a természet megváltozhatatlannak hitt törvényeiből fakadó – körülmény a felnövés és a kiábrándulás katalizátora, nem pedig a hősök cselekvésre való képtelensége, belső motiválatlansága. Ennyiben ezek a filmek sokszor melodramatikusak, közös jellemzőjük viszont az önéletrajzi elemek használata és az erős szerzői kézjegy. Az évtized végére ez a lendület – az új gazdasági mechanizmushoz hasonlóan – kifulladás, a reményvesztettség kulturális és létállapota pedig egészen más természetű alkotásokat termel ki. Gelencsér Gábor sokat hivatkozott, *A Titanic zenekara* című könyvében „a csellengés drámaiatlanságának” (Gelencsér 2020: 302) nevezi az 1970-es években készült nemzedéki közérzetfilmek fő dramaturgiai problémáját: nevezetesen azt, hogy a „tehetetlenség válságát” és „a nemzedéki konfliktusok patthelyzetét” (uo.) semmi nem oldja föl, a hősök maguk is a kallódás, a csellengés jelzőivel írhatók le, a filmek narratív és dramaturgiai alapját pedig legfeljebb a talajvesztettség belső folyamatainak ábrázolásával és a korábbi elbeszélési konvenciók átírásával lehet megteremteni.

Mennének, de nincs hova; kérdeznének, de nincs kitől; felforgatnának, de nincs mit – lázadásuk a mozdulatlanság, a begyökerezettség, a hamis nyugalom és a kényelmes óvatosság ellen irányul, de csak saját magukat képesek felszabadítani. Ez a „csak” egyszerre sok és kevés, az individuum felülemelkedését és beszorítottságát egyaránt jelenti (Gelencsér 2002: 305).

A nemzedéki közérzetfilmben a *nemzedék*, amelyik nincs jelen – a lázadás és az elfogadás, a kritikus szemlélet és a kispolgári belenyugvás dialektikája – egyéni történetek érdektelenségévé silányul. Az 1980-as évekre a rendszer és a lendület is elfogy. A kulturális és a társadalmi terek diverzebbé, a figurák pedig destruktívabbá válnak. Nemcsak a filmekben, hanem a zenében és az irodalomban is terjednek a kísérleti műfajok, illetve egyre népszerűbbek azok a félig dokumentarista, félig fikciós vagy éppen egészen fikciós dokumentarista alkotások, amelyek ismét az értelmiségi szerepek, a társadalmi felelősségvállalás lehetőségeit vizsgálják – ezúttal az 1960-as évekre visszatekintve. Ahogyan az 1960-as évek a Fényesszelek-nemzedéket, úgy vizsgálja az 1980-as évek rétegművészete az új gazdasági mechanizmus és a rendszerkonszolidáció kapcsán felmerülő politikai és erkölcsi problémákat, állásfoglalásokat. Az évtized jellegzetes figurája az önsorsrontó, kiábrándult értelmiségi, akit sem az 1960-as évek lelkesedése nem fűt, sem az 1970-es évek semmilyenége nem ment fel. Szász Imre *Ménesi út* (1985) című, az Eötvös Collegium feloszlásának körülményeit egy fiktív dokumentumregényben bemutató – irodalomtörténeti szempontból szinte értékelhetetlen, társadalomtörténeti szempontból viszont érdekes – munkája ugyanúgy e szcena a terméke, mint a Cseh Tamás–Bereményi Géza szerzőpárosnak az évtizedben megjelenő lemezei (*Jóslat, Utóirat*), vagy – ha már Bereményi – a magyar filmtörténet egyik legtöbbet idézett darabja, a *Megáll az idő*. A *Bohóc a falon* kamasz főhőse 1967-ben még elhiszi a kitalált történetek erejét, *A kis Valentino* névtelen főszereplője már felszámolja a fikció és a valóság közötti határt és az abszurdba ülteti át, a *Megáll az idő* gimnazistái pedig már csak a cinizmust kapják örökségül („Aki kérdez, az faggat, mert őt is faggatják”).

Ahogyan a felnövő hősök, úgy a mindhárom filmben szereplő Balaton is egészen más fénytörésben jelenik meg ezekben az alkotásokban. A coming-of-age filmek általános jellemzője, hogy egyéni vagy társadalmi nosztalgiára építenek. Ahogyan korábban utaltam rá, az *American Graffiti* című filmnek szinte cselekménye sincsen, hanem az egész egy, az amerikai társadalom elvesztett ártatlanságának illúzióját kergető nosztalgikus tabló. A legtöbb magyar nemzedéki közérzetfilm nem hozza ezt a jellegzetességet. Sőt éppen a nosztalgia *be nem váltott ígérete* hívja föl a figyelmet arra, hogy a generációs ellentétek és a társadalom szabályaival ismerkedő fiatalok történetének álcájában valójában messzebbre mutató politikai és erkölcsi allegóriákat látunk.

3. „Este azzal váltunk el, hogy kitalálsz történeteket”: Bohóc a falon

Sándor Pál *Bohóc a falon* című, 1967-ben készült alkotása a magyar filmtörténet ritkán vizsgált darabja. Bár a rendező ismert, a műfaj pedig népszerű, alig találunk önálló elemzést a filmről. A *Bohóc a falon* narratív és dramaturgiai szempontból is klasszikus felnövéstörténetnek nevezhető, amennyiben főhősét egy, az otthonán kívül eső helyszínen érik revelatív élmények, és jut el valamiféle tanulságig, legalábbis a jövőbe tekintés reményteli pillanatáig – amely figurálisan éppen a Balatonon keresztül jelenik meg a filmben. A történet narratív kerete egyszerűen összefoglalható: a kamasz Kiki (akit a később filmrendezőként ismertté váló Ferenczi Gábor alakít) egy elhagyatott balatoni nyaralóba menekül a vihar elől. Ugyanezt teszi két másik kamaszfiú, Péter és András is, csak hogy a nyaraló tulajdonosai váratlanul megérkeznek. Péter és András kisurrannak, Kiki azonban bent ragad a házban, egy lepusztult kamrában bujkál. Ezen a ponton a film cselekménye feloldja a realitáshoz kötődő konvenciókat: a nyaralóba szorult Kiki mindenféle kalandon megy keresztül, amelyekről a végén kiderül, hogy csak képzelte és/vagy álmolta őket. Reggelre elvonul a vihar, és a másik két fiú kiszabadítja Kikit. Amikor András megjegyzi, hogy „este azzal váltunk el, hogy kitalálsz történeteket”, Kiki sejtelmesen elmosolyodik, és boldogan beleugrik a Balatonba. A film nézője, aki az egész játékidőben Kiki emlékeit és fantáziáit látta, ekkor szembesül azzal, hogy amit végignézett, az valójában egy radikális személyes élmény (magánlaksértés, vihar) kiváltotta felnövéstörténet. A Balaton ehhez egyszerre biztosít helyszínt és apropót: a budapesti fiú kalandot vár és kap a badacsonyi tájban, míg a tó maga létrehozza a dolgot elején is említett klasszikus retorikai formát, amelynek ívét a nyílt vízhez és a romantizált badacsonyi tájhoz kapcsolódó szabadságélmény és az önálló kalandozás felelőtlensége rajzolja ki. A dolgotban bemutatott három film közül a *Bohóc a falon* hangulata a legpozitívabb, noha jelen van benne a rendszer abszurditása és a szülőkkel/felnőttekkel való szembesülés problémája is. Kiki azonban az a hőstípus, akit vagánynak szokás mondani: még saját, elképzelt halála is a kortárs közösség közepébe helyezi, rögtön megbízik a másik két idegen fiúban, a film végére pedig úgy tűnik, hogy elégedett a más házában eltöltött éjszakájának eredményével.

A *Bohóc a falon* leginkább tematizált problémája a szülőknél való megfelelés kényszere – ez azonban sokkal inkább hasonlít az egyszerű felnövéstörténetek konfliktusára, mintsem a későbbi magyar filmek eleve kudarcra ítélt fiataljainak ontológiai problémáira. Másképpen fogalmazva: a *Bohóc a falon*ban még elképzelhetők egymástól különböző generációk, akik mégis összekapcsolódnak, míg a későbbi filmekben ennek lehetősége meg is szűnik: nem véletlenül kerül a Balaton az ígéret, az ígéret pedig a szülők pozíciójába, de ez utóbbira hamarosan kitérek. Sándor Pál filmjében az apa – ha nem is szerepel a vásznon – a történet szerint jelen van, sőt híres jogász. Az örökséggel való küzdelem dühe végig jelen van a filmben, ennek a lázadásnak viszont még van iránya. A film szimbolikus tárgya a szakács foglalkozású András sapkája, amelyet nagypapájától örökölt. A nagypapa 1906-ban, Karlsbadban kapta, az öröklési lánc tehát nemcsak a generációkat köti össze, hanem egy viszonylag nyílt utalást is tartalmaz a korábbi társadalmi rendszerekre. „Akkor a nagyapád te vagy 1906-ban” – mondja Kiki Andrásnak álmában, amivel a generációs leszármazás és a sorsszerűség körülményeinek összefüggéseit jelöli ki. Karlsbad, mai nevén Karlovy Vary az Osztrák–Magyar Monarchia népszerű fürdőhelye volt, tehát a filmben annak metonímiája, ugyanakkor 1967-ben már a híres filmfesztivál otthona, vagyis metahelyszínként is érthető. András pincér nagypapájának monarchiabeli sapkáját a szocialista értelmiségi karrierút elől menekülő Kiki álmában megkapja: a sapka a tulajdonosain keresztül válik a fiktív és a valós társadalmi rend jelölőjévé. Az örökül kapott sors kérdése konkrét felmenőknél és médiumként érthető tárgyakon keresztül is megmutatkozik, míg *A kis Valentinóban* és a *Megáll az időben* az ősök, különösen az apák eltűnnek: szóba sem kerülnek, meghalnak vagy disszidálnak. Nem véletlen, hogy az elnyomó hatalmi rendszerek természetén tűnődő alkotások sokszor használják a patriarchális társadalmi rend családi metaforáit az eltorzult hierarchikus struktúrák ábrázolására. A diktatúrát jelen- vagy utóidejűen ábrázoló alkotásokban az apa, illetve a leszármazás és az identitás önazonossága elsősorban azok *hiányában* jelentkezik. A Balatonhoz hasonlóan az apa a beváltatlan ígéretek figurális aktusa lesz a későbbi filmekben, a *Bohóc a falon*ban azonban – ha láthatatlanul is – de legalább feltételezett létező.

Kiki egyéjszakai felnövés-kalandja az 1960-as évek menekülését, de még reményre és vitára való képességét mutatja meg, amelyben a Balaton nemcsak a kalandok hátterét, hanem végül a boldog közeljövő ígéretét jelenti.

A *Bohóc a falon* című főszereplőre utal – a kamra falán, ahol Kiki rejtőzik, majd álmodást lát, gyerekkéz által rajzolt bohócfigurák vannak, amelyek a víziókban és emlékekben is elkísérik. A bohóc, a Balaton, a sapka, az álom vagy éppen a saját gyerekkori énjével való találkozás mind jól behatárolható, inkább a modernista elbeszélési konvenciókhoz köthető elem. Ami a filmet mégis a korszak többi alkotásához teszi hasonlatossá, az a fikcióhoz és a valósághoz való kettős viszony, illetve általában az a narratív szerkezet, amellyel az emlékezés fiktiivül jellegét mutatja be, és amely különben szintén nem idegen a diktatúrák társadalmát allegorizáló alkotásoktól. Az álmok és az emlékek ebben az értelemben azonos módon működnek: a néző már nem, de az elbeszélő még tudja, hogy melyik szekvencia része a filmbéli valóságnak, és melyik az, amely a valóság elemeit felhasználva alkotja meg az emlékezetet, az álmodozás és a jövőről szóló ígéret saját magát megelőlegező fikcióját.

4. „Mégis valami irányt mondjon, hogy merre menjek”: A kis Valentino

Sándor Pál filmjével ellentétben Jeles András *A kis Valentino* című alkotása a magyar filmkritika és filmtörténet egyik legtöbbet elemzett, legnagyobb hatású műve. Báron György – tartalmából ítélve talán nem véletlenül a rendszerváltozáskor közölt írásában – így foglalja össze a film kortárs fogadtatását:

Bár a film fogadtatása olyan kultúrszociológiai tény, aminek nincs köze az értékéhez, mégis, A kis Valentinó-ról megjelent vad ellenvetések, lelkes szuperlatívuszok és mélyreható elemzések egyaránt jelezték, hogy többről van szó, mint jó vagy rossz filmről: olyan kulturális eseményről, mely egyeseket lelkesedéssel és reménnyel töltött el, másokat pedig heves, acsakardó vagdalkozásra indított... A Népszabadság kritikusa, Wintermantel István nem Jelest marasztalta el, hanem Petri Györgyöt, aki a régi Mozgó Világban szép esszét írt A kis Valentinó-ról. Ezzel szemben a Filmkultúra szerzője – Váncsa István – remekműnek minősítette a filmet, az akkori idők legérzékenyebb folyóirata, a méltatlanul betiltott (majd reform-áramvonalasítva újraeszkábált) régi Mozgó Világ pedig külön blokkban emlékezett meg róla, melyben Petri György esszéje mellett Fodor Géza alapos tanulmánya és Orosz István szociológiai elemzése volt olvasható (Báron 1990).

A film tehát a saját jogán és kulturális kontextusa miatt is meghatározó tényezővé vált, pedig a történet – első látásra – itt is egyszerűen összefoglalható: egy reménytelen bérházból származó, reménytelen munkát végző fiatalember elsikkasztja a munkáltatója által rábízott, közepesen nagy pénzeszeget, és egy nap alatt elkölti. A legfeljebb Lacinak nevezett fiú csupa olyan dolgot vesz meg vagy fizet ki, amely sokak számára banálisnak tűnne, neki viszont – a társadalom számos csoportjával egyetemben – még nem volt benne része. Étteremben eszik, taxival közlekedik, külföldi újságokat vásárol, végül egy taxis haverjával lemegy a Balatonra – még az ellopott pénz elköltése is kisszerű, és láthatóan nem szerez neki örömet. Ez a motiválatlan tengődés a film alapélménye, amelybe olykor a korszak társadalmi valóságára jellemző, sokszor az abszurditásig stilizált mellékszereplők kúsznak be.

A korábban említett, a kánont nemcsak az esztétikai koncepció, hanem a viselkedésminták és az attitűdök által formáló gondolatmenetbe illesztve *A kis Valentino* Petri György alanyi költészetet közérzetivül szublimáló lírájával és a prózafordulatnak nevezett, a lineáris narratíva egységét felbontó, de közben a társadalmi valóság reménytelenségét is metaforizáló szövegahagyománnyal lehet rokon. A nemzedéki életérzést egyéni történetekké alakító alkotások általában abban különböznek egymástól, hogy hőseik mennyire reflektáltak saját átmeneti pozíciójukkal kapcsolatban, vagy mennyire látványosan mutatkoznak meg külső és belső motivációik. *A kis Valentinó*ról már számos elemzés leírta, hogy névtelen, pontosabban csak keresztnévvel rendelkező főhőse a céltalan, kallódó évtizedet jeleníti meg, és ebben a dokumentarista fikcióban a nihilizmus olyan alapélmény, amely nem elsősorban politikai, hanem esztétikai indíttatású (lásd Gelencsér 2002: 406-408). Talán érdemes kiemelni, hogy a bevett menekülési útvonalak, amelyek a szereplőt a hétköznapi és a nyomorúságos élet fogásából kiszabadíthatnák, egyszerűen nem működnek. Sem a pénzért megvásárolható javak, sem a pénzen vett élmények nem oldják fel a patriarchális, hierarchikus, értelmetlen diktatúra tapasztalatának egyhangúságát.

Az egyszerre szánalmas és félelmetes rendőrök, a lehúzó pincérek vagy a kioktató taxis mind az avított, gyanakvó, saját magába forduló társadalmi struktúra derivátumai. Ahogyan korábban utaltam rá, *A kis Valentinó*ban nincsenek olyan felnőttek – különösen szülők –, akikkel szemben legalább valamiféle lázadást lehetne megfogalmazni. A generációs viszonyból csak a lesajnáló, paternalista hangnem marad: a fiatal főszereplőt folyamatosan „öcsinek” és „öcsikének” szólítják vadidegen emberek, tegeznek, lealacsonyítják, ahogyan az erőszakosan beavatkozó hatalom is ezt teszi szubjektumaival. A korabeli kritikák kiemelik a főszereplő csöves szubkultúrával való (legalábbis vizuális) kapcsolatát. A megjelenített társadalmi közeg ostoba, tolvaj figurái azonban nem pusztán egy konvenciókat tagadó, tehát félelmetesnek beállított ifjúsági szubkultúra tagját, hanem egymást és saját magukat is megfosztották a méltóságtól. Amikor Laci megkéri taxis haverját, hogy vigye le a Balatonhoz, az autóban az *Ez történt Lellén* című sláger szól, amely mintegy anticipálja a film töredezett cselekményét. A dal Gus Kahn *Makin Whoopi* című slágerének G. Dénes György által magyarra átültetett változata, leghíresebb sorai pedig így hangoznak:

Imádott enni, új ruhát venni,
de ez még semmi, el kellett venni.
Azóta nem néz rám olyan szendén,
ez történt Lellén.

Amikor a néző a dalt hallja, a főszereplő Lellén kívül már evésen-iváson túl van, mégsem hozott egyik sem megnyugvást. S míg a dal a boldogság egyszerű és megismételhetetlen – Lelléhez kötődő – pillanatairól szól, a film cselekményében pont ez fordul át ironikus, amorális reflektálatlanságba. A Balaton nem hoz pillanatnyi kielégülést sem, a pincérek átverik, majd megkergetik a fiút, a csobbanás pedig – amely a *Bohóc a falon*ban még a jövő lehetőségességét hordozza – fázós fürdésre alakul. A Balaton olyan ígéret, amely beváltatlan marad, sőt a tóban túske megy a főszereplő lábába, és biceg is. Nem sokkal ezután a játéktermi jelenetben felcsendül a film címét ihlető *Tschi-Bam* (sic!) című sanzón, amely egy Valentino nevű figura tündöklését és bukását meséli el, még hozzá igen buta képekben. A sármörből lett papucsférj történetének azonban legalább íve van, még ha nem is felfelé mutató: a filmben azonban az elmesélhető történet vagy éppen a Balaton-parti boldogság nem pusztán *nincs*, hanem fogalmilag elképzelhetetlen.

5. „Olyanok vagytok, mint a saját apátok és anyátok”: Megáll az idő

*A kis Valentinó*hoz hasonlóan a *Megáll az idő* címe is egy népszerű slágerre utal, amelynek szövegét ugyancsak G. Dénes György írta. Dalszöveggént mind a kettő a megélt boldogságban átalakuló időtapasztalat önfeledtségéről szól. Az őket inter-, para- és metatextuálisan felhasználó filmek ezeket a jelentésrétegeket, sőt a sanzón műfajának bornírt prezentizmusát fordítják át a generációs reménytelenség allegóriáivá. Jeles András filmjéhez hasonlóan Gothár Péter alkotása is a kritikai diskurzus és a filmtörténeti kánon sokat elemzett és még többet idézett darabja. A rendszerváltozás után a *Megáll az idő* – könnyebb filmnyelvi érthetősége és szállóigékben gazdag forgatókönyve miatt – a Kádár-korszak utóidejű megítélésének sommás műve lett, pedig a film dramaturgiai és különösen narratív rétegei ennél sokkal gazdagabbak. Nemzedéki közérzetfilm, hiszen szorosan olvasva két kamaszkorú testvér felnövésének történetét meséli el a konszolidáció éveinek elején, azonban az értelmetlen társadalmi rendszerek temporális retorikájáról és az egymáshoz semmilyen módon nem közelítő generációk sérülékeny viszonyáról is általános tanulságokat tud megfogalmazni. A sokat idézett filmbeli mondatok ráadásul egy szövevényes textuális univerzum részei, hiszen a forgatókönyvet jegyző Bereményi Géza ezeket a narratív egységeket, történetelemeket, sőt szó szerinti idézeteket szerzői életművében folyamatosan újraalkotja és felhasználja. A film így nem sajátítja ki ezt a jellegzetes generációs hangot, hiszen az a Cseh Tamás–Bereményi-lemezek dalszövegeiben vagy legújabban a szerző *Magyar Copperfield* című regényében is erőteljesen hallható. A bizonyos rítusokhoz vagy éppen magához a Balatonhoz kapcsolódó társadalmi képzeteket ez a szerzői szöveguniverzum határozza meg, nem beszélve például az iskolák, a szülők és a politikai hatalom

figurális egymásba gabalyodásairól – a diktatúra értelmetlen szabályainak allegóriájaként működő értelmetlen iskolai szabályok gyakran olyan erősen határozzák meg az elbeszélők pozícióját, hogy Michel Foucault sem találna rajta fogást. Az önéletrajziség és a metalepszisiek, a narrációból kikacsintó fortélyos elbeszélői trükkök azt az érzetet keltik, hogy hiába a médiumok és a kulturális kontextusok különbözősége, itt voltaképpen ugyanazt a hosszú szöveget nézzük és olvassuk, ugyanazokat a hőstípusokat és konfliktusokat ismerjük meg – az alábbiakban megkísérlem leírni, hogy miért.

Ha nem a legegységesebb referenciája lenne a Kádár-korszak és a Balaton kapcsolatának, ez a tanulmány is biztosan *A hatvanas évek* című dalból választott volna idézetet címnek, például azt, hogy „Tárguló gyűrűkben konszolidációt hullámmozgott a szép Balaton”. Ezek a szövegek ugyanúgy használták fel a tájat saját poétikai és politikai céljaik megvalósítására, ahogyan a kialakuló nemzeti irodalom alkotásai a 19. században. A magyar újhullám vagy az „Így jöttem-filmek” esetében nem azért fontos az önéletrajziség, mert az valamiféle referenciális olvasatot hozhat létre, hanem éppen ellenkezőleg: mert képes arra, hogy az egyéni sors dilemmáit egy tágabb társadalmi kontextusban tegye láthatóvá. Ugyanez a helyzet a *Megáll az idő*, *A hatvanas évek* vagy a *Magyar Copperfield* című regény esetében is. A 2020-ban megjelent önéletrajzi ihletésű regény például még utólag is átértelmezi az írói-dalszerzői életmű korábbi egységeit, amivel megerősíti azok nemzedéki jellegét, a szerzőség koncepcióját pedig visszaírja az új hullám utáni generációs alkotásokba is. Bárány Tibor a Bereményi Géza és Vető János által jegyzett *Antoine és Désiré* című fényképregényről és annak az azonos című lemezzel való textuális és kulturális kapcsolatáról szóló, roppant szellemes tanulmányában a következőket írja:

A Cseh–Bereményi-életműnek kezdetektől fogva az a kulcskérdése, hogy miféle művészi és esztétikai haszonnal jár a költői közlés érvényét *elbizonytalanítva fenntartó* dinamika, milyen tétet tulajdoníthatunk „patetizmus” és „íronia” játékának. ... Csengey szerint a „hatvanasok” – tehát a második világháború környékén születettek – nemzedéke azért maradt „arctalan”, mert a történelmi tapasztalatok feldolgozatlansága okán képtelen volt megfogalmazni az identitását, felismerni a helyzetét és valós problémáit. A magyarországi beatkorszak a maga beváltatlan és elsinkófált ígéreteivel pedig csak súlyosbította a generációs önértelmezés zavarait (Bárány 2020, kiemelések az eredetiben).

A 2020-ban megjelent *Magyar Copperfield* fejezeteiben, az 1982-ben elkészült *Megáll az idő*ben vagy az 1970-es és az 1980-as években született dalokban felbukkanó epizódok és általában a nemzedéki közérzeteket megjelenítő, ebben az írásban is előkerülő alkotások ugyancsak gyakran játszanak pátoz és íronia fentebb leírt feszültségével. Ez a dialektika olyan hősöket vagy talán csak egyetlen hőst leplez le, akit szabadságvágya ellenére a folyamatos kudarcélmény határoz meg, s aki emiatt sokszor az őt körülvevő felnőtteket (értsd: a rendszert) hibáztatja. A *Megáll az idő*ben a disszidens édesapa 1956-os harcostársa, a börtönből frissen szabaduló Bodor László először segédmunkás, majd a konszolidáció jegyében hamarosan magas beosztású agrármérnök lesz, aki saját korábbi elveit megtagadva elintézi Gábor egyetemi felvételijét, és Dininek is csak cinizmusból tud leckét adni az obligát kevert mellett:

Vigyázz Dinikém édes, nehogy megetessenek, ne ugrálj, ne feltűnősködj! Aki kérdez, az faggat, mert őt is faggatják. Tanulj, jegyezd meg a tananyagot, mondd vissza nekik! Ne ellenkezz, ne szólj soha feleslegesen! Nem beszélve a nőkről... (Gothár 1981).

Ezek a mondatok nemcsak az 1960-as vagy az 1980-as években, hanem előtte és utána is az elhallgatás és a gyanakvás kultúráját jelentik. S ha létezik nyelvben exponálódó nemzetkarakterológia, úgy e kifejezések kétségtelenül annak részei. Az emlékezetpolitikai minimum eltagadása (Dózsa László 1942-), az elhallgatott múlt és a központilag fenntartott kiszolgáltatottság ma ugyanúgy a nemzedéki közérzet része, mint évtizedekkel ezelőtt. Az, hogy a magyarországi generáció- és kurzusváltások társadalomtörténeti léptékekkel mérve gyorsan tudnak lezajlani, az itt szóba kerülő filmek közül talán a *Megáll az idő*ben mutatkozik meg leginkább. Bodor alakjában is, aki az 1960-as évek értelmiségi kiegyezésének, majd – feltehetőleg – kudarcának emblémája

(vö. „az új mechanizmus kulcsembere voltam, és most itt végzem, egy presszóban, holtan”), de még finomabban az anya, Éva és a tanárnő, Lovas Endréné Kertész Lívia, *alias* Malacpofa félmondatokból, hallgatásokból, jelentőségteles csöndeből összerakott beszélgetésében. A két nő már a dialógus elején férjeik pozícióján keresztül fogalmazódik meg, s el is hangzik, hogy két különböző oldalon álltak: míg Lívia férje kiábrándult kommunista, az anya mindkét férje részt vett az 1956-os forradalomban. Lívia viszont, maga is egykori hithű kommunista-ként – lásd az első óráját bevezető József Attila-idézetet – éppen a konszolidáló rendszer megalkuvó, az eredeti eszméket eláruló gesztusaitól undorodik meg. A párbeszéd nemcsak a film egyik legfontosabb jelenete, hanem a konszenzusra képtelen társadalmi emlékezet utólag is kiváló összefoglalása:

- Miért nem lehet egy gyerekről végre megmondani, hogy milyen? Miért nem lehet végre valamiről megmondani, hogy milyen? Miért akarod a fiadat is belekeverni a mi dolgainkba, amikor végre egyszer úgy beszélhetnénk róluk, ahogy vannak. Hogy milyenek.
- Ugyanolyanok, mint mi.
- Akkor lesznek ugyanolyanok, ha te nem hagyod abba ezt a félrebeszélést (Gothár 1981).

A bizonyos régi dolgok kapcsán tulajdonképpen hétéves, legjobb esetben pedig bő évtizedes intervallumról beszél, amely idő alatt általában nem történik generációváltás, itt azonban több is. Ilyen feltételek mellett nem csoda, ha az idő társadalmi tapasztalatát ezekben a filmekben a radikális gyorsaság vagy a radikális lassúság jelölik ki. És hiába érvelnek egyesek amellett, hogy „a nők bizony kulcsfigurái Gothár korai filmjeinek”, ez legfeljebb metanarratív szinten igaz. A nők szerepe nem más, mint hogy a tipizált-stilizált férfikarakterek rajtuk keresztül váljanak olvashatóvá a privát és a nyilvános terekben. Legalább van, ami közös a generációkban, legyen szó akár Bodor karrierjének rehabilitálásáról vagy arról a jelenetről, amikor a részeg Dini Malacpofa tanárnő pulóvere alá bújjik, s amit joggal nevezhetünk a filmes beavatási jelenetek *non plus ultrájának*. A női szerzők és női elbeszélők, ezáltal pedig a női felnőttévtörténetek hiánya a korszakban (és ma is) meglátásom szerint két okra vezethető vissza. Az egyik a diktatúra patriarchális felépítése. Hiába hirdette a szocialista államideológia a nemek közötti egyenlőséget, a nők kiszolgáltatott helyzete, társadalmi stigmatizálása és a láthatatlan munka rájuk testálása a korszak legfontosabb sajátossága volt. A diktatúrák és az egyéb illiberális rendszerek velejárója, hogy társadalmi nemüktől függetlenül infantilizálják az állampolgárokat: a gyerekpozícióba taszított társadalomban a nők státusa még alacsonyabb. A női szerzőség hiányának többi oka jóval általánosabb, és tárgyalása szét is feszíti ennek a dolgozatnak a kereteit: a történetírás és -mondás férfiközpontúsága és homogenizációs technikái, valamint a mindenkori kánon intézményrendszerekre gyakorolt hatása egyaránt fontos szerepet játszanak.

A *Megáll az idő* végén Pierre, Dini és Szukics Magda azért megy a Balatonhoz, hogy aztán onnan disszidáljon az álmok és az apák földjére, Amerikába. Dini és Magda végül visszavonatoznak Budapestre, az abszurd rendszer ellen saját ellehetetlenülése árán is lázadó Pierre pedig a rommá tört autóval távozik, de sejtetően nem jut messze. A Balaton beváltatlan ígéret, meg nem talált jövő és folytathatatlan leszármazási sor. A film ikonikus, napszemüveges jelenete legfeljebb csak egy zűrös hajnalt ábrázol, ami a mindenkori magyar fiatalok klasszikus beavatási rítusaként is értelmezhető. A *kis Valentino* számos helyen – egyebek között Gelencsér Gábor nagyszerű könyvében és a filmfesztivál címében – megidézett utolsó mondata arról szól, hogy a Titanic zenekara az utolsó pillanatig kitartott a süllyedő hajón. Itt egy tó is elég ahhoz, hogy a hajókkal együtt a zenészek is elsüllyedjenek.

Irodalom

Bárány Tibor (2020): A barátság, kedveseim, visszafojtott sírás. *Alföld online*, <http://alfoldonline.hu/2020/05/a-baratsag-kedveseim-visszafojtott-siras/?fbclid=IwAR3SSf5bueSRMlhkHINdROW0K37cn6Z0DkCI8wRTFN3Y2afWh4FbyfneiIU>.

Báron György (1990): A süllyedő Titanicon. Jeles András filmjeiről. *Holmi*, 2. évf. 4. sz. 391–403. o.

Bereményi Géza (2020): *Magyar Copperfield*. Budapest: Magvető.

De Man, Paul (2006): *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. Ford. Fogarasi György. Budapest: Magvető.

Gelencsér Gábor (2020): *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest: Osiris.

Hermann Veronika (2020): *Helyettem a nyelv. Identitáspolitikák az irodalomban*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Hermann Veronika & Keszeg Anna (2020): Daliás idők. A hatvanas évek iránti nosztalgia konvergens médiateri. *Médiakutató*, XXI. évf. 1. sz. 107–115. o.

Filmek

Gaál István (1963): *Sodrásban*

Gothár Péter – Bereményi Géza (1981): *Megáll az idő*

Jancsó Miklós (1964): *Így jöttem*

Jeles András (1979): *A kis Valentino*

Sándor Pál (1967): *Bohóc a falon*

Simó Sándor (1969): *Szemüvegese*

Szabó István (1964): *Álmodozások kora*

Abstract in English

What happens in Lelle. State-socialist coming-of-age and the rhetorics of Lake Balaton

Lake Balaton plays an important part in Hungarian cultural memory and social imaginary. The rhetorical and political application of the lake has been an established practice since the early 19th century and has had a similar structure as the maturing national literature of the era. Since then, social and cultural images of the lake have been shaped by collective and individual myths, legends, anecdotes and memories. This study looks at the role of the lake in movies made under the Kádár-regime, particularly three coming-of-age stories (Pál Sándor's *Bohóc a falon* [1967], András Jeles' *A kis Valentino* [1979] and Péter Gothár's *Megáll az idő* [1981]), each of which represents a decade under state-socialism in Hungary. It analyses how this historical context determines the image of Lake Balaton as a rhetorical figure in the popular themes of coming-of-age movies.

Keywords: cultural memory, Hungarian new-wave, mediated memory, the politics of representation, social imaginary, societal nostalgia, state-socialism

Hermann Veronika (1986) az ELTE BTK-n végzett magyar, kommunikáció és összehasonlító irodalomtudomány szakokon, 2015-ben doktorált ugyanitt az Irodalomtudományi Doktori Iskolában. Az ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék adjunktusa. Kortárs magyar irodalomkritikával, identitáselméletekkel, hidegháborús tömegkultúrával és ezek különféle kombinációival foglalkozik. 2020-ban jelent meg első könyve *Helyettem a nyelv. Identitáspolitikák az irodalomban* címmel.

Trádler Henrietta

Bikini és bisztró a vasfüggöny mögött

A Balaton kiemelt turisztikai célpont a Kádár-korszakban, az 1960-as évek elejétől a politikai stabilitás megteremtése érdekében a hatalom kitüntetett figyelmet fordított az életminőség javítására. A „fridszider-szocializmus” építésének fontos helyszíne a magyar tenger, amely a hazai közönség mellett a külföldiek számára is vonzerővel bírt. A politikai enyhülés időszakában jelentős mértékben megnőtt a nyugati turisták száma. A Balaton a megbékélés terepe. A nyugati sajtóban megjelenő szövegek azt a benyomást keltik, hogy a vasfüggöny mögött élhető és élvezhető élet van.

Kulcsszavak: angol nyelvű sajtó, Balaton-imázs, Kádár-korszak, propaganda, reprezentáció

Bikini és bisztrók a vasfüggöny mögött, meleg homok, nem is olyan hideg a háború a Balatonon – olvashatjuk a *National Post Toronto* 1965. július 3-ai számában.¹ A kanadai újságíró Robert L. Perry, a magyar Riviérán (Hungarian Riviéra), Tihany egyik kellemes éttermében eszpresszót szürcsölget, élvezi a balatoni nyarat. A balatoni nyárnak különleges, egyedi aromája van – véli az újságíró –, mindössze 40 mérföldre a vasfüggönytől [jegyzi meg Perry tévesen]. Sokan felkeresik a kommunista Côte d’Azur-t, a hegyes-dombos északi és a sekély vizű déli partot. Számos sportolási lehetőség közül választhatnak a nyaralók, vízen és a szárazföldön, lehet horgászni, vitorlázni, motorcsónakázni és a tó körül lovagolni. A turista megszállhat a drága luxushotelekben és az olcsó kempingekben egyaránt. A magyarok pihenni jönnek, a külföldieket a leginkább a kíváncsiság hajtja, a szezon május 1-jétől szeptember 30-áig tart. Csaknem kétmillió turista látogat el a Balatonra, az ország valutatartalékai – Perry szerint – szépen nőnek. Ki akar itt hidegháborút?

A kanadai újságíró a magyar állami turisztikai vállalat, az IBUSZ vezetőjével is készít egy rövid interjút. Schiffer Pál (a filmrendező Schiffer Pál édesapja) elmondja, hogy a magyar állam közel ötvenmillió dollárt áldoz a balatoni fejlesztésekre annak érdekében, hogy növelje a turisták létszámát. Schiffer jóslatai szerint tíz éven belül megtérül a befektetés. Hogyan juthat el a nyugati turista Magyarországra? Az Air Canadával Montréalból Bécsig mindössze tíz és fél óra az út, Bécsből Malév-géppel lehet Budapestre repülni, és a látogató máris megérkezett a ferihegyi repülőtérre.

Mit keres egy kanadai újságíró 1965-ben Magyarországon, Budapesten, majd a Balatonon? Perry azt állítja, abban az évben csaknem 3800 kanadai állampolgársággal rendelkező személy utazott Magyarországra; szinte mindegyikük emigráns magyar, aki a félárbócra eresztett vasfüggönynek, az enyhülő kádári hidegháborús politikának köszönhetően kereste fel az országot. Robert L. Perry a *National Post Toronto* képviselőjeként kapott meghívást a magyar államtól. Kivételes gesztus; Perry volt az egyik első nyugati tudósító, aki a kádári Magyarország különleges bánásmódját élvezhette. A kanadai újságírók látogatásáról a magyar sajtó is beszámolt:

Kanadai napilapok munkatársainak hattagú csoportja érkezett Budapestre. Nyolc napig maradnak Magyarországon, s ezalatt megtekintik a nemzetközi vásárt, ellátogatnak több vidéki városba, és megismerkednek hazánk életének legfontosabb vonásaival.²

1 *National Post Toronto*, 1965. július 3.

2 *Magyar Nemzet*, 1965. május 21.; *Kanadai Magyar Munkás*, 1965. június 3.

Hogyan látták a nyugati újságírók a vasfüggöny mögötti egzotikus Magyarországot? A Rákosi-diktatúra megjelenítése a tengerentúlon és Nyugat-Európában szélsőségesen negatív, az 1956-os forradalom leverése, az ennek nyomán tömegesen érkező disszidensek tovább sötétítik a képet. A Kádár-kormány hatalomra kerülését követően a politikai stabilitás megteremtéséhez szükségesnek tűnt az életminőség radikális javítása. Az életszínvonal emelésének biztosításához külső forrásokra, külkereskedelemre, hosszú távú fejlesztésekre volt szükség.

Az 1963-ban meghirdetett általános amnesztia, a belpolitikai helyzet rendezése megteremtette a feltételeket a nyugati államokkal való harmonikusabb kapcsolat kialakítására. 1963 végén megkezdődtek a tárgyalások a nyugati országokkal ápolat diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emeléséért. Jellemzővé váltak a kölcsönös látogatások; kormányküldöttségek, miniszterek, társadalmi szervezetek képviselői, nyugati újságírók keresték fel Magyarországot.

Ezzel párhuzamosan a turizmusban is gyökeres változásra került sor, 1964-től nőtt a nyugatról érkező turisták száma, és a magyarok is utazhattak külföldre (Békés 1997: 19–22, J. Nagy 2005: 9–30, Slachta 2014: 96). A turizmust a magyar politika kitörési pontnak tekintette; a hidegháborús propaganda enyhülését látta abban a tényben, hogy az itt nyaraló külföldiek pozitív tapasztalatokkal térnek haza. A jó nyaralási élmények, a pozitív tapasztalatok hozzájárultak az ország új, kedvezőbb imázsának kialakításához (Horváth 2008: 68), ugyanakkor az idegenforgalomból származó bevételre is egyre nagyobb szüksége volt a gazdaságnak (Slachta 2014: 95). A külföldi turisták fogadásához elengedhetetlen volt az üdülőhelyek, szállodák, éttermek, fürdők építése, az úthálózat és az egyéb infrastrukturális szolgáltatások korszerűsítése, fejlesztése. A nyugati turisták sokkal magasabb színvonalú ellátással számolhattak, mint a keleti blokk országaiból érkezők. Az 1960-as évektől a nyugatiaknak luxusszolgáltatásokat kínáltak, a szervezett utak során lovaglás, városnézés, cigányzenés vacsorák és egyéb kulturális és szórakoztató programok közül választhattak a vendégek (Horváth 2008).

A történészek megkülönböztetik az 1960-as, az 1970-es és az 1980-as évek turizmusát. Minden évtizednek megvolt a maga jellegzetessége. Az 1960-as és az 1970-es évek a pozitív országimázs-építés időszaka, ami összességében sikerre vezetett; az 1980-as évek a tömegturizmus kora, amikor több millióan érkeztek az ország területére. E dolgozatnak nem célja részletekbe menően bemutatni a fent megjelölt évtizedek sajátosságait és különbségeit, itt elsősorban a külföldi sajtó elemzése a cél. A nyugati újságok keveset írtak az infrastrukturális fejlesztésekről. Megemlítették ugyan a nagy szállodaláncok magyarországi felbukkanását és az M7-es autópálya építését, de a változások bemutatása az angol nyelvű sajtóban elnagyolt. Politikával nagyon keveset foglalkoznak a turizmusról szóló beszámolók: a szerzők szándékosan kerülték a témát, hiszen az úti beszámolók elsősorban nem politikai célból születtek, hanem a magyar viszonyokról tájékoztatták az érdeklődőket. Ez a forma nyilvánvalóan nem lehetett a hidegháborús propaganda eszköze; éppen ellenkezőleg, a szövegek olyan benyomást keltettek, mintha nem létezne nyugat-keleti szembenállás.

Az imázs megteremtését a cikkek mellett a különböző hirdetések is segítették; az ország pozitív marketingjét, a hirdetéseket, a prospektusokat az IBUSZ készítette. Az IBUSZ Európa első nemzeti idegenforgalmi vállalata, jogelődje eredetileg 1902-ben alakult meg. Az államszocializmus idején a vállalat tovább működött, elsősorban a magyar idegenforgalmat volt hivatott élénkíteni, különféle kiadványokkal, prospektusokkal és hirdetésekkel magyar turisztikai célpontokat reklámozott külföldön. Ezekben az évtizedekben nyugati turista Magyarországra – hivatalosan – kizárólag az IBUSZ szolgáltatásait igénybe véve utazhatott be. Ha a nyugati, tengerentúli érdeklődő a hirdetés alapján kedvet kapott a kalandhoz, felkereste az IBUSZ-szal partneri viszonyban álló utazási irodát, ahol lefoglalta az utazást, szállását, programokat, forintcsekket váltott, és elindította vízumkérelmét. Az IBUSZ monopóliumhelyzetet élvezett (Slachta 2010: 273–293).

Érdekes néhány hirdetést alaposabban megvizsgálni! A *The Observer* 1965. december 12-ei száma Magyarországot a nevetés és a cigányzene hazájaként emlegeti, ahol a megfáradt utas élete legvidámabb két hetét töltheti el: egy hét Budapesten, egy hét a Balatonnál – vitorlázással és lovaglással színesítve a programot (lásd az 1. képet).³ Egy másik angol nyelvű hirdetés a napos, elbűvölő tavat, a Balatont ajánlja az érdeklődők figyelmébe. A víz garantáltan meleg, gyerekkel is nagyszerű, hiszen a tó sekély, fantasztikus a kilátás, homokos a part, jók a szállodák.

3 *The Observer*, 1965. december 12.

A cigányzene mellett a helyiek kedvessége nyugtázza a látogatókat.⁴ A *The Observer* egy másik száma a magyarok szárazföldi tengerének nevezi a Balatont, ahol modern komfortos hotelekben lehet pihenni, és a fürdővendégek élvezhetik az északi parti borospincék pazar kínálatát. „Élvezze a csodálatos nyaralást Közép-Európa legnagyobb tavának lenyűgöző, napsütötte partján!” – biztatja a cikk az érdeklődőt (lásd a 2. képet).⁵ A bor mellett a szöveg megemlíti az éjszakai klubokat mint a szórakozás kitűnő helyszíneit, a kultúra iránt érdeklődők kedvéért a szerző beszámol a történelmi emlékhelyekről is.⁶ A hirdetések képi anyaga a turisták kíváncsiságát próbálja felkelteni (lásd a 3. képet). A repetitív kulcsszavak – magyar tenger, luxus hotel, cigányzene, bor, Közép-Európa legnagyobb tava, lovaglás, vízi sport – exkluzív élményt ígérnek.

1. kép

It's Hungary, land of laughter and gipsy music, for the gayest fortnight of your life! A week in Budapest, the loveliest and liveliest of capitals; and a week at Lake Balaton, the sparkling centre for sailing, water skiing and horse riding. How to get there? See any of these leading tour operators: American Express, Cooks, Dean & Dawson, Exchange Travel, Horizon, Milbanke Travel, Poly-Lunn, Wayfarers. (And enjoy yourself!)

IBUSZ HUNGARIAN TOURIST BUREAU
46 EATON PLACE, LONDON, S.W.1. Telephone BEL 3697, BEL 8767

Forrás: *The Observer*, 1965. december 12.

2. kép

Enjoy the Sunny-fascinating Lake Balaton in HUNGARY

Lake Balaton with its warm-water bathing, safe even for the smallest children, is flanked on its sandy southern shore by an almost continuous line of lake-side resorts and the recently built magnificent summer hotels. The glorious scenery and hills around the lake are covered by vineyards producing some of the most famous wines in Europe. You'll be charmed by the haunting gipsy music and the friendliness of the people. Price for full board at Lake Balaton ranges from 26/- per day. By booking early with the accredited Agencies you may select any summer hotel of your choice. Write for literature:

IBUSZ
Hungarian Tourist Bureau
London Representative, Mr. Michael Morvay, Dept. O 1
46, Eaton Place, London, S.W.1. Tel. FLAXman 4373 (mornings only) or through accredited agencies

Forrás: *The Observer*, 1962. április 1.

4 *The Observer*, 1962. április 1.

5 *The Observer*, 1962. május 3.

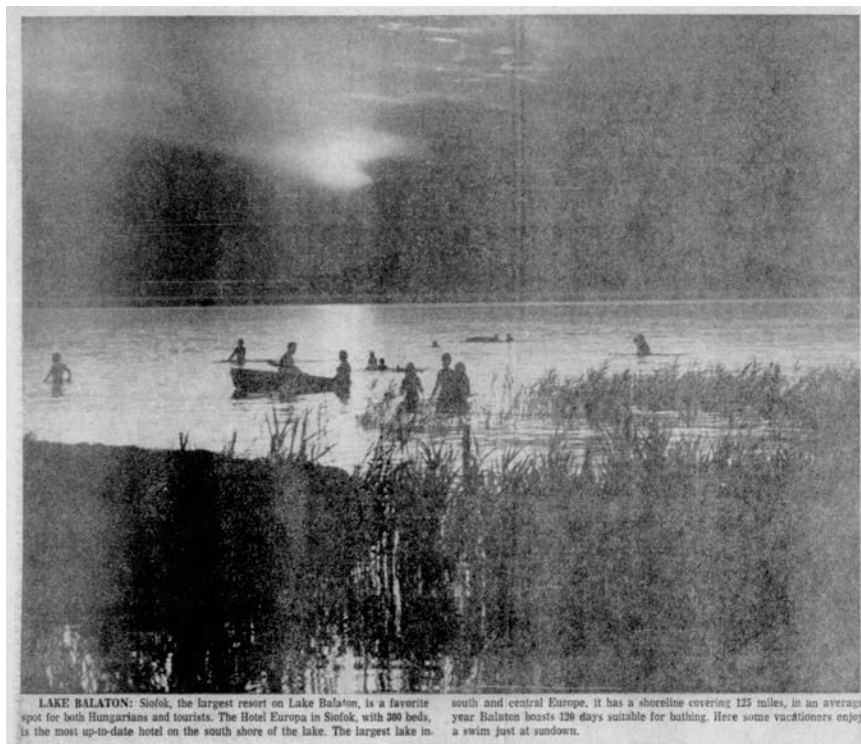
6 *The Observer*, 1961. december 24.

Az országba beáramló deviza növelése érdekében a párt részéről egyértelmű elvárás volt az IBUSZ-szal szemben, hogy a beutazó külföldiek 60-70 százaléka nyugati turista legyen. Az egyik kiemelt turisztikai célpont „Magyarország romantikus fővárosa”.⁷ Horváth Sándor szerint Budapest maga is fogyasztási cikk, az ide érkezők számára idegenvezetőkkel és tolmácsokkal városnéző körsétákat szerveztek, útikalauzok, prospektusok népszerűsítették a látványosságokat. A főváros mellett a másik kiemelt turisztikai célpont a Balaton; az első meghatározó útikönyv a Panoráma sorozatban jelent meg a magyar tengerről (Horváth 2008: 68–69), amely – Budapesthez hasonlóan – eladható termék, brand.

Az 1960–80-as években született angolszász útleírásokban sok repetitív elem fedezhető fel. A következőkben a korszakban megjelent angol nyelvű cikkekből válogatunk. A newspapers.com oldalon található adatbázis keresője erre az időkorre a *Balaton Hungary* kifejezésre 1960–1985 között közel 2262 találatot dobott fel a különböző angol, amerikai és kanadai újságokban. Kanadára 219, Angliára 234, Ausztráliára 19, az Amerikai Egyesült Államok összes államára pedig 1790 találat jelent meg. A kereső természetesen nem működik tökéletesen, a Magyarország jelzõt azért kellett a Balaton mögé tennem, mert ugyanez egy Minnesota államban található település neve is.

Az általam feldolgozott angol nyelvű cikkek különböző lapokban jelentek meg a fent megjelölt 25 év során. Sok a többszörösen közölt szöveg, szinte minden írásból találtam duplumot, de előfordult hét-nyolc utánközlés is.⁸ A következőkben rendszerezem az olvasottakat, elemzem a tó pozitív jellemzőit. A cikkek alapvetően a különleges, unikális magyar életérzésről szólnak. A szövegek felépítése – az úti beszámolókhöz hasonlóan – személyes élménnyel, benyomással kezdődik, amelyből kiindulva a szerző kibontja az ország portréját.

3. kép

Forrás: *The Leader Post*, 1970. július 4.

⁷ *The Observer*, 1961. december 24.

⁸ Telegraph Forum, 1967. május 34., ugyanaz megjelent a következő lapokban: *The Daily News-Journal*, 1967. május 19.; *Independent California*, 1967. június 15.; *The Philadelphia Inquirer*, 1967. május 21.; *The Pittsburgh Press*, 1967. június 25.; *Hatford Courant*, 1967. június 11.; *The La crosse tribune*, 1967. május 24. – amelyeket megtaláltam.

Személyes élménybeszámoló

A Magyarországra látogató újságírók kivétel nélkül mind beleírják magukat az útleírásaikba. Többféleképpen juthatott el egy, a Balatonról szóló újságcikk angol nyelvterületre – a fent említett kanadai Robert L. Perry esetét már ismerjük. Az újságírók szervezett kirándulás keretében érkeztek, ahol idegenvezető tolmácsolt, ő mutatta be az ország nevezetességeit, egy fotós pedig dokumentálta az eseményeket. Egyes újságírók meghívást kaptak, míg mások hirdetések alapján jutottak el a vasfüggöny mögötti országba. A Magyarországról szóló cikkek részben megrendelésre készültek: előfordult, hogy a szövegeket magyarról fordították angolra. Ezek nyilvánvalóan propagandacélból készült írások, amelyek a Balaton pozitív imázsának megteremtését szolgálták. A szerzők harmadik csoportját azok az '56-os emigránsok alkotják, akik a nyitást követően felkeresték családtagjaikat, nosztalgiáztak – a cikkek tele vannak érzelmekkel, a Rákosi-korszakkal szembeni gyűlölettel. Az írások közös jellemzője a személyes élmény megragadása.

A kanadai Calgary Herald munkatársa, Frank Scholes „Magyar tó a szórakozásért, egészségért, olcsón” címmel írt beszámolót (1970. november 21.). Frank – állítja magáról – elsősorban sós vízi ember, strandjai miatt jobban kedveli a Fekete-tengert, de be kell vallania, nagyon jólesett neki Budapest forgataga után néhány napot a Balatonnál tölteni. Frank Scholes szervezett lovas túrán vett részt, ahol – bár barátkozni próbált a lóval – az állat ledobta a hátáról, a férfi betörte az orrát, és megütötte a bordáit. A kanadai vendéget rögtön a veszprémi kórházba szállították, ahol megröntgenezték, penicillint és tetanuszt is kapott a sérüléseire. Nehezen értette meg magát az egészségügyi dolgozókkal, franciául és németül próbáltak beszélni vele. Azt hitték, autóbalesetet szenvedett, de Scholes elmutogatta, hogy egy ló dobta le a hátáról. Másnap a túravezető Budapesten orvoshoz vitte, ahol megnyugtatták, hogy minden rendben van, csak tartsa magát távol a lovaktól. Az incidens kapcsán az újságíró kiemeli, hogy a magyar egészségügy európai szintű, mindenki nagyon kedves és segítőkész volt vele.⁹

A Chicago Tribune-nek dolgozó William A. Davis útleírásában felidézi, hogy egy Balaton környéki csárdában ülve fogast evett, borozott, és a panorámában gyönyörködött.¹⁰ A The Ottawa Citizen munkatársa, James Montagnes már többször járt Magyarországon, 1978-as beszámolója alapján tudjuk, hogy korábbi útjaihoz képest megjelentek a nyugat-európai autók, megváltozott az utcakép, felbukkantak a magántulajdonban lévő boltok, sok a kávézó és az étterem.¹¹ A The Guardianben 1971-ben megjelent cikkben Michel Lake arról ír, nagyon szívélyesen fogadták, nem vicc a híres magyar vendégszeretet.¹²

A szerzők harmadik csoportja sajátos, ők ugyanis emigráns magyarok, többségük 1956-ban menekült nyugatra. Frank T. Csongos Budapestről jelentkezik be, sültbárányt és csirkepaprikást evett, hozzá fehérbort fogyasztott. A pincér udvariasan megjegyezte, reméli, minden rendben volt, jöjjenek el újból, megköstölhatnak a palacsintát. Az étterem magánkézben van. Csongos elmagyarázza olvasóinak a „maszek” szó jelentését – így nevezik a privát szektorban a magánkézben lévő éttermeket, kávézókat. Azt állítja, a forradalom óta rengeteg változás ment végbe az országban. Azt mondták neki, meg fog lepődni, de az utazása előtt szkeptikus volt. Csongos tinédzserkorában hagyta el az országot, emlékszik még az 1956-os helyszínekre, a kiégett tankokra Budapest utcáin. Húsz év elteltével visszatért. Az olvasók kedvéért felidézi a Rákosi-diktatúrát, összehasonlítja a Kádár-rendszerrel. Emlékszik, hogy gyerekkorában mindenütt ott lógott a diktátor képe, a gyerekek róla daloltak. 1956-ot nem nevezi szó szerint forradalomnak, kiemeli, hogy Kádár is Rákosi egyik áldozata volt, bebörtönözték. 1956 után Kádár került a hatalomra, a politikai élet fellazult. A parasztokat termelésre ösztönözik, a fogyasztóorientált vállalkozásokat támogatják, az egykori menekültek látogatóba jöhetnek. Magyarország nem hasonlít az egyik szocialista országhoz sem, szabadság van, az emberek utazhatnak, bőségesen van étel, amerikai filmeket lehet

9 *The Ottawa Citizen*, 1970. november 28.; *Edmonton Journal*, 1970. november 21.; *Calgary Herald*, 1970. november 21.

10 *Chicago Tribune*, 1985. április 21.; *Arizona Daily Star*, 1986. március 31.; *The Salt Lake Tribune*, 1985. április 14.; *Arizona Republic*, 1985. május 12.; *The Miami Herald*, 1985. május 19.

11 *The Ottawa Citizen*, 1978. június 24.

12 *The Guardian*, 1971. június 11.

nézni.¹³ A cikk nyilvánvalóan megrendelésre készült, Rákosi fényében Kádár pozitív hősként tűnt fel. Mi sem lehet hitelesebb, mint egy amerikai magyar visszaemlékezése és élményei az egykori és „mai” Magyarországról!

A kommunista Côte d’Azur à la Balaton

„A helyiek csak a magyar tengerként emlegetik” – írja Frank Scholes egy cikkében, nem pusztán tájegységként, inkább jelenségként értelmezve a Balatont, amely a Fekete-tengerre adott válasz a magyarok részéről.¹⁴ Az általános felvezetést követően a tó Közép-Európa legnagyobb édesvizének jelenik meg.

A bikinis lányok kiemelt szerepet kapnak a történetekben. A *The Miami Herald* újságírója, Richard Joseph egész cikkét a magyar nőknek szentelné, de a felesége is olvassa a szövegeit, így nem mer kockáztatni.¹⁵ Mások is viccelődnek azzal, hogy nincs törvényi szabályozás arról, mennyi ruhát szabad viselni a parton.¹⁶

A Balaton a legjobb gyógyvíz, amit az orvos csak ajánlhat a betegének.¹⁷ Magyarországon különböző gyógykezelések közül lehet választani, amelyeket az érdeklődők megfelelő orvosi felügyelet mellett kaphatnak a gyógyfürdőkben.¹⁸ A gyógyvíz az egyik fő turisztikai attrakció Magyarországon, nemcsak a Balaton körül, hanem Budapesten is.¹⁹ Balatonfüred a 18–19. században vált divattá; a cikk írója szerint, ahol egykor arisztokraták fürödtek, ott most munkások pihennek. A gyógyulni vágyók sétálva mehetnek egy 19. századi kórházba, orvosi konzultációra.²⁰ A gyógyfürdőknek köszönhetően a rövid magyar turisztikai szezon meghosszabbodik.²¹ Hévízen, amely a Balaton nyugati csücskében található, 26 fokos gyógyvíz és luxushotel fogadja a vendégeket. Emellett több cikkben Tapolcát emelik ki mint különleges, barlangi tavat, amelynek vizét szél soha nem érintette, a turisták kis hajókkal közlekedhetnek rajta.²² Balatonfüreden a gyógyvíz mellett fontos az Anna-bál (*Anna dance*), a híres szépségverseny, amellyel Szent Annát ünneplik. Tihanyban a turista megismerheti a helyi paraszti életmódot, zenéket, táncokat. A déli part fő attrakciója egyértelműen Siófok, ahol sok fesztivált tartanak.²³

A Balaton a nyaralások mézesbödönje – írja Michel Lake, a *The Guardian* munkatársa. Budapestről egy ugrás, történelmi városok találhatóak a közelében, például Veszprém és Székesfehérvár, számos templomot is felfedezhet a turista (lásd a 4. képet).²⁴ A Balaton mellett Budapest és más vidéki városok is megjelennek a szövegekben. A címek nagyon változóak, a Balaton mint gyógyvíz, magyar tenger, magyar Riviéra, kommunista Riviéra jelenik meg.

A pihenésen kívül számos lehetőség nyílik a sportolásra. Elsősorban a vitorlázást kell megemlítenünk, de vízi taxikkal, az ötülése sétahajókkal, horgászattal is csalogatták a turistákat. A horgászat kapcsán érdemes megemlíteni, hogy ha szükség volt rá, és a turista megfizette, magyar horgász tanította meg a helyi horgászati szokásokat – megfizethető áron (lásd az 5. képet). A lovaglás is efféle attrakciónak számított, az IBUSZ 1962-től szervezett lovas kirándulásokat külföldieknek a Balaton körül. Motorbérletre is lehetőség volt, amit természe-

13 *The Honolulu Advertiser*, 1981. október 11.; az UPI News Center editora.

14 *Calgary Herald*, 1970. november 21.; *The Ottawa Citizen*, 1970. november 28.; *Edmonton Journal*, 1970. november 21.

15 *The Miami Herald*, 1965. május 2.

16 *National Post Toronto*, 1965. június 3

17 *Calgary Herald*, 1970. november 21.

18 *The Guardian*, 1971. július 11.

19 *The Ottawa Citizen*, 1978. június 24.

20 *Chicago Tribune*, 1985. április 21.

21 *The Guardian*, 1971. július 11.

22 *Independent Press-Telegraph*, 1974. november 24.; *The Ottawa Citizen*, 1978. június 24.

23 *Telegraph Forum*, 1967. május 24.; *The Daily News-Journal*, 1967. május 19.; *Independent California*, 1967. június 15.; *The Philadelphia Inquirer*, 1967. június 25.; *The Pittsburgh Press*, 1967. június 25.; *Hatford Courant*, 1967. június 11.; *The La Crosse Tribune*, 1967. május 24.

24 *Chicago Tribune*, 1985. április 21.; *Arizona Daily Star*, 1986. március 31.; *The Salt Lake Tribune*, 1985. április 14.; *Arizona Republic*, 1985. május 12.; *The Miami Herald*, 1985. május 19.; *The Ottawa Citizen*, 1978. június 24.

tesen szintén az IBUSZ intézett el az érdeklődők számára.²⁵ Az újságírók kiemelik a Balaton olcsóságát (*easy-to-get-to, low-cost-spas, It's easy on the pocket too*); úgy emlegetik, mint Európa egyik legolcsóbb nyaralóhelyét – különösen amerikai és kanadai viszonylatban.²⁶

4. kép

Forrás: *Chicago Tribune*, 1985. április 21.

5. kép

Forrás: *Calgary Herald*, 1970. november 21.

Az olvasók megtudhatták a leírásokból az árakat, és megismerhették a szállodák típusait is. 1965-ben Perry kilenc „A” kategóriás szállodát említ a Balaton körül. „B” kategóriásból jóval több található, ezek motelek és

²⁵ *National Post Toronto*, 1965. július 3.; *Calgary Herald*, 1970. november 21.; *The Ottawa Citizen*, 1970 november 28.; *Edmonton Journal*, 1970. november 21.; *The Gazette*, 1969 január 25.; *Telegraph-Forum*, 1967. május 24.

²⁶ *Calgary Herald*, 1970. november 21.

kempingek. A lapok közlik a pontos, néhány dolláros árakat is.²⁷ Siófokon a Hotel Európában egy duplaágyas szoba 6 dollár reggelivel.²⁸ Frank Schules szerint a kempingtől a luxushotelekig minden megtalálható, Siófokon az új, 14 emeletes Európa Hotel 138 szobával rendelkezik, a tetején koktélbár található. A füredi Annabellának 380 szobája van, de intimebb, kisebb luxusszállásokat is lehet találni, például a Kis Tihanyt, ahol 29 szoba fogadja a vendégeket.²⁹ „Élvezze a napos Balatont és a meleg Budapestet luxus hotelekből!”³⁰ A hangsúly az olcsó, mégis exkluzív kombináción van (lásd a 6. képet).

6. kép

Sun-drenched Holidays in HUNGARY	
Tour Budapest — Lake Balaton — Vienna	
15-day inclusive by rail .. £49 17 6	
Hotel Accommodation:	
SINGLE ..	from £ 3 17 3
DOUBLE ..	from £ 5 10 9
Motel Accommodation at Lake Balaton:	
SINGLE ..	from £ 1 16 0
DOUBLE ..	from £ 3 17 6
Camping per day ..	£ 1 1 6
Send for 52 page illustrated brochure.	
PROGRESSIVE TOURS LTD.,	
Dept. O, 100 Rochester Row,	
London, S.W.1.	
In co-operation with Ibusz, Hungary.	

Forrás: *The Guardian*, 1961. január 11.

„Eat, drink and be merry”³¹

Az „Egyél, igyál, és légy vidám!” felszólítás nem Balaton-specifikus, a Magyarországról kialakított általános pozitív imázs része. A Balaton elhelyezkedése, gyógyvize, egyéb rekreációs lehetőségei mellett a korabeli marketingesek az ételre, az italra helyezték a hangsúlyt (lásd a 7. és a 8. képet). Ez az 1960–80-as években mit sem változott. „This is gourmet country” – írja Frank Schules. A balatoni hal mint specialitás jelenik meg, különösen az óriás csuka, a fogas, a balatoni halászlé és a halpaprikás.³² Judson Klingberg szakács egy egész nyarat töltött a vasfüggöny mögött, megismerhette a magyar gasztronómiát, amelyet már valamelyest ismert Louis Szathmary amerikai étteremből. Írásában a szezonális, hideg, erdélyi almaleves receptjét osztja meg az olvasókkal. Emellett kiemeli a magyar bort és a három bortermelő régiót, a Balatont, Egert és Tokajt.³³

A szövegekben a bor mint nemzeti ital jelenik meg (érdekes módon a pálinkát senki nem emlegeti), a szerzők a badacsonyi fajtákat, a csopaki olaszrizlinget és a szürkebarátot is meleg szívvel ajánlják olvasóiknak.³⁴ Új magyar triónak tapsolnak New Yorkban, három balatoni borválogatást mutat be William Clifford újságíró. A New York-i

27 *National Post Toronto*, 1965. július 3.; *The Gazette Montréal*, 1970. november 21.

28 *Longview Daily News*, 1978. július 22.

29 *Calgary Herald*, 1970. november 21.

30 *The Observer*, 1961. december 24.

31 *Chicago Tribune*, 1974. augusztus 12.

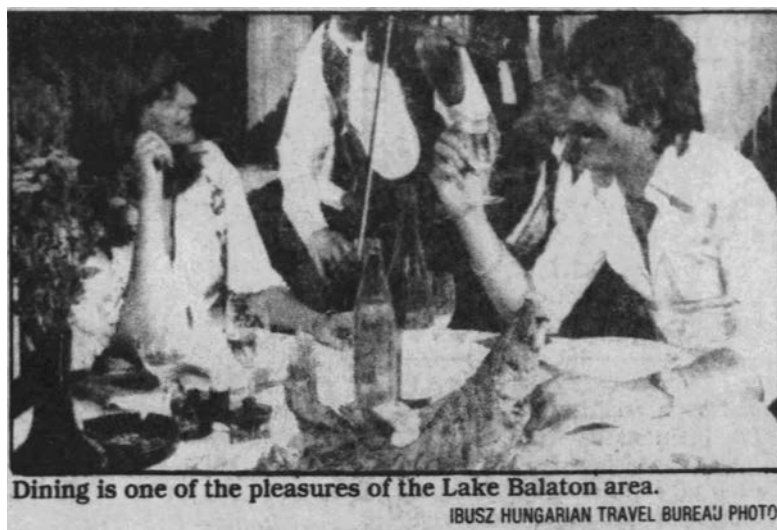
32 *Calgary Herald*, 1970. november 21.; *Chicago Tribune*, 1985. április 21.; *Arizona Daily Star*, 1986. március 31.; *The Salt Lake Tribune*, 1985. április 14.; *Arizona Republic*, 1985. május 12.; *The Miami Herald*, 1985. május 19.; *The Ottawa Citizen*, 1978. június 24.

33 *Longview Daily News*, 1978. július 22.; *The Minneapolis Star*, 1975. június 25.

34 *Calgary Herald*, 1970. november 21.; *The Ottawa Citizen* 1970 november 28.; *Edmonton Journal*, 1970. november 21.

Four Seasons étteremben a magyar származású Paul Kovi ismerteti meg Cliffordot a magyar kulináris élvezetekkel, balatoni rizlinget, egy rozét és egy cabernet-t szervíroznak az érdeklődőknek. Amerikában több helyen is árulnak magyar borokat, például Chicagóban, Baltimore-ban, Miami-ban, Minneapolis-ban és New Heavenben.³⁵

7. kép

Forrás: *The Boston Globe*, 1985. március 31.

8. kép

Hungarian Trio in Perfect Pitch

When we were growing up, the hallmark of quality on a program of chamber music was the Budapest String Quartet.

Today we rise to applaud a new Hungarian trio — not musicians in this case, but wines.

Specifically three Lake Balaton wines selected with inspired advice from the Hungarian-American director of New York's Four Seasons restaurant, Paul Kovi, and im-

ported by Peel Street Wine Merchants of San Francisco.

The selection we like the best is — well, that's a poser.

Either Lake Balaton Riesling with its lovely bouquet and full round flavor, a truly good buy at this low price. Only please don't serve it too cold, because deep chilling kills this light wine.

Or else Lake Balaton Cabernet with its black-pepper aroma and clean taste. Deep colored and delicious, still

light bodied, this is a unique wine.

Wine
By William Clifford

For partisans of pink there's also Lake Balaton Vin Rose', finished with a touch of sweetness and a suspicion of effervescence.

Like Hungarian music and people and food, these bottles are well worth getting to know.

They are all real wines and they offer big character for small change. They speak to us with the strong voice of an old

country with long experience making them.

When Roman soldiers came to Hungary they found wine.

And now in New York at The Four Seasons. In Chicago at The Bakery. In Miami and Baltimore, New Haven and Cleveland, Milwaukee and Minneapolis, Nashville and Houston, it's Lake Balaton Hungarians for real economy and character.

Forrás: *Pensacola News Journal*, 1975. március 27.

A Magyarországra látogató turista a magyar ételekkel, italokkal a magyar csárdában ismerkedhet meg. A csárda mint magyar specialitás jelenik meg, olyan tipikusan magyar étteremként, ahol olcsón nagyon jó minőségű ételt, italt lehet fogyasztani – autentikus cigányzenével, mindeközben táncosok magyar népviseletben ropják.³⁶ A különböző Magyarországról szóló hirdetések az ételt mint nemzeti kulturális örökségünk egyik csúcspontját emlegetik, amit helyi szokás szerint hagyományos cigányzenével fűszereznek.

³⁵ *The Danville News*, 1975. április 17.; *Pensacola News Journal*, 1975. március 27.; *The Post-Crescent*, 1975. március 19.

³⁶ *Calgary Herald*, 1970. november 21.

Összegzés

A Kádár-korszakban a Balaton és Magyarország pozitív képét alkotják meg turisztikai, gazdasági célzattal. Fontos, hogy idegen nyelven jól írjanak az országról, a szervezett utazások során a turisztikai szakemberek mindent megtesznek, hogy a pozitív élményekkel gazdagodva hazatérő újságírók-turisták hirdessék a magyar vendégszeretetet, és további vendégeket csalogassanak az országba. A Kádár-korszakban végig ugyanazok a kulcsszavak jelennek meg a Balatonnal kapcsolatban: gyógyvíz, nők, kiváló étel-ital, mindez cigányzenével fűszerezve, olcsón, mégis luxusszínvonalon. Magyarország képe nagyon leegyszerűsítve jelenik meg; a lényeg az, hogy a turisták jól érezzék magukat, és vissza akarjanak térni az országba (lásd a 9. képet). A Balaton az államszocializmusban megvalósuló kapitalista világ megálmodásának és az álom valóságba való átültetésének biztosított színteret. Akik ide érkeztek nyaralni, ezzel az álommal tértek haza, majd a következő évben vissza. Deme János (2009) szerint ezért vált a Balaton közkedvelt nyaralóhellyé a szocialista országokhoz képest, a Balaton a Nyugat imaginációjaként jelent meg. A vasfüggöny mögötti ország különösen érdekelhette a külföldi, kalandvágó turistákat. Politikáról nem esik szó a cikkekben, csak annyit jegyeznek meg az újságírók, hogy a gulyásszocialista ország unikumnak számít, ahol nem is tűnik hidegnek a háború. Viccelődnek, különböző szójátékokat alkotnak az angol anyanyelvű olvasóknak. A Balaton-imázs pozitív megalkotása jól sikerült; mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy tulajdonképp a kádári időkhöz képest nem változott sokat a tó külföldi megítélése.

9. kép

Forrás: *The Guardian*, 1961. január 11.

Irodalom

Békés Csaba (1997): A Kádári külpolitika 1956–1968. *Rubicon*, 12. sz. 19–22.o. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:tanulmányok/kadarrendszer/kadar_kulpolitika.

Deme János (2009): Trabant de luxe az Aranyparton. *Lettre*, 74. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00058/deme.htm>.

Horváth Sándor (2008): Csudapest és a fridzsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk*, 3. sz. 60–83. o. <https://epa.oszk.hu/00900/00995/00015/pdf/horvaths08-3.pdf>.

J. Nagy László (2005): A diplomáciai kapcsolatok felvételének története Kanada és Magyarország között 1947–1964. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, 9–30. o. http://acta.bibl.u-szeged.hu/2952/1/historica_120_009-030.pdf.

Slachta Krisztina (2010): Magyarország-kép az IBUSZ kiadványaiban. In: Hornyák Árpád & Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási Füzetek 16. Idegen szemmel. Magyarságkép 19-20. századi útleírásokban*, 273–293. o. PTE TTI & PTE IDI.

Slachta Krisztina (2014): A „magyar virsaft” . A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. *Metszetek*, 2. sz. 91–109. o. http://metszetek.unideb.hu/files/201402_07_slachta_krisztina.pdf.

Abstract in English

Bikini and Bar Behind the Iron Curtain

From the 1960s onwards, the Lake Balaton was an important tourist destination during the Kadar-regime. In order to enhance political stability, the state-socialist regime paid particular attention to improving the quality of everyday life. An important scene of the construction of “gulasch communism” was “the Hungarian Sea,” an attraction in the eyes of foreign tourists. During the period of political detente, the number of western tourists increased immensely. Balaton was the scene of reconciliation, and the articles published in the western press created the impression that there was a livable and pleasurable life behind the Iron Curtain.

Keywords: English press, image of Lake Balaton, Kadar-regime, propaganda, representation

Trádlér Henrietta (1990) az ELTE BTK-n végzett történelem szakon. A Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék doktori programjának végzős hallgatója. A kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének munkatársa. 19–20. századi társadalomtörténettel, mikrotörténelemmel, nőtörténettel foglalkozik. Disszertációjának témája a budapesti házi cselédség.

Nagy Róbert

Egy ügynök élete és lázadása a Balatonnál: a „Varga-akta”

A Balaton a Kádár-rendszerben kiemelt terepe volt az állambiztonsági megfigyeléseknek. A nyolcvanas években a nyaralóvendégek ellenőrzése mellett egyre nagyobb erőket mozgósítottak az ellenzék megfigyelésére. A balatoni nyaralókban nemcsak ellenzéki összejöveteleket tartottak, hanem számos esetben illegális nyomdát is működtettek. Mindezek bemutatásához kitűnő forrásként szolgál az Állambiztonsági Levéltárban fellelhető egyik ügynökakta. Az akta jelentéseinek feldolgozása során arra a kérdésre kerestem választ, hogy miért állt az ügynök érdekében az együttműködés, milyen hatékonysággal dolgozott, illetve hogy a jelentései milyen reakciókat váltottak ki az állambiztonságból. Lényeges kérdés az is, hogy a jelentések mennyiben tekinthetők az ügynök saját szellemi termékeinek, és mennyiben hatalom gyártotta szövegnek.

Kulcsszavak: állambiztonság, együttműködés, ellenzék, ügynök, szamizdat

A Balaton keleti kapujánál, Balatonakarattya és Kenese határában, a löszfalról leereszkedő dombok oldalában áll egy kétszintes faház. Kertjét két idős fa uralja, egy lombhullató és egy örökzöld, aombok alatt méteres gaz. A bejáráthoz vezető lépcső betonrepedéseiben fiatal fák nőnek. Az alsó szint sárga festése még tartja magát, az egyik ablak rácsai közé egy kifakult, „Eladó” feliratú kartonlap van becsúsztatva. A felső szint már erősen korhadt, a sötétszürke felületen hosszú tábla hült helye látszik. A nyolcvanas években ez a hely adott otthont a Kiskakukk étteremnek. Vendéglőse „Varga” fedőnéven jelentett a Veszprém Megyei Rendőrfőkapitányság III/III-as osztályának. A jelentéseit tartalmazó 291 oldalas dossziét 1983 júliusában nyitották meg, és 1988 októberében zárták le.

A veszprémi III/III-as osztály 1988-ban 104 fős ügynökhálózattal rendelkezett, amely az országos megyei átlag körülbelül kétszerese volt. A Balaton déli partját teljes egészében lefedő és hasonló népességgel rendelkező Somogy megyének mindössze 53 fős hálózata volt.¹ A hálózat mérete kitűnően tükrözte, hogy az adott körzetben az állambiztonság milyen potenciállal rendelkezett, mivel ők maguk is az ügynökhálózatot tekintették legfontosabb fegyverüknek.

Az állambiztonság által használt „hálózati személy” kifejezés jelentése lényegében megegyezik azzal, amit a köznyelv ügynöknek nevez. Saját meghatározásuk szerint a hálózat tagjai

...titkos együttműködés keretében vesznek részt a Magyar Népköztársaság védelmének erősítéséhez szükséges információk megszerzésében, a titkos operatív intézkedések végrehajtásában, a külső és a belső ellenség aknamunkájának felderítésében, megelőzésében és megszakításában.²

Ez a definíció rendkívül szabadon értelmezte, hogy milyen esetekben lehet a hálózati személyeket bevetni.

1 Összefoglaló jelentések az 1988-as évről: ÁBTL 1.11.6. (A III/III-as Csoportfőnökség rendezetlen iratai), 7. doboz, 328–673.

2 ÁBTL A-3036, „hálózat” szócikk (Gergely 1980).

Az állambiztonság az ügynökhálózatán kívül más fontos információs csatornákkal is rendelkezett; ezek közé tartoztak a hivatalos, a társadalmi és az alkalmi kapcsolatok. A velük való kapcsolattartást ritkán dokumentálták, jellemzően szóban kommunikáltak. Aki vezető munkakörben dolgozott valamely területen, annak bizonyos időközönként kötelessége volt tájékoztatni az őt felkereső állambiztonsági tisztet; ezek voltak a hivatalos kapcsolatok. A társadalmi kapcsolatok tagjai a „szocializmushoz való hűségből” önként vagy felkérésre folyamatos összeköttetésben álltak a szervekkel. Történetünk főszereplője, „Varga” jelentéseiben található olyan adat, amely valószínűsíti, hogy már a beszerzése előtt is szolgáltatott információkat, feltehetően társadalmi vagy alkalmi kapcsolatként. Beszerzése után „Varga” titkos megbízott (tmb.) lett, azaz „hazafias alapon”, vagyis a rendszerhez való hűségből vett részt az együttműködésben. A felirat jól mutatott az állambiztonsági kartonokon, ezért a kisebb-nagyobb kényszer hatására beszerezett hálózati személyeket is ezzel a címkével látták el. Mindez odáig vezetett, hogy a hetvenes–nyolcvanas években már a hálózat tagjainak több mint kilencven százalékát „hazafias alapon” foglalkoztatták (Takács 2019). Úgy tűnik, az állambiztonság szemléletére is hatást gyakorolt a rendszer egyik jelmondata: „aki nincs ellenünk, az velünk van”.

„Varga” 1944-ben Kecskeméten született, és mindössze tizenkét éves, amikor a neve bekerül az állambiztonság gépezetébe:

1957 május hó 9-én Jugoszláviából az amnesztia rendelet alapján hazatért 44 kiskorú személy, akikről csak névsort készítettünk, mivel jegyzőkönyvi kihallgatásukat értelmetlennek tartottuk.³

A kiskamasz „Varga” szülei biztatására vagy saját elhatározásából az 56-os forradalom után Jugoszlávián keresztül próbált disszidálni, ami nyilvánvalóan nem sikerült neki. A disszidálási kísérlet valószínűleg terhelő adatként szolgált, és jelentősen befolyásolta a későbbi beszerzés körülményeit.

Miután „Varga” hazatért Kecskemétre, úgy tűnik, visszailleszkedett; leérettsgézített, és a jelek szerint hosszú időt töltött el a vendéglátóiparban. Amikor 1983-ban beszerzik, már családos ember.⁴

Azt nem tudjuk, pontosan hogyan szerezte meg „Varga” a balatonakarattyai Kakukk bérletét, mindenestre szezonálisan, kora tavasztól késő őszig működtette a vendéglőt. A fennmaradó időt Kecskeméten töltötte, de a város csak néhány jelentésben szerepel. Az utasítások szerint az állambiztonság nem is várta el, hogy Kecskemétről jelentsen, a szezonon túli hónapokban pihentették. Ez kivételes kegynek számított, mivel a hálózati személyektől általában elvárták, hogy legalább havonta egyszer találkozzanak a tartótisztjükkel.⁵ A jelentésekben mutatkozó hiányt némileg pótolta, hogy „Varga” minden télen külföldre utazott, és az utazásokról részletes beszámolót írt. Aktája egy nyugat-németországi, egy ciprusi, egy ausztriai és egy amerikai út leírását is tartalmazza.

Az ügynök különösen korán, jellemezően reggel hat órakor találkozott a tartótisztjével, Molnár István rendőr őrnaggyal Siófokon. Az állambiztonsági gyakorlatban a találkozásokra általában presszót vagy vendéglőt választottak. Siófokon azonban ilyen korai órában még nem volt nyitva semmi a vasútállomás utasellátóján kívül, ami nyilván nem ideális helyszín egy leplezett találkozóra. Szóba jöhetnek még az állambiztonsági szervek által fenntartott titkos lakások is, ezekbe azonban kizárólag a legmegbízhatóbb hálózati személyeket vezették be, „Varga” is csak 1988-ban részesült ebben a megtiszteltetésben. A korszakban forgatott belügyi oktatófilmek és a tartótisztekkal készített riportok⁶ alapján úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben találkozási pontként szóba jöhetett egy park, egy pad, egy vízparti helyszín, esetleg egy félreeső helyen parkoló kocsis. A tavaszi és őszi látási viszonyokat is figyelembe véve ez utóbbit tartom a legvalószínűbbnek, ugyanis a találkozáskor a tartótiszt

3 ÁBTL, O-9621, „1957. IV. 2-án Jugoszláviából amnesztiával hazatért személyek”.

4 ÁBTL, M-41975, „Varga” 35. 131. 199.

5 „Személyes találkozó” szócikk (Gergely 1980).

6 Lásd ehhez a következő dokumentumfilmeket: Varga Ágota (rendező): *A tartótiszt* (2013); Papp Gábor Zsigmond (rendező): *Az ügynök élete* (2004).

rögtön el is olvasta a jelentést, és megbeszélte az ügynökkel. Ezek a beszélgetések alkalmat adtak arra is, hogy a tartótsit tovább képezze, nevelje a hálózati személyt.⁷

„Varga” jelentéseinek egy része gépelt átíratként maradt meg, a nagy részük azonban az eredeti, kézzel írt formájában. A jelentések lábjegyzetében mindezt külön jelzem. A kézzel írt szöveget betűhű formában közlöm. A kézzel írott jelentések érdekessége, hogy magának a tartótsitnak, Molnár István őrnagynak a kézírása is megjelenik rajtuk, amikor a jelentéseket rövid értékeléssel látta el, esetleg kiegészítette a szóban elhangzottakkal és az ügynöknek adott utasításokkal. A jelentéseket tehát a tartótsit társszerzőként jegyzi (Rainer 2008: 158). Vajon a társszerzőség mennyiben terjed át a „Varga” által írt részre? Milyen befolyást gyakorolhatott az ügynök gondolkodásmódjára a jelentéseket megrendelő állambiztonság? „Tényleg arról szólnak-e a jelentések, amit az ügynök megfigyelt?” (Farkas 2006: 147). Számos jelentés esetén rendelkezésünkre áll a kézzel írt és az átgépelte forma is. Számomra úgy tűnik, hogy az átgépelés következtében nem torzult az információ, a szöveg azonban némileg tömörebbé és személytelenebbé vált.

Molnár István őrnagy hatása ott érhető a legkönnyebben tetten, amikor az utasításai beépülnek „Varga” szóhasználatába. Egy tipikus utasítás: „Tartsa a kapcsolatot az ellenzéki személyekkel, ismerje meg terveiket, elképzeléseiket.” Egyik korai jelentésében az ügynök a következőképpen jellemzi beszélgetőpartnerét: „Séner közeli ismerője a belső ellenzéknek. Ismeri azok terveit, elképzeléseit.”⁸ A tartótsit feladat volt a hálózati személy továbbképzése is, ami olyan ismeretek, jártasságok és készségek kialakítását, illetve olyan politikai és erkölcsi belső indítékok megteremtését jelenti, amelyek alkalmassá teszik az ellenség elleni harcra.⁹

Minden jel szerint „Varga” is elsajátított néhány állambiztonsági fogást, például miként ellenőrizhető, hogy a szobánkban nem kutakodtak-e illetéktelen személyek. Nyugat-németországi útja során alkalmazta is a tanultakat: „az éjeli asztalon meghatározott helyre és modon letet orám nem úgy helyezkedett el, ahogy hagytam és közéje tet gomb ki voltak esve”.¹⁰ A beszámolóból egyértelműen látszik: az ügynök tudatában volt, hogy ellenséges területen jár, ahol ébernek kell lenni. Összességében úgy tűnik, „Varga” rokonszenvezett a nyugati világgal – ezt már a gyerekkori disszidálási szándék is világosan mutatta –, amit próbált titkolni a jelentéseiben, tehát Molnár őrnagy vélt elvárásainak megfelelően fogalmazott, és tudatában lehetett annak is, hogy az úti beszámolóit ellenőrizhetetlenek. Egészen másképp járt el, amikor a Kiskakukkból tevékenykedett, és az ottani eseményekről jelentett. Joggal félhetett attól, hogy, miközben megfigyel, őt is megfigyelik, akár le is hallgatják. A félelme nem volt alaptalan.

Üzleti szempontból a Kiskakukk elhelyezkedése ideálisnak számított, hiszen a közelben, a parton volt a magyar néphadsereg egyik legnagyobb balatoni üdülőtelepe. A vendéglő könnyen elérhető volt azok számára, akik szerettek volna egy kicsit kiszabadulni a katonai légkörből, vágyakoztak a kapuőrökön túli világba. Ugyan piaci szempontból kedvező volt „Vargának” a néphadsereg közelsége, ugyanakkor a katonatisztek – munkájuk révén – „hivatalos kapcsolatként” gyakran adtak információkat az állambiztonságnak. Azaz „Varga” tarthatott attól, hogy ő maga is jelentés alanya lesz.

„Varga” jelentéseiben azonban csak elvétve találkozunk katonákkal. Az állambiztonságtól kapott feladata szempontjából fontosabb volt az étterem alatt futó 71-es főút. Az útról betérő vendégek nemcsak ételre vágytak, hanem szállást is kerestek. A jelentésekben megjelennek a leparkoló márkás nyugatnémet kocsik, amelyek utasai valutában számoltak, és sokszor nagyvonalúan felfelé kerekítve fizették ki a vendégéjszakákat. Az ügynök folyékonyan beszélt németül, ami lehetővé tette, hogy összebarátkozzon és hosszú távú kapcsolatokat építsen ki a nyugatiakkal. A környéken kiadó szobával, nyaralóval rendelkező tulajdonosok közül sokan lehettek „Varga” lekötöztetettjei.

7 „Hálózati személyek nevelése” szócikk: azt a célt szolgálja, hogy az ügynökök feladataikat becsületesen, politikai tisztánlátással, a haza iránti odaadással, kezdeményezőkésséggel végezzék. – Területei: politikai nevelés (célja: a politikai megbízhatóság kialakítása, erősítése, a szocialista hazafiság kibontakoztatása, megszilárdítása); erkölcsi nevelés (célja: a szocialista haza iránti elkötelezettség fejlesztése, a szocialista társadalom erkölcsi normáinak elfogadtatása) (Gergely 1980).

8 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1983. október 19-i jelentés. 30. (kézzel írt).

9 „Hálózati személyek képzése” szócikk (Gergely 1980).

10 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. január 4-i jelentés. 42. (kézzel írt).

Az állambiztonsági megfigyelés egyik legnehezebb része, amikor az ügynök egy fedőtörténettel – állambiztonsági kifejezéssel élve: legendával – keresi fel a célszemélyt, azaz meg kell magyaráznia, miért jár folyton az illető nyakára. „Varga” esetében erre semmi szükség nem volt, a célszemélyek házhoz jöttek. Feladatában rögzítették beszámolási kötelezettségét: „Jelentse, ha ellenzéki személyek keresik, jelentse a velük folytatott beszélgetés tartalmát, ill. benyomásait.”

A környékbeliekkel való kapcsolattartást tovább könnyítette, hogy a Kiskakukk valamiféle boltként is üzemelt. Az ügynök a Demszky családdal is így került szorosabb kapcsolatba. Demszky Gábor és a húga, Anna, valamint a szülők gyakran ugrottak át a közeli nyaralóból egy doboz cigarettáért, néhány üveg sörért. „Varga” beszerzésnek legfőbb oka Demszky Gábor fokozott megfigyelése lehetett.

Demszky 1981 óta „élvezte” az állambiztonság kitüntetett figyelmét, ekkor ugyanis egykori gimnáziumi évfolyamtársával, Nagy Jenővel megalapította az AB Független Kiadót. A kiadványok előállítása során primitív sokszorosítási eljárást használtak, az úgynevezett rámkázást,¹¹ amelyet Demszky lengyelországi utazásai során ismert meg. A kiadó hamarosan ontani kezdte az engedély nélküli irodalmat, a korszak kifejezésével élve a szamizdatot, szinte vetélytárs nélkül uralva a földalatti könyvkiadást. 1983 őszén Demszky Hírmondó néven illegális lapot indított. Az AB Független Kiadó alapítóinak útjai fokozatosan szétváltak. Nagy Jenő a Krassó György által plebejusnak nevezett szárnyhoz húzott (Csizmadia 1995: 63). Krassó a radikális megoldásban hitt, azaz nem vetette el a rendszer megdöntésének forradalmi eszközeit sem. Elveivel több egykori '56-os rokon-szenvezett. Demszky Gábor a gyakran Beszélő-körnek nevezett csoporthoz közeledett, amelynek tagjai inkább a rendszer fokozatos felszámolásában hittek.

„Varga” első jelentésében arról ír, hogy egy Kiskakukkhöz közeli nyaralóban ellenzéki összejövetelet tartottak, ahol vendég volt többek között Haraszi Miklós,¹² továbbá

...megjelent ott még egy idegen, kb. 40–41 éves, újságíró, budapesti lakos, akit politikai magatartása miatt már 1971-ben elítéltek. Az idegen szesziesitaltól befolyásolt állapotban „Éljen a Beszélő” megjegyzést tette.¹³

A Beszélő a nyolcvanas évek legismertebb szamizdat folyóiratának számított, az első száma 1981 decemberében jelent meg, és többé-kevésbé negyedévente követték egymást az újabbak. Szerzői elsősorban a háború után született „fiatal” nemzedékből kerültek ki. „Varga” 1983 szeptemberében írt jelentése szerint Demszky Gábor és Haraszi Miklós együtt tért be a Kiskakukkba. Haraszi rábeszélte „Vargát”, hogy kapcsolódjon be a lap terjesztésébe, cserébe megígérte, hogy küld neki 10–15 példányt. Szóba került az is, hogy a Beszélő szerkesztői „írtak egy hivatalos kérelmet, amit az illetékes szervek megkaptak, hogy a Beszélőt hivatalos lappá tegyék. De arra választ nem kaptak.” A lapkérelem kedvező elbírálása – Aczél György visszaemlékezése szerint – ekkor nem volt teljesen reménytelen (Révész 1997: 336). 1983 őszén és 1984 tavaszán a Központi Bizottság titkáráként Aczél puhatolózni kezdett az ellenzék felé. Ebben a minőségében feladata volt, hogy

...állítsa meg és fordítsa vissza a szellemi élet ellenzékiesedésének, a hatalomtól való elidegenedésének folyamatát. Aczél a rendelkezésre álló rövid időben sok részfeladatot teljesített, részben vagy egészben kikapcsolt a hatalom elleni játékból személyeket, intézményeket, orgánumokat, de a szellemi közeget nem változtathatta meg, a közegellenállás növekedésének, a hatalom hitelvesztésének folyamatát nem fordíthatta vissza (Révész 1997: 337).

11 Lásd rámkázás. Első lépésként írógéppel a hártavékony stencilpapírba belelyukasztották a kívánt szöveget, majd az elkészült stencilt felragasztották a fakeretre feszített szitavásznonra. A tulajdonképpeni nyomtatás abból állt, hogy egy lehúzófával átpréselték a festéket a stencilpapír lyukain. Egy stencilpapír 500–1000 nyomatot is kibírt.

12 Haraszi Miklós (1945) író, újságíró, 1970-ben diplomázott az ELTE magyar-filozófia szakán, de rendszerkritikus diákmozgalmak szervezése miatt csak marósként tudott elhelyezkedni. Munkásélményeiből született a *Darabbér* című könyv, amely újra kiváltotta a hatóságok haragját. A Beszélő című szamizdat folyóirat szerkesztője, az SZDSZ egyik alapítója.

13 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. május 14-i jelentés. 5. (gépelt átírat)

Kádárék örömmel nyugtázták, hogy a számukra vállalhatatlan '56-osok és a demokratikus ellenzék fiataljai kezdetben nehezen találták meg a közös hangot. Azonban 1983-ban a helyzet fokozatosan megváltozott, így a hatalommal való esetleges kiegyezés esélye is rohamosan csökkent. A Beszélő tavaszi számában születésnap interjút közölt az '56-os forradalom egyik kulcsfigurájával, az akkor 50 éves Rácz Sándorral. A döntő áttörést azonban az októberi szám hozta, amelyet teljes egészében a forradalomnak szenteltek (Csizmadia 1995: 271–76).

A Beszélő nem volt könnyű olvasmány, a szerzők bátran használtak latin és görög eredetű kifejezéseket, a cikkek gyakran szakmai jellegűek, szociológusok, filozófusok, közgazdászok írásai. Maguk is tisztában voltak azzal, hogy írásaik az értelmiség egy szűk körének szólnak, ugyanakkor szerették „kikérdezni” azokat, akik a lap és annak készítése, terjesztése iránt feltűnő érdeklődést mutattak. Kíváncsian hallgatták, hogy mi az illető véleménye a cikkekben kifejtett gondolatokról. Ezeket a vizsgakérdéseket „Varga” sem úszhatta meg, valószínűleg nagyon gyenge osztályzatot kapott.¹⁴ Kézzel írt jelentéseinek helyesírása szemléletesen tükrözi iskolázottságát:

Rácz Sándorral aban álapodtak meg a legutobi tárgyalásuk során minél töb funkcioba lévő komonistákal tárgyalni kel anak érdekében, hogy a legbelső elképzeléseket is megismerjék.¹⁵

Talán ez is hozzájárul ahhoz, hogy „Vargának” az 1983 őszén még ígéretesnek induló kapcsolata a demokratikus ellenzékkel a következő évben sorvadni kezdett. 1985-re Demszky Gáborhoz fűződő viszonya odáig hanyatlott, hogy csak másodkézből tudta meg, hogy Demszky időközben megházasodott.¹⁶ Pedig „Vargától” ez az év fokozott éberséget kívánt volna.

1985 februárjáig a Beszélőt Orosz István és felesége nyomtatta egy dunabogdányi parasztházban, azonban a Hírmondóban megjelent cikke miatt Oroszt nyomozás alá vonták, így a nyomdának költöznie kellett (Orosz 2001: 62–68). A nyomda hosszas vándorútja során két esetben is Balatonakarattyán kötött ki. Először 1985 őszén Sulyok Miklós¹⁷ Balaton-parti nyaralójában talált otthonra, ahol a Beszélő mellett a Hírmondót is készítették. A történetről Demszky Gábor a következőképpen számolt be a rendszerváltáskor:

...a pártüdüző szomszédságában lévő nyaralót ellepte a szívópapír, [Sulyok] Miklós főzött, éjjel-nappal tekertük a gépet, dolgozott a család. Lehúzott redőnyök mögött szorgoskodtunk napokon át. Amikor a délelőtti bevásárlásból hazatérve azzal állított be S. M., hogy rendőrautó áll a szomszéd nyaraló előtt, először azt gondoltuk, hogy szokás szerint ugrat bennünket. Miklós kiment a házból, majd azzal tért vissza, hogy az autó már a mi kapunk előtt vesztegel. Az újság félig kész példányaival nem volt mit tenni, menekítésre gondolni sem lehetett. De a gépet, a beszerezhetetlen portékát menteni kellett. ... A telek végén nádas, az általvezető deszkapalló a nyílt vízre szalad. Dermesztő hideg volt a víz, október utolsó napjaiban jártunk. Néhány parti telek mellett elhaladva, a nádason átgázolva egy épülő nyaraló állványzata alá dugtam a tekerőt. Mire visszaérkeztem a rendőrautó odébbállt. Éjszaka tovább folytattam a munkát, de másnap hajnalban a jelenet a vízbe gázolással együtt megismétlődött. Napok múltán a szomszédoktól tudtuk meg, hogy a rend éber őrei egy betörés ügyében nyomoztak.¹⁸

14 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1983. szeptember 20-i jelentés. 20. (kézzel írt).

15 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. május 14-i jelentés. 152. (kézzel írt).

16 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. június 12-i jelentés. 170. (kézzel írt).

17 Sulyok Miklós (1948) matematikus. 1980-ban feltartóztatták a repülőtéren, amikor Lengyelországba készült a Szolidaritáshoz, ezután eltávolították a munkahelyéről, az Akadémiai Kutató Intézetből. A rendszerváltásig fordítással és szamizdat kiadványok nyomtatásával foglalkozott, valamint alkalmi munkákból élt.

18 Demszky Gábor: Szamizdat '81-89. AB-Beszélő. Bp. 1990. 512.

A következő évben a titkos nyomda először Zamárdiban, majd ismét Balatonakarattyán üzemelt. A nyomdászok ebben az évben egy hiánypótló munkával készültek a forradalom harmincéves évfordulójára. Bill Lomax „Magyarország 1956” című könyvét Krassó György fordította és látta el értékes megjegyzésekkel. A könyv elkészítésének nehézségeiről Demszky Gábor felesége, Hodosán Róza részletesen ír visszaemlékezésében:

Ekkoriban már több nyomda is működött az országban, ahol pénzért, feketén hajlandók voltak ezt-azt kinyomtatni, de erre a könyvre egyetlen nyomdász sem mert vállalkozni: már maga a cím is elrémisztette őket. Különös volt látni, milyen félelmet képes kiváltani egyetlen évszám...Elhatároztuk, hogy mi magunk nyomtatjuk ki a könyvet az új nyomdagéppel ... Nem csak a Lomax-könyvet csináltuk akkor, hanem a Beszélő soron következő számát is. Ezúttal Zamárdi lett a nyomtatóhely, rengeteg szállítanivaló akadt, nagyon nagy mennyiségű papírra volt szükségünk, több fuvarra kellett megtenni. ... A munkát még nem fejeztük be, amikor vissza kellett adni a házat. Átköltöztünk Akarattyára, Gábor szüleinek kicsi faházába. Útközben eltörött a Trabant tengelye, de azt is megúsztuk lebukás nélkül. Végül András, Gábor és én fejeztük be a könyvkötést, s a forradalom harmincadik évfordulójára kihoztuk Bill Lomax könyvét. Terjesztőink jelentős tételben kértek belőle, s a butikban¹⁹ is nagy keletje volt. Ez lett a legsikeresebb kiadványunk, annak ellenére, hogy a betűk szinte olvashatatlanul aprók voltak (Hodosán 2004: 157, 159).

A nagy sürgés-forgás „Vargának” is feltűnt, mert Demszky Gábor kétévnyi szünet után újra felbukkan a jelentésekben.

Demszki miután nálam megvacsorázott vet egy üveg pezsgőt s üveg helikon sört, amit elvit magával, és közölte, hogy ebből a Rajk is iszik, ebből arra következtetek, hogy többen is voltak a nyaralóban. Én erre nem számoltam semit a kiadott italér.²⁰

Másfél hónappal később Demszky Gábor újra megjelent egy kisebb társasággal, amelynek tagjait „Varga” nem ismerte. Demszky büszkén adta át az ügynöknek a Beszélő legújabb számát, amely az „1956-os magyar forradalom emlékének adózik, korabeli dokumentumok, interjúk, személyes vallomások, visszaemlékezések közlésével.”²¹

„Varga”már egy éve jelentett a Beszélő-kör tagjairól több, de inkább kevesebb sikerrel, amikor 1984-ben, egy augusztusi délutánon megjelent a Kiskakukokban egy „ellenséges személy, [aki] külföldi ellenséges személyekkel vagy szervezetekkel tart fent kapcsolatot”.²²

Legalább is így jellemezte a tartótiszt a jelentés végén dr. Mizsei Bélát. Ez az állambiztonsági sablonszöveg a „nagy fogás” szinonimája lehetett. Ebben a jellemzésben jól tetten érhető az, hogy fentről Molnár őrnagyra is komoly nyomás nehezedett. Igyekezett felnagyítani valakinek a jelentőségét, akinek akkor még a nevét sem tudta.

„Varga” csak látásból ismerte dr. Mizsei Bélát, aki mindössze néhány percnnyire lakott az étteremtől. Mizsei 1956-ban a mezőkövesdi forradalmi munkástanács meghatározó tagja volt. A forradalom leverése után halálra ítélték, majd az ítéletet másodfokon életfogytiglanra enyhítették, 1963-ban az általános amnesztiával szabadult. Jogászként nem dolgozhatott, így kertészként helyezkedett el.

19 Az engedély nélküli kiadványokat a készítőik gyakran a saját lakásukon árulták, felvállalva a mások által előállított szamizdat terjesztését is. Ezeket az árusítóhelyeket nevezték butiknak. Butikot létesített a lakásán többek között Krassó György, Demszky Gábor és Nagy Jenő is. A leghíresebbet ifj. Rajk László működtette az 1980-as évek első felében, de a Rajk-butikot az állambiztonság 1984-re ellehetetlenítette, felszámolta.

20 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. szeptember 18-i jelentés. 241-242. (kézzel írt)

21 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. november 3-i jelentés. 250. (gépeelt átírat)

22 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. augusztus 14-i jelentés. 88.(kézzel írt)

Mizsei gyorsan túllépett az ismerkedés kötelező körein, és már az első beszélgetéskor szoba került egy, a birtokában lévő titkos hangszalag, amelyen Maléter Pál egyik volt helyettese mond beszédet. „Varga” meggyőzte Mizseit, hogy a felvételt nála játsszák le, így az állambiztonságnak volt ideje, hogy lehallgató készülékeket szereljen be. Az eredménnyel azonban nem voltak megelégedve, mert a tartótiszt később is szorgalmazta, hogy szerezze meg valahogy a kazettát.²³

Hamarosan kiderült, hogy Mizsei más kincseket is őriz. „Mizseinél több rendszerelenes anyag található, így magnó szalagok és egyéb irodalmak. ... Ezeket az irományokat Akarattyaalakásán az udvaron lévő nyári konyhába tartja.”²⁴ Ugyanezen az őszön szoba kerül még egy kazetta, meglepő tartalommal: „Dr. Mizsei Béla birtokában van egy állítólag Svájból származó magnókazetta, amely Nagy Imre és Maléter Pál volt honvédelmi miniszter peranyagát tartalmazza.”²⁵ Azonban semmi nyomát nem találtam annak, hogy ez utóbbi kazettára az állambiztonság bármit is reagált volna. Még csak egy hónapja ismerték egymást, amikor Mizsei az ügynököt bizalmasan magához vonta, és a jelentés szerint a következőket javasolta:

Kapcsolatunk legyen mély, de mások előtt csak felületesnek lásson. Kért, hogy ha valaki olyan személy van az üzletben, azt közöljem vele virágnyelven. Pl. kezdjem azzal, hogy milyen zöldségfélére van szükségem. Ő abból érteni fog és másoknak sem feltűnő, mert tudják róla, hogy kertészkedik.²⁶

Mizsei sűrűn látogatta „Vargát”, így a jelentenivalók úgy megsokasodtak, hogy hetente kétszer is találkozott Molnár őrnaggyal. Innentől kezdve Mizsei lett „Varga” elsőszámú célszemélye, és ez így is maradt ügynöki pályafutásának végéig. Jelentéseit gyakran megküldték a Szolnok Megyei Rendőrfőkapitányságnak, ahol Mizsei állandó lakhelye volt, és ahol a teleket töltötte. Minden valószínűség szerint „Varga” is hozzájárult ahhoz, hogy dr. Mizsei Béla 1984 végére „F dossziés személy”, vagyis „különösen veszélyes elem” lett.²⁷ 1985-ben körülbelül 2000 személy tartozott ebbe a megfigyelési kategóriába (Tabajdi & Ungváry 2009: 184). Mizsei Béla kiterjedt kapcsolati hálójában szép számmal akadtak '56-os elítéltek.

Többek között elmondta nekem, hogy Dr. Krassó György az ellenzékiek esze, aki neki személyes jó barátja. Vele rendszeresen konzultál. Tőle tudja, hogy az ellenzékiek anyagi gondokkal küzdenek és minden támogatást szívesen fogadnak, akár pénzben, vagy egyéb anyagiakkal.²⁸

Az állambiztonság bejegyzésével, a mélyebb beépülés érdekében „Varga” felajánlott „2 köteg” papírt és kétezer forintot. A papír esetében Molnár őrnagy abban reménykedett, hogy az nyomravezető lehet: „Tudja meg, hogy juttatja el azt az ellenzékieknek, esetleg hova. Adott esetben ajánlja fel kocsiját az elszállításra.”²⁹ Mizsei azonban rövidre zárta az ügyet, szalonnasütést rendezett a kertjében, ahova meghívta Demszky Gábort is, és ott átadta neki a Krassó felhívására összegyűjtött támogatásokat. „Varga” meglepetten vette tudomásul, hogy őt nem hívták meg.³⁰

23 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. augusztus 14-i jelentés. 95. (kézzel írt)

24 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. szeptember 5-i jelentés. 103. (kézzel írt)

25 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. november. 5.-i jelentés. 116. (gépelte átírat)

26 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. szeptember 10-i jelentés. 105. (gépelte átírat)

27 (F) Figyelő dossziés személyek: A társadalomra veszélyes, ellenséges személyek ... akik a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével szemben a fellépés lehetőségét latolgatják, várhatóan fellépnek, magatartásukkal tényleges veszélyt jelentenek társadalmi rendszerünkre. (In.: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. számú PARANCSA. Budapest, 1984. február 23.)

28 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. szeptember 10-i jelentés. 105. (gépelte átírat)

29 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. szeptember 17-i jelentés. 109. (gépelte átírat)

30 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. szeptember 20-i jelentés. 110. (kézzel írt)

Mizsei „kebelbeli barátságban” volt az '56-os Rácz Sándorral, aki korábban interjút adott a Beszélőnek. Rácz és Mizsei mély beszélgetéseik során „értékelték az adott politikai helyzetet”. A jelentések szerint „Varga” sosem találkozott Ráczcal, de Mizsein keresztül képet kapott a beszélgetéseikről. Rácz és Mizsei között gyakran terítékre került az '56-osok szerepe az ellenzéken belül: ...a baloldali ellenzék Rajk és társai csak kizárólag neperek, arra jók, hogy csináljanak valamit a hivatalos politikával szembe. Egy adott esetben ugyanis mi veszük át a hatalmat.³¹

A következő hónapban Mizsei

...Rácz Sándorral kapcsolatban annyit közölt, hogy a „külön utasok” körében megnőtt a szerepe és annak következtében egyenes utasítási lehetősége van Demszki Gábor és társai felé is.³²

Később egy tihanyi kirándulás során Mizsei továbbfűzte a gondolatmenetet. Miközben „Vargával” a kocsiban utaztak, az apátság felé sétáltak, egy presszóba beülve iszogattak:

Rajkék jók lesznek eszköznek, és megcsinálják az utat nekünk. Mi majd át vesszük a hatalmat. Mizsei hosszasan fejtegette, hogy minden jó, ami a jelenlegi hatalom ellen irányul, és nekünk azt támogatni kell.³³

Mizsei Béla egyik volt salgótarjáni rabtársa mindössze néhány percnyire lakott a Kiskakukktól, és üzleti szempontból veszélyes konkurenciát jelentett „Vargának”.

Vigh Gáborral kapcsolatban szeretném jelenteni, hogy társadalmi veszélyességét fokozza, hogy lakásán illegális borkimérőt tart fenn, és a hozzá járó személyek előtt nyíltan hangoztatja politikai meggyőződését.³⁴

A nyomaték kedvéért „Varga” két hét múlva újra előveszi a témát, és jelentését teljes terjedelmében Vigh Gáborról írja:

...zug-borkimérőjébe sokan járnak. Közöttük többen a Honvéd üdülőben dolgoznak, katonatisztek vagy polgári alkalmazottak. Sajnos név szerint nem vagyok köztük ismerős. Annak már voltam fültanúja, amikor ott belső témákról, katonai dolgokról beszélgettek. Polgári személyek, köztük külföldi, nyugati turisták is megfordulnak nála.³⁵

Vigh Gábor zug-borkimérőjét az állambiztonság nem hagyta szó nélkül. Utasították „Vargát”, hogy „név szerint jelezze a Vigh Gáborhoz járókat”, és felküldték a jelentését a BM III/IV-1. Osztálynak, vagyis a katonai elhárításnak. Ezen a ponton közel kerülünk annak megértéséhez, hogy „Vargának” miért állt érdekében az állambiztonsággal való együttműködés. Az ügynöknek fontos lehetett, hogy a környék vendéglátásának és az ahhoz szorosan kapcsolódó szállásfoglalásnak a Kiskakukk legyen a kizárólagos központja. Úgy gondolhatta, hogy az itt-ott felbukkanó illegális konkurenciával szemben csak egy hatékony szövetségessel a háta mögött veheti fel a harcot. A Veszprém Megyei Rendőrfőkapitányságnál erősebb szövetségest keresve sem találhatott volna.

A Balatonnál a vendéglátóipar egy jelentős része már a Kádár-rendszerben is a szürke zónában működött. „Varga” remélhette, hogy együttműködésével az üzletmenetben előforduló kisebb ügyeskedései felett a rendőr-

31 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. április 10-i jelentés. 142. (kézzel írt)

32 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. május 14-i jelentés. 154. (gépelte átírat)

33 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. május 14-i jelentés. 224-225. (gépelte átírat).

34 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. november 5-i jelentés. 116. (gépelte átírat).

35 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. november 19-i jelentés. 123. (gépelte átírat).

ség szemet huny. Az ügynök egy esetben meglepő részletességgel írja le egy szoba kiadásának körülményeit, és hogy mindezért hány márkát tett zsebre.³⁶

Az együttműködés másik vonzereje abban rejlett, hogy a hálózati személyek gyakrabban utazhattak Nyugatra. „Varga” – mint azt láthattuk – élt ezzel a lehetőséggel. Ráadásul könnyen jutott konvertibilis valutához, így az évi 70 dolláros keret közé szorított átlag magyar turistával szemben költekezni is tudott. „Varga” jelentéseiben az 1985-ös év a nagy várakozások, a jóslatok éve. Sokan hitték, hogy 1986-ban a keleti blokkban valami robbanás-szerű esemény fog bekövetkezni. Mizsei és barátai '56 harmincadik évfordulójától várták ezt a robbanást.

Az első erre vonatkozó jóslatot az ügynök azonban már a Mizseivel való találkozás előtt, 1984 januárjában lejegyezte, amikor Nyugat-Németországban egy Mainz melletti kisvárosban töltötte a szabadságát. „Varga” baráti viszonyt ápolt a szállás tulajdonosával, aki idegenvezetőként számos helyre elvitte, és a legkülönbözőbb emberekkel ismertette össze. Az egyik idegenvezetést a következőképpen meséli el:

[A vendéglátó] bevit az Amerikai kantinba, ami egy Amerikai laktanya melet volt. ... Othonosan mozgot, feltétlen ismerték, senki nem kért tőlünk igazolványt. Azt is megkockáztatom, hogy talán előre megbeszél dolog volt. Feltűnt, hogy több alkalommal elhangzott az a vélemény, hogy 1986-ra valami olyan változás lesz a Szovjetunioba aminek bekövetkeztében vége lesz az egész társadalomnak.³⁷

Ezzel a jóslattal meglepően összecseng a következő jelentés:

Dr. Mizseivel a legutobi alkalommal e ho [1985. március] szerdán 10én egész délutánt vele töltöttem. Feltűnő módon közlékeny volt velem és megkért, hogy a továbbiakban tegezem. ... Jelenlegi körülményeket értékelve anyit mondot, hogy rövidesen összeomlik az egész rendszer és Rác Sándor társai lesznek a hatalom birtokosai.³⁸

„Varga” jelentései alapján úgy tűnik, hogy Magyarországon ezeket a véleményeket az értelmiség azon része képviselte, akik kiterjedt információs csatornákkal rendelkeztek a világban, egyrészt a tudományos élet kapcsán, másrészt a párt magasabb köreibe való bejáratosságuk révén.

Mint arról szoba beszámoltam, régota ismerem és üzletembe rendszeresen bejár Dr. Biro Nagy Pál egyetemi magán tanár Budapesti lakos kb 70 éves akinek Kenesén van nyaralója. Én nagyon szimpatikus vagyok neki ezért előttem minden tekintetben nyilatkozik. Ismerem mélységesen elenséges magatartását. Elmondta nekem, hogy több írását ugyan kifizették de ezek a szemét „komonisták nem adják ki”.³⁹

Dr. Bíró Nagy Pál később, „Varga” 1985. júniusi jelentésében a következőképpen elemzi az ország aktuális helyzetét:

Ismeretségi köre előtt belpolitikai helyzetünket értékelve annak a véleményének adott hangot, hogy rövidesen vége lesz ennek a társadalmi rendszernek. Arról beszélt továbbá, hogy az 1956-os ellenforradalom 30. évfordulója 1986. októberében meghozza a fordulatot. Kijelentette, hogy az ellenforradalom 30. évfordulójára megfelelő módon felkészülnek.⁴⁰

36 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. július 10-i jelentés. 180. (kézzel írt).

37 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. január 4-i jelentés. 43–44. (kézzel írt).

38 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. április 16-i jelentés. 148–150. (kézzel írt).

39 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1984. november 8-i jelentés. 119. (kézzel írt).

40 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. június 5-i jelentés. 165–166. (gépelt átírat).

Az ügynök a fenti jelentéssel egy időben egy másik jelentést is átadott Molnár őrnagynak:

Dr. Mizsei Béla elmondta, hogy Bognár József akadémikusal való beszélgetése során megtudta, hogy a Szovjetunión belül gazdasági nehézségek vannak, és azok ide hozánk járnak gazdaságunkat szeretnék lemásolni. És ebből azt a következtetést vont le, hogy nemsoká vége már az egésznek.⁴¹

Továbbra is 1985 júniusában járunk, amikor a hálózati személy a következőket írta:

Az elmúlt napokban beszélgettem Vigh Gáborral és Dr. Mizsei Bélával arról beszéltek nekem, hogy a magyar gazdaság teljesen összeomlott. A rendszer gazdasági alapjának már csak orái vannak. Rákérdeztem, hogy honan veszik ezt, Vigh Gábor azt válaszolta, hogy nagyon jó barátságba van Hizinger Pálalal aki a telek szomszédja és korábban a földművelődési minisztériumba fontos állást töltött be és jelenleg mint nyugdíjas az állami gazdaságok tanácsadója. Tőle kapja az információkat aki miniszteri szinten van tájékoztatva mindenről. ... A jelenlegi problémák olyan hatalmasok, hogy kormány szinten senki nem mer döntést hozni.⁴²

„Varga” Kecskeméten is érzékelte az ellenzékiek felfokozott várakozását:

Dr. Szabó Géza 65 éves, nyugállományú orvos, volt aktív ellenforradalmár, államellenes bűncselekményekért elítélt személy ... az 1956-os ellenforradalom 30 éves évfordulójának méltó megünneplésére szólított fel. Azzal kapcsolatban kijelentette, hogy jobban fel kell készülni, mint a 25. éves ünneplésre, legalább úgy kell készülnünk, mint „ezek” a 40 éves évfordulóra.⁴³

Az ügynök beszámol arról, hogy a Szabad Európa Rádió már 1985 közepén sugározni kezdte visszaemlékező műsorát. A heti kétszer jelentkező adáshoz „az alapanyagot Hegedűs András, volt miniszterelnök szolgáltatta.”⁴⁴ Az ellenzékiek a harmincadik évfordulóra néha egészen vad ötletekkel álltak elő:

Dr. Virágh Géza (Haraszi Miklós és társai barátja) arról beszélt nekem az üzletembe, hogy az ellenforradalom tiszteletére 1241-es tatárjárás példájára egy véres kardot kellene végighordani nyugat európába szimbolikusan de a megszervezése sok pénzt igényelne.⁴⁵

Mindezek után érhető, hogy az állambiztonság és a rendőrség is egyre izgatottabbá vált. Az '56-osok közül Krassó György tűnt a legveszélyesebbnek. Krassó az 1985. március 15-ei kisebb tüntetést követően gyújtó hangú írást jelentetett meg „Márciusi Üzenet” címen. A „Frederich” fedőnevű ügynök lejegyezte az ellenzékiek szóbeli reakcióját, miután átolvasták Krassó felhívását:

...az anyag az átlagosnál erősebb hangvételű s kesztyű dobást jelent a rendőrségnek. ... Krassó kijelentette, hogy az volt a cél, hogy provokálják a rendőrséget, s ezen túl az ilyen anyagoknak lesz csak jövője, mivel a „tettek útja következik”.⁴⁶

41 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. június 5-i jelentés. 163. (kézzel írt).

42 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. június 27-i jelentés. 175. (kézzel írt).

43 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. január 24-i jelentés. 137. (gépellátírat).

44 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. június 11-i jelentés. 171. (gépellátírat).

45 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1985. december 18-i jelentés. 195. (kézzel írt).

46 ÁBTL, M-41752, „Frederich”, 1985. március 29-i jelentés. 300-302. (gépellátírat).

A Márciusi Üzenet nyomdásza, Nagy Jenő a következőképpen reagált Krassó írására. Bár ő nem híve az ilyen nyílt hadüzenetnek, de lényegében fel kell készülni, ha úgy adódik, az 56 megismétlésére.⁴⁷

Az állambiztonság különböző módszerekkel – nyílt rendőrségi megfigyelés, házkutatás, kihallgatás, lehallgatás – olyan fojtogató gyűrűt vont Krassó köré, hogy az szinte belerokkant. 1985 végén Krassó már két infarktuson is átesett, amikor jött az üzenet, hogy Londonban élő bátyja haldoklik. Krassó kiutazott hozzá, és nem jött haza. A BBC és a Szabad Európa Rádió segítségével próbálta '56 lángját élesztgetni (Modor 2006: 289–99).⁴⁸ „Varga” jelentéséből kiderül, hogy 1985 végén dr. Mizsei Bélát is elővették:

1985. december 22-én idézést kapott a Szolnok megyei Rednőrfőkapitányságtól és kettő – egy fekete és egy ősz – állambiztonsági őrnagy beszélt vele. Részletesen taglalta a vele való beszélgetést, még olyan részleteket is elmondott, hogy ő „nehezen emlékezett” és a barátaival való kapcsolatát felszínesnek kívánta feltüntetni ... A két úr fel is tette [a kérdést] – maga mindenkivel csak krizantén ügyben beszélt. Az egész elmondását nem bántóan, hanem szinte dicsekedve mondta el, mint akire, vagy akikre a szervek felfigyeltek. Csupán egy dolog bántotta – mondta – hogy a felesége vette kézhez az idézést, aki idézése ügyében rengeteg kérdést tett fel neki.⁴⁹

Az állambiztonság és a rendőrség idegessége az 1986. március 15-ei tüntetés túlreagálásában csúcsosodott ki. Az 1956-os forradalom is március 15-e szellemének megidézésével indult, majd a szovjet csapatok bevonulását követően a „Márciusban újrakezdjük” lett az ellenállás egyik jelszava. Így aztán nem csoda, ha a rendszer fokozott aggodalommal figyelte ezt az ünnepnapot. 1986-ban a megemlékezés előbb tüntetésbe fordult, majd estére a Lánchídnál gumibotos rendőrségi oszlatással fajult. A lánchídi csata néven elhíresült eseményről Mizsei és egy szemtanú számolt be „Vargának” a Kiskakukokban, a valóságnál horrorisztikusabb képet festve a történekről. „Mizsei arról beszélt, hogy rendőrök két oldalról a tömeget beszorították a hídra, közülük sokan a Dunába ugráltak.”⁵⁰

„Varga” jelentéseiben 1986 nyara meglepően eseménytelenül telt. Mizsei mindössze arról számolt be, hogy egy „alkalommal Rác Sándor közölte vele, hogy egyhétben belül interjút fog adni az Nszk tévének. Mizsei szerint a Magyar hatóságok Rácznak az interjura előzetesen engedélyt adtak.”⁵¹ Ahogy közeledett az ősz, „Vargától” fokozott figyelmet vártak el: „Soroln kívül jelentkezzen minden nemű az ellenséges személyek által tervezett 1956-tal kapcsolatos információval.”⁵²

Az ügynök ugyan szeptemberben beszámolt egy, az étteremben zajló érdekes beszélgetésről, amelyből kiderült, hogy a pécsi egyetemisták fáklyás felvonulást terveznek október 23-ára, de ettől eltekintve jelentései meglepően semmitmondóak. Ennek két oka volt. Egyrészt elmaradtak a tömeges megmozdulások, az emberek mindössze egyéni gesztusokat tettek; mécseseket gyűjtöttek, és virágokat helyeztek el az emblemikus helyszíneken (Orbán-Schwarzkopf 2007). Az állambiztonság számos tervet csírájában fojtott el. A legjelentősebb október 23-ai összejövetelre Nagy Jenő lakásán került sor. Itt az ellenzék nagy számban képviseltette magát. Több nyugati újságíró készített riportokat, és az ABC amerikai tévétársaság is forgotott. Számos beszéd elhangzott, elsőként Rác Sándor mondott beszédet, később magnófelvételtől Krassó üzenetét is lejátszották.

Másrészt „Varga” aktivitása rohamosan csökkent. Láthatóan csak nagy erőfeszítések árán képes megtölteni egy lapot. Aktája szerint 1987-ben mindössze hat alkalommal adott jelentést Molnár őrnagynak. Felmerülhet a gyanú, hogy hiányos az akta, azonban a meglévő jelentésekből mindez nem érződik. Ebben az évben az ügynök

47 ÁBTL, M-41752, „Frederich”, 1985. április 12-i jelentés. 315–16. (gévelt átirat).

48 Modor Ádám: Célkeresztben Krassó. Kairosz Kiadó. Bp. 2006. 289-299.

49 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. március 26-i jelentés. 205-206. (gévelt átirat).

50 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. április 16-i jelentés. 215. (kézzel írt). A pánikhangulatban Dunába ugrás ötlete valóban felmerült, de senki nem ugrott le a hídról (résztevő közlése alapján).

51 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. június 25-i jelentés. 231. (kézzel írt).

52 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1986. szeptember 10-i jelentés. 240. (kézzel írt).

mindössze egyetlen értékes jelentést adott, amelyben Mizsei elbeszéli Rácz Sándor amerikai útját, akinek „kinti fogadtatása kormányfőnek kijáró tisztelettel történt.”⁵³

1988 elején az ügynök is eljutott Amerikába, amiről egy hosszú, semmitmondó úti beszámolót írt. Mindenesetre észrevehető a szövegen, hogy „Varga” már alaposan elsajátította az állambiztonság nyelvi sablonjait:

Hanyák István jellemezője, hogy egy szélsőségesen jobboldali beállítottságú, a szocialista társadalmi rend kérlelhetetlen ellensége. ... Ismeri a magyar gazdasági és politikai helyzetet, a radikális belső ellenséges ellenzéki személyeket, azok tevékenységét és terveiket.⁵⁴

Ez a gépelt átirat ugyan nem alkalmas arra, hogy az ügynök helyesírására következtessünk, de az utolsó időszak kézzel írott jelentéseiben egyértelműen látni a jelentős javulást, ami nagy valószínűséggel a tartótiszt áldásos nevelő munkájának köszönhető.

Korábban említettem, hogy „Varga” számára az együttműködés egyik vonzereje lehetett, hogy az átlag magyarnál szabadabban utazhatott nyugatra. Ez az előny semmivé vált, amikor 1988. január 1-étől bevezették a korlátlan kiutazást lehetővé tevő világútlevelet. A nyár folyamán „Varga” új tartótisztet kapott: Dénes György rendőr őrnagyot. Az állambiztonság csak indokolt esetben engedélyezte a régi tartótiszt leváltását.⁵⁵ Úgy gondolták, hogy a hálózati személy és a tartótiszt viszonya a bizalmon alapul, amelynek kialakítása gyakran évek munkája, éppen ezért a váltással az ügynök elvesztését kockáztatják.

„Varga” az új tartótisztjének adott első jelentésében – a megszokott módon – Mizseivel folytatott beszélgetéseiről számolt be:

[Mizsei] azt is közölte velem, hogy meg fog alakulni az emlékbizottság Rácz Sándorékal az élen. Felfogják dolgozni 1956-os eseményeket. ... Rácz Sándor panaszkodot neki, hogy teljes mértékben fel van azon háborodva, hogy a nem rég kiment Graso Gyurit nem szeretik Londonban.⁵⁶

„Varga” szeptemberben arról panaszkodott az új tartótisztnek, hogy:

...újából történtek az étteremnél rongálások, így kövekkel megdobták az egyik ablakot, valamint az egyik kerítésdeszkát eltörték. Ezzel kapcsolatban kérte, hogy tegyünk intézkedéseket. Az általa elmondottakra közöltem vele, hogy szervünk ilyen ügyben nem folytathat nyomozást, a feljelentést neki kell megtennie ... panaszával kapcsolatban elég agresszív hangot ütött meg és olyan célzásokat is tett, hogy amennyiben mi nem segítünk, tudja, hogy hová forduljon panaszra. (Itt feltehetően szovjet kapcsolatra célzott.)⁵⁷

Eltelt 21 nap, és a hálózati személy újra találkozott Dénes György őrnaggal:

A találkozón „Varga” közölte, hogy meg akarja szakítani a kapcsolatot szervünkkel, mivel mint mondta mi sehol sem vagyunk és piszkos sáros trükkökkel öt nem tudjuk kényszeríteni az együttműködésre. ... nyomdafestéket nem tűrő módon szidalmazta korábbi tartóját, valamint vezetőimet, elmarasztaló kijelentéseket tett a szovjet ismerőseire is,

53 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1987. június 12-i jelentés. 263-264. (gépelt átirat).

54 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1988. március 11-i jelentés. 279. (gépelt átirat).

55 Állambiztonsági értelmező kéziszótár: hálózati személyek átadása.

56 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1988. június 10-i jelentés. 282. (kézzel írt).

57 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1988. szeptember 9-i jelentés. 288-89. (gépelt átirat).

anélkül, hogy ennek okát megmondta volna. Befejezésként azt kérte, hogy a kapcsolat megszakítása miatt ne akadályozzuk meg, hogy külföldön munkát vállaljon.⁵⁸

„Varga” szakításának legfőbb oka az lehetett, hogy az államszocializmus épülete már recsegett-ropogott. Mint láttuk, az ügynök a korábbi évek folyamán is számos forrásból értesülhetett a gazdaság egyre súlyosabb válságáról.

1988. március 15-én a Kádár-rendszer legnagyobb tüntetése zajlott, és a forradalmi hangulat ellenére a rendőrség nem avatkozott közbe. Az ügynök Mizsei Béla révén értesült róla, hogy az ellenzék hónapról hónapra egyre aktívabb, egymás után alakulnak a különböző bizottságok, pártok. Úgy tűnt, hogy a rendszer ellenségeiből lesznek a jövő emberei. Mindezzel párhuzamosan az állambiztonság egyre gyengébbnek, tehetetlenebbnek tűnt. Az ugrásszerűen megnövő ellenzéki tevékenység megfigyeléséhez már nem volt kapacitásuk. A falfirkálásokhoz hasonló kisebb ügyeket továbbadták a rendőrség más szerveinek, vagy egyszerűen nem foglalkoztak velük, csak az igazán fontos dolgokra összpontosítottak (F. Havas 1990: 22–24).

„Varga” minden jel szerint úgy látta, egyre kevésbé alkalmasak arra a védelmi funkcióra, amit elvárt tőlük az étterme érdekében. Ezzel együtt feltehetően ajtócsapkodás nélkül is megszüntethette volna az együttműködést, de ekkor már a retorzióktól sem igen tartott, mivel Nyugaton képzelte el a jövőjét. Furcsa módon pont a rendszernek végzett állambiztonsági munka láttatta meg vele, hogy a rendszer a végnapjait éli.

Vajon a megfigyeltek sejtették-e „Vargáról”, hogy ügynök? Annak ellenére, hogy a Kiskakukk ideális megfigyelőpontnak számított, vendéglősnek lenni komoly hátránnyal is járt. A Balatonon keresztül-kasul járta az a mendemonda, hogy minden perces, lángosos, vendéglős besúgó. Mint láttuk, Demszky Gábor elég bizalmatlan volt. Amikor a pezsgősüveget megemelve „Vargára” nézett, és azt mondta, „eből a Rajk is iszik”, talán üzent. Hodosán Róza jól emlékszik a Kiskakukk vendéglőseire, akiről feltételezték, hogy besúgó.⁵⁹

Az ellenzékiek és az ügynökök bonyolult viszonyát Nagy Jenő 1993-ban írt visszaemlékezésében a következőképpen foglalja össze:

[Az ügynök] a megszólalásig hasonlíthatott az ideális szimpatizánsra ... ha kellett megszerelt valamit, ha kellett kölcsönadott, ha kellett veled együtt szidta a „beszélősokeket” ... nem érted a motivációját, ugyanakkor látod, mennyire rabja az életszínvonalának, s egy-két zúrós seftelésből is kikotyog ezt-azt. Sértődött is, zsarolható is. ... Biztos volt olyan, aki elhitette magával, hogy ő olyan „nagy játékos”, hogy egyszerre dolgozik nekik is meg neked is. ... Krassó mindig azt tanácsolta, hogy „ne buktassuk le” azokat, akikről egészen biztosan azt gondoljuk, hogy beépített emberek. Ne üldözzük el őket. ... Örüljünk neki, hogy legalább mi tudjuk, ki ő, s ő ezt nem tudja, vagy ha sejtí is, nem áll érdekében lecserélését kérni alkalmatlanságát bizonyítandó... Én tényleg hittem is benne, hogy előbb-utóbb a „Mi oldalunkra” áll valaki, ha befogadjuk (Nagy 1993: 53–55).

58 ÁBTL, M-41975, „Varga”, 1988. szeptember 30-i jelentés. 290–91. (gépelte átírat).

59 Hodosán Róza szóbeli közlése alapján.

Irodalom

- Bencsik Péter & Nagy György (2005): *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest: Tipico Design.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) III*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Demszky Gábor (1990): *Szamizdat '81–89*. Budapest: AB Beszélő.
- F. Havas Gábor (1996): A belső elhárítás belső szemmel. Beszélgetések Bajcsi István volt állambiztonsági tisztel. II. rész. *Beszélő*, 6. sz. 22–24. o.
- Gergely Attila r. alezredes, szerk. (1980): *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. Budapest: BM Könyvkiadó.
- Hodosán Róza (2004): *Szamizdatos történetek*. Budapest: Noran.
- Modor Ádám (2006): *Célkeresztben Krassó*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Nagy Jenő (1993): Isten tékozló gyermeke. *Vakond*, május, 53–55. o.
- Orbán-Schwarczkopf Balázs (2007): 1986. október: a harmincadik évforduló. *Betekintő*, 1. sz.
- Orosz István (2001): Uram, a krumpliszsákért jöttem. *Beszélő*, 12. sz. 62–68. o.
- Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest: Sík Kiadó.
- Tabajdi Gábor & Ungváry Krisztián (2009): *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Takács Tibor (2019): Az állambiztonsági ügynökhálózat létszáma és összetétele a Kádár-korszakban. In: Horváth Zsolt, Kiss Réka & Simon István (szerk.): *Az állampárt biztonsága*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Rainer M. János (2008): *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest: 1956-os Intézet.

Abstract in English

The life and revolt of an agent at Lake Balaton: The Varga file

During the Kadar regime the lake of Balaton played key role in state-security observation. In the 1980s, in addition to monitoring people who came for vacation, the secret police invested more energy into observing members of the political opposition. The weekend houses at the lake served as spots of oppositional gatherings, and very often the producers of underground literature maintained printing-machines as well. To illustrate this, the files of a secret agent provide excellent sources. While analysing the documents, this paper asks the questions of why collaborating with the Office of States Security served the agent's interests, whether he was efficient, and what the reactions were to his reports. It is also important to establish what extent the accounts carried the agent's ideas and in what ways they were productions of the political regime.

Keywords: agent, cooperation, dissidents, samizdat, state-security

Nagy Róbert történelem alapszakon végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Jelenleg ugyanennek az intézménynek a mesterszakos hallgatója a Filmtudományi Tanszéken, valamint részt vesz a Nemzeti Filmintézet Műfaji forgatókönyvíró képzésében.

Béresi Ákos

Az elhallgatástól az emlékezetig

A Pajtás gőzhajó katasztrófájának emlékezete Balatonfüreden

Balatonfüreden a Tagore sétány elején, nem messze a móló bejáratától különös szobor látható: egy hullám alakú márványtömbből segélykérő kéz mered kétségbeesetten az ég felé (lásd az 1. képet). Az emlékművön bronztábla jelzi, hogy e helytől nem messze 1954. május 30-án felborult a Pajtás nevű csavargőzös, amelynek utasai közül 23-an életüket veszítették a balesetben. Jelen írás nem a baleset körülményeit, hanem azt vizsgálja, miért vált a tragikus esemény a füredi kollektív emlékezet fontos részévé.

Kulcsszavak: baleset, cenzúra, kollektív emlékezet, Pajtás, Rákosi-diktatúra, trauma

1. kép

Forrás: kozterek.hu

A baleset traumatikus élményt jelent, a túlélők többsége nehezen birkózik meg az átélt drámai eseménnyel. A történészek nem fordítanak kitüntetett figyelmet a balesetekre, a legtöbb efféle tragédia megmarad a személyes feldolgozás szintjén, főként azért, mert az adott baleset nem hordoz a közösség számára is releváns tartalmat. A történelem során mégis előfordultak olyan balesetek és katasztrófák, amelyek valamilyen oknál fogva rögzültek a kollektív emlékezetben. Ennek kevés köze van a baleset méretéhez, az áldozatok számához – sokszor azt találjuk, hogy az adott katasztrófánál nagyobb, több emberéletet követelő balesetek is történtek, amelyek azonban csupán statisztikai adatként jelentek meg, és gyorsan a feledés homályába veszttek. A tragédia akkor kapott kitüntetett figyelmet, ha olyan magyarázatot kínált a közösség számára, amely jóval túlmutatott az egyéni balsorsokon: az emberi felelősség kérdése annál fontosabbá válhat, minél kritikusabban viszonyul a társadalom a felelősök köréhez. Lényegében azt mondhatjuk, hogy egy-egy baleset lehetőséget ad a társadalmi kritika kifejezésére. A Titanic katasztrófája 1912-ben óriási médiafigyelmet kapott, a neve világszerte ismert szimbólummá vált. A Titanic számunkra azért is releváns példa, mert a Pajtást az ezredforduló környékén többször nevezték „magyar Titanicnak”, és ezt a jelzőt a sajtó azóta is előszeretettel használja.

Mi is történt 1954. május 30-án?

1954-ben, a baleset évében a magyar hatóságok mindent elkövettek, hogy kitöröljék a köztudatból a Pajtás nevét. Nem volt egyszerű dolguk, ugyanis a baleset körülményei ehhez rendkívül kedvezőtlenek voltak. A tragédia 1954. május 30-án következett be, délelőtt 11:40 körül, ez volt ugyanis a Pajtás menetrend szerinti indulási ideje Füredről Tihany felé. Verőfényes, meleg idő volt – május utolsó vasárnapja lévén a gyereknap, az 1954-es nyári szezon hivatalos nyitóünnepsége, illetve a balatoni Kék Szalag bajnokság indulása is e napra esett. Ez utóbbi kevésbé lehetett látványos a szélcsendnek köszönhetően. Egy Farkas Dénes nevű szekszárdi gimnazista, aki a mólóról nézte a vitorlásokat, el is tűnődött: vajon ilyen szélcsendben mi értelme vitorlásversenyt tartani (Fazekas 2015)?

A Pajtás pár perccel tizenegy előtt érkezett Siófokról, orra a parti sétány, azaz észak felé mutatott. Ha egy hajó ilyenkor Tihany felé akar indulni, akkor északi irányban meg kell tennie körülbelül száz-százötven métert, majd ott éles fordulatot véve tud délnyugati irányba fordulni. A baleset e forduló közben következett be: a későbbi füredi szóbeszéd szerint a tömeg látni akarta a vitorlásverseny rajtját, ezért a báméskodók a nyitott fedélzet bal oldalára tódultak. Bár logikusnak látszik a feltételezés, több körülmény valószínűtlenné teszi. A versenyen több kategóriában indultak hajók, a nagy vitorlások már reggel kifutottak, délelőtt, szél hiányában, a nyílt vízben lebegtek. Ekkor éppen az egyszemélyes, nem különösebben impozáns kalózok indulására került sor, ráadásul a szélcsendben rajtolásuk nem lehetett különösebben látványos. A hajó fedélzetén tartózkodó szekszárdi gimnazistacsoport egyik tagja, dr. Illés Erzsébet későbbi csillagász állítása szerint a hajó annyira zsúfolt volt, hogy a fedélzeten még egy gombostűt se lehetett volna leejteni, nemhogy bárhová tódulni (Illés 2015).

Más feltételezések szerint a Pajtás a régi füredi móló egy víz alatti cölöpmaradványára futott rá – ahogyan ezt Deák István okleveles hajóskapitány több interjúban is hangoztatta –, de ez szintén valószínűtlen, ugyanis a régi kikötő másutt található, az 1945-ben elpusztult Hidegfürdő pedig nagyjából ötven méterre volt a baleset színhelyétől. Nehéz elképzelni, hogy ennek a cölöpjére futott volna a hajó. Ezeket a szempontokat a későbbiekben mindenképpen érdemes mérlegelni, bár e cikknek nem feladata, hogy egyik vagy másik irányban eldöntse a vitát. Számunkra sokkal lényegesebb az, ami a parton, alig pár perccel a hajó felborulását követően történt.

2–3. kép

Forrás: MTVA archívum, fényképezte: Dr. Dvihally József

A Pajtás másodpercek alatt felborult, és elkezdett süllyedni, de mivel a vízmélység a parttól száz méterre mindössze két méter körüli, a hajó szinte nyomban talajt fogott, így a feneké a víz fölé került (lásd a 2. és a 3. képet). A tömeg alig ocsúdott fel az első rémületből, amikor bőrkabátos férfiak jelentek meg a helyszínen – a szemtanúk, például a tömegben báméskodó Zákonyi Tünde szerint két perc sem telt el a borulás után. Ezeket az embereket a korabeli Magyarországon jól ismerték, az ÁVH civilruhás nyomozói voltak. Első dolguk volt, hogy összegyűjtsek a fényképezőgépeket, majd fenyegető hangon felhívták a jelenlévők figyelmét, egy szót se merészeljenek beszélni a szemük előtt lejátszódó tragédiáról. Zákonyi Tünde arról is beszámolt, hogy többektől nem elkérték a fényképezőgépet, hanem durván kikapták a kezükből, a filmtekercset ott helyben kitepték a gépekből (Zákonyi 2018). Azt senki nem tudja, honnan kerültek elő az ávéhások – feltehető, hogy Bebrits Lajos közlekedési miniszter

biztonságára vigyáztak, aki a szezonnyitó ünnepség egyik díszvendége volt. A visszaemlékezésekből nyilvánvaló, hogy az adott helyzetben a nyomok eltüntetése volt az elsődleges céljuk. Az áldozatok mentésében nem vettek részt, sőt a vízirendőrség tagjait, akiknek egyébként ez a kötelességük volt, és megfelelő felszerelésük is lett volna a szakszerű segítségnyújtáshoz, arra kötelezték, hogy nekik segédkezzenek a fényképezőgépek begyűjtésében és a parti sétány kiürítésében. Ez utóbbira azért volt szükség, mert helyet kellett csinálni a sebesültek és a halottak elhelyezésére. A vízirendőrség motorcsónakja egyáltalán nem futott ki, jóllehet abban az időben a telephelye a mai Annabella-strandon volt, a baleset helyszínétől mindössze négyszáz méterre. Joggal feltételezhetjük, hogy a huszonhárom halálos áldozat közül a legtöbbet megmenthették volna, ha az ÁVH nem lép közbe. Így azonban a mentés oroszlánrésze a vitorlásversenyzőkre, azaz a kisméretű kalózokra maradt, akik a szélcsend miatt csak hosszú percek alatt értek a helyszínre (lásd a 4. és az 5. képet).

4–5. kép

Forrás: MTVA archívum, fényképezte Bojár Sándor

Közben a hajó zárt utasterében és a hajó körüli vízben apokaliptikus jelenetek játszódtak le. A zárt térben az utasok úgy összezsúfolódtak, hogy sokuknak esélyük sem volt elérni az egyetlen kijáratit ajtót, mialatt a víz percek alatt elárasztotta a helyiséget. A Balatonban a kor divatjának megfelelően hosszú ruhába öltözött emberek kapálóz-
tak, és aki esetleg úszni tudott volna, azt a többiek félelmükben visszahúzták. A baleset a parttól száz-százhusz méterre történt, így onnan az egész katasztrófát nemcsak látni lehetett, hanem a kétségbeesett jajveszékélés is tisztán kivehető volt. A tömeget a hatóságok viszonylag gyorsan elhajtották a sétányról és a mólóról, amelyet hamarosan elleptek a vízből kimentett és törülközőbe tekert emberek, valamint a vízbe fúltak letakart holttestei.

A balesetnek volt egy szemtanúcsoportja. Az 1952-es építésű Beloiannisz a kilencvenes évek végéig a Balaton legnagyobb hajójának számított, ekkor éppen nagyjából hatszáz gyerekekkel a fedélzetén sétahajózott, és kikötni készült a füredi mólón. Az egyik nevelőtanár, Wojacsekné Bodnár Mária a tragédia után két nappal írt levelet az édesanyjának. Ebben részletesen beszámolt mindarról, amit ezekben a percekben tapasztalt. Mivel Mesi nevű lányával a hajó nyitott tatjában foglalt helyet, a szerencsétlenség pedig éppen a kikötésük előtt történt, rálátott a Pajtásra, sőt a kétségbeesett emberek kiáltozását is tökéletesen hallhatták (Wojacsek 1954). A Beloiannisz kikötését követően a gyerekeket és a kísérő tanárokat azonnal leterelték a hajóról, a lehető leggyorsabban kivezették őket a kikötőből, hogy ne láthassák a mólón a kimentetteket és a halottakat. Wojacsekné levelében azt állítja, látott letakart holttesteket. Két nappal később a balatonfürediek észleltek egy koporsókkal Veszprém irányából érkező kisebbségi konvojnyi teherautósort (Wojacsek 1954).

A hatóság reakciója sok kérdést vet fel, bár a szándék egyértelműen az volt, hogy eltussolják az ügyet. Ilyen téren nem jártak sikerrel, hiszen magának a balesetnek rengeteg szemtanúja volt, a mentésben sok civil vett részt – a vitorlázók mellett a Vitorlás étterem személyzete is szembesült a tragédiával, mivel a holttesteket ideiglenesen a kiürített étteremben helyezték el (Morvai 1999). A hírzárlat a balatonfüredi telefonforgalomra is kiterjedt: az akkor huszonéves esztendőszűs Erváci Angéla a Kiserdő melletti telefonközpont munkatársa volt. Évtizedekkel később is jól emlékezett arra, hogy kevéssel a baleset után a központban megjelent egy ÁVH-s tiszt, akinek a feladata a

telefonforgalom ellenőrzése volt (Erváci 1999). A tiszt azonban nem értett jól a távközlési technológiához, ezért nem tudta megakadályozni, hogy a fiatal nő belehallgasson Bebrits Lajos és a mentési munkálatok vezetői közt zajló beszélgetésekbe, amelyekből kiderült, hogy a közlekedési miniszter durván káromkodva szidta őket. Sokan telefonáltak be a központba, hogy az esetleg a hajón tartózkodó hozzátartozóikról érdeklődjenek (Erváci 1999).

Azok a fürediek, akik nem voltak a tóparton, különböző forrásokból még a délelőtt folyamán értesültek a balesetről. Wojacsekné Bogdán Mária levelében arról is beszámolt, hogy a mólótól felfelé menve háziasszonyok futottak vele szembe, otthonkában, zilált hajjal, kezükben fakanállal, ahogy a főzést otthagyták. Félték attól, hogy a balesetet szenvedett hajó nem a menetrend szerinti Pajtás, hanem a füredi gyerekekkel teli Beloianisz volt (Wojacsek 1954). A hajóbalesetet egy szekszárdi diákcsoport is átélte, amelynek a fentebb már említett Farkas Dénes és Illés Erzsébet is tagja volt. A csoportot kísérőtanárukkal együtt a füredi Szívkórházba vitték, hogy ott töltsék az éjszakát. Nem aludtak, részben a szörnyű élmény hatására, és hogy megemlékezzenek osztályuk három tagjáról, Vituska Máriáról, Villányi Máriáról és Göbolyös Lászlóról, akik a Pajtás fedélzetén veszítették életüket (Dospod et al. 2015; lásd a 6. és a 7. képet). A balatonfüredi rendőrkapitányságon a kihallgatásukat végző rendőrtiszt közölte velük, hogy a Pajtás egy víz alatti gerenda miatt borult fel, és a továbbiakban mindenkinek, aki erről kérdezi őket, ezt kell mondaniuk (Farkas 2015).

6–7. kép

*Vituska Mária, valamint Villányi Mária és Göbolyös László.
Mindhárman a szekszárdi gimnazista osztály tagjai voltak.*

Forrás: fényképezte Farkas Dénes

Államszocialista hírzárlat

A Pajtás tragédiájáról két nappal később számos lap beszámolt, elvileg tehát nem beszélhetünk hírzárlatról. Ugyanakkor érdemes teljes terjedelmében idézni a „Hajószerencsétlenség a Balatonon” című közleményt (amelyet a többi lap szó szerint közölt):

A Távirati iroda közli, hogy a Pajtás nevű balatoni csavargózós 11:45 órakor Balatonfürednél felborult. A hajón a személyzettel együtt 185 fő tartózkodott. A mentési munkálatok a szerencsétlenség után haladéktalanul nagy erővel megindultak. A hajón az utazók közül 12 személy: Csomai Antalné, Csomai Piroska, Csernus Ferencné, Vittmann Sándor veszprémi lakos, Villányi Mária mözsi, Vituska Mária öcsényi, Ötvös Iván mesterszállási, Bernhardt Gyuláné pesterzsébeti, Huszti Mária hajdúnánási, Homonnai Imre beregdaróci, özv. Domanis Gyuláné budapesti, és Göbolyös László szekszárdi lakos életét veszítette. Többen kisebb sérüléseket szenvedtek. A felborult hajó felemelése, valamint a szerencsétlenség okainak, és a felelős személyeknek megállapítása folyamatban van (Szabad Nép, 1954. június 1. 4. o.).

A rövid híradás nem tekinthető megfelelő tájékoztatásnak. Egyrészt az áldozatok jegyzéke már az akkor rendelkezésre álló ismeretek alapján is pontatlan, mert két olyan név is lemaradt a listáról, akit addigra már biztosan sikerült azonosítani. Az egyik Vámos Gyula gépkezelő volt, aki akkor vesztette életét, amikor a borulást követően, valószínűleg a veszély tudatában, bement a gépházba lekapcsolni a gőzgépet, nehogy az felrobbanjon – ezt egyébként a személyzet többi tagja jól láthatta. A másik Vittmann Ernő, Vittmann Sándor hétéves fia, akiről tudhatták, hogy apjával együtt felszállt a hajóra, de nem szállt le onnan. Azaz a listát kozmetikázták, hiszen éppen egy kiskorút és a hajószemélyzet egyik tagját hagyták le róla. Elképzelhető persze, hogy a halálos áldozatok pontos számát, valamint személyazonosságát röviddel a baleset után még nem lehetett pontosan tudni, de az újságokban megjelent tudósítás ezt nem említi. A körülmények ismeretében nyilvánvaló hazugság, hogy a mentési munkálatok nyomában a baleset után nagy erővel megindultak volna.

A semmitmondó és hazug tudósítással szemben a tragédiával kapcsolatban számos emberi hiba merült fel. A Pajtást 1952-ben a balatoni flottához rendelték. A hajót 1918-ban dunai átkelőhajónak építették, 1952-ig – rövid kihagyással – Budapest környékén szolgált. Ekkor a krónikus balatoni hajóhiány orvoslásaként két testvérhajójával együtt (amelyeket Úttörő, illetve Ifjúgárda névre kereszteltek) átvezényelték a Balatonra (Hajóregiszter 2020). A probléma a második világháború utolsó napjaira vezethető vissza, amikor a visszavonuló német csapatok utászai március 21-én parancsot kaptak az összes balatoni hajó elsüllyesztésére – az így keletkezett hajóvesztéseket a balatoni személyszállítás még az ötvenes években is megérezte.

A Rákosi-diktatúra hivatalos sajtója szerint a kormányzat kiválóan megoldotta a háború utáni újjáépítés problémáit. Részben emiatt is volt problémás egy efféle baleset, hiszen rámutatott a narratíva hazug voltára. Ráadásul ez nem is az egyetlen eset volt: 1951-ben a Dunán, Fajs mellett aknára futott egy komp, miután a Szabad Népből nem sokkal korábban arról számoltak be, hogy munkaversenyben megtisztították a Dunát a háborús aknáktól. Természetesen a fajszi balesetet az itt leírtakhoz nagyon hasonlóan agyonhallgatták. Ráadásul a Rákosi-rendszer nagyon is tisztában volt azzal, hogy a hivatalos propagandával ellentétben valójában nagyon kevésbé élvezi a társadalom támogatását, ezért igyekezett a lehető legminimálisabb teret engedni a kritikus hangoknak – márpedig az ilyen jellegű emberi mulasztásokat a rendszer egészének kritikája nélkül nehezen lehetett volna kitérgetni.

A biztonságos folyami és balatoni hajózás eltérő követelményeket támasztott a hajókkal szemben, az átállítás csakis nagyon alapos műszaki vizsgálatot követően lett volna lehetséges. A hajó kapitánya, Heisz János özvegye a nyolcvanas években arról számolt be, hogy a férje kifejezetten élesen kritizálta a MAHART balatoni csoportjának vezetőségét, amiért a mindenre kiterjedő vizsgálat helyett egy rövid üzemképességi szemlét követően elrendelték, hogy a hajó maximális engedélyezett merülését 1,55 méterre növeljék, de a kötelező döntéspótlát, amelynek célja pedig a hajó stabilitásának ellenőrzése lett volna, el se végezték. E döntés indoka máig ismeretlen. Ezután a hajó elméleti befogadóképességét 185-ről 200 főre emelték. Ráadásul Farkas Dénes akkori szekszárdi gimnazista úgy emlékezett, hogy amikor a hajóra felszállt, a fejszámolást végző matróz úgy mondta ki a kétszáz-as számot, hogy még jócskán várakoztak utasok felszállásra. Amennyiben ez valóban így történt, a balesetkor nem csupán a hajó biztonságos, hanem elméleti utaskapacitását is túllépték (Farkas 2015). A balesetről szóló tudósításban ennek ellenére a korábbi 185 fős elméleti kapacitást adták meg utaslétszámként, nyilván annak bizonyításaként, hogy a hajózási vállalat nem követett el hibát.

Ezért nem a kapitányt terhelte felelősség. Ő ugyanis – felesége levele szerint – erre felhívta főnökei figyelmét, akik erre azt válaszolták, hogy addig ne zárja le a hajó bejáratát, amíg a mólón van várakozó utas (Heisz Pál 1984). Ennek ellenére Heisz Pált nyomában azt követően letartóztatták, hogy a felborult hajóról kivitték a partra. Ezután nyolc hónapra vizsgálati fogságba került – de ezt nem a rendőrség, hanem az ÁVH folytatta le. Nagyon izgalmas volna megtudni, mi mindent mondott el ezen idő alatt, de az anyag ma már kutathatatlan. A Veszprém Megyei Vizsgálati naplóból az derül ki, hogy a több mint 300 oldalas iratanyagot 1961-ben bezúzták.

Itt talán nem is a bezúzás ténye az igazán érdekes, hanem inkább az, miért őrizték meg az iratot hét éven keresztül. A dokumentumban nyilvánvalóan számos emberi mulasztásra történt konkrét utalás, amelyek akár a MAHART korabeli vezetőit is érintették, sőt a közlekedési miniszter, Bebrits Lajos felelőssége is felmerülhetett, azaz az érintetteknek érdekükben állt az iratok megsemmisítése. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a baleset a Rákosi-rendszer válságidőszakában történt, amikor az MDP-n belül, illetve a párt holdudvarában mindennaposak voltak a hatalmi harcok, és ezekben a küzdelmekben az ÁVH aktívan részt vett. Könnyen lehet,

hogy Heisz Pál vallomása alapján a történet egyes szereplői zsarolhatók voltak, az 1961-es iratmegsemmítés akár valamelyik érintett vagy érintettek közbenjárására történt. Mindez persze csak feltételezés!

A szóbeszéd

Balatonfüreden 1954-től a rendszerváltásig a Pajtás különös módon élt tovább. Az ügyet ugyan kivizsgálták, de a sajtóban erről nem jelent meg semmi – és az államszocialista érában többé már nem is írtak róla. Annyi bizonyos, hogy miután kiemelték, a Pajtást a műszaki vizsgálatot követően nem engedték vissza a Balatonra, hanem visszaküldték a Dunára, ahol Dömös néven üzemelt tovább. Jelenleg is megvan, igaz, a sokszori átalakítás miatt nem lehet ráismerni benne arra a hajóra, amelyik Füreden felborult (Hajóregiszter 2020; lásd a 8. képet). Testvérhajói a tragédia után még tíz évig maradtak a Balatonon.

A fürediek körében a baleset nemhogy nem merült feledésbe, hanem még a nyolcvanas években is sokan emlékeztek rá, és számos feltételezés alakult ki arra vonatkozóan, mi is történhetett valójában a végzetes napon. Ezeknek a spekulációknak egy része nem volt irreális, ami természetes egy olyan közegben, ahol sokan vagy a hajógyárban dolgoztak, vagy rendszeresen hajóztak. Ugyanakkor a valódi vizsgálati anyagokat senki nem ismerte, ezért egyik spekulációról sem jelenthetjük ki, hogy az lett volna a Pajtás felborulásának valódi oka.

Az egyik legnépszerűbb feltételezés szerint a hajó feneke – a folyami előírásoknak megfelelően – lapos volt, ami a balatoni viszonyoknak nem felelt meg. Az instabil szerkezetben a tókesúly túlságosan magasra került, nem a vízszint alá, ahogyan az a Balatonon ideális lett volna. Az a már említett feltételezés is ebben az időben terjedt el, hogy a borulás az utasok miatt következett be, amikor a hajó egyik oldalán gyülekezve a vitorlások rajtját akarták megnézni.

8. kép

A Pajtás jelenleg Pilismaróton van a hajótemetőben

Forrás: hajokanno.hu

A Pajtáson 1954. május 30-án nagyon kevés füredi utazott, így az efféle ötletek sok esetben olyan emberektől származtak, akik ugyan sokat tudhattak a hajózásról és a hajók műszaki tulajdonságairól, de a baleset idején nem tartózkodtak a Pajtás fedélzetén, így személyes tapasztalatuk erről nem lehetett. A pletykákról aránylag keveset tudunk, hiszen a rendszerváltásig szinte kizárólag szóban terjedtek. Nem tudjuk, ki mondta elsőként őket, így aztán magától értetődően azt sem tudhatjuk, mennyire volt autentikus a forrás. Bizonyos, hogy a Pajtás balesete már a rendszerváltás előtt erős gyökeret vert a füredi köztudatban és közbeszédben egyaránt, olyannyira, hogy az akkor már több mint tíz éve nyugdíjas idegenforgalmi szakember és neves füredi helytörténész,

dr. Zákonyi Ferenc 1984-ben úgy döntött, érdemes felderíteni az ügyet. Ekkor már harminc év telt el a baleset óta, s bár a titoktartást a rendszer semmilyen módon nem oldotta fel – hogy is tette volna, ha egyszer ilyesmit soha egy szóval sem rendeltek el?! –, Zákonyi úgy érezte, immár biztonságosan megteheti. Megkereste Heisz Pál Siófokon élő özvegyét (Heisz Pál 1959-ben meghalt, a nyolc hónapos vizsgálati fogságot követően elengedték, de soha többé nem irányíthatott hajót). Sikerült kiderítenie néhány információt a balesetről, illetve a kapitány peréről. A nyolchavi fogság után az eredeti vád (gondatlanságból elkövetett huszonhárom rendbeli emberölés) alapján a kapitányt akár halálra is ítélték volna, ez azonban nem történt meg. Ugyanakkor fel se mentették. Kompromisszumos megoldásként nyolc hónap börtönbüntetésre ítélték, amelyet letöltöttek tekintettek.

A Pajtás legendája

Zákonyi Ferenc ebben az időben már idős volt. Az egyik levelében utalt is arra, hogy különféle gyógykezelések akadályozták a kutatómunkájában. 1991-ben bekövetkezett haláláig a Pajtás balesetét már nem tudta alaposan felderíteni. A rendszerváltást követően lánya, Zákonyi Tünde, aki édesapja hagyatékát nagy odaadással kezelte, folytatta a kutatást: a kilencvenes években a Nők a Balatonért Egyesület elnökeként komoly munkát végzett, hogy minél több túlélőt és szemtanút kutasson fel a világ számos pontján – munkája során még egy Kaliforniában élő egykori versenyzőt is megtalált.

Mégis, a kutatásról vegyes emlékei maradtak. Állítása szerint sokan készségesen válaszoltak, és biztatták a munka folytatására, valamint hangsúlyozták az eset jelentőségét. Ugyanakkor egyesek továbbra sem mertek nyilatkozni, mert féltek, hogy a baleset körüli titkolózás miatt még mindig bajba kerülhetnek; Zákonyi Tünde még 1999-ben is kapott ilyen választ (Zákonyi 2018). Az egyesület hosszas kutatómunka árán sikeresen összeállította a baleset huszonhárom halálos áldozatának listáját. Közülük huszonegyen voltak a hajó utasai, Vámos Gyula fűtő ugyanis a személyzet tagja volt. A huszonnegyedik személy, egy bizonyos Rigler István katonatiszt a baleset idején a Halász és révész szobránál andalgott a menyasszonyával. Kötelességének érezte, hogy a vízbe ugorva segítse a fuldoklók mentését. Két fordulóval két embert ki is hozott így, de utána valószínűleg lerántották a víz alá, így megfulladt. A Nők a Balatonért Egyesület végül elérte, hogy a Tagore sétány elején felállítsák az emlékművet. Az avatásra 1999. május 30-án, a baleset negyvenötödik évfordulóján került sor.

A Pajtás-legendárium fontos eleme lett a „piros masnis” kislány, az 1951-es születésű Szoboszlay Mária, aki később egész életében Füreden élt. Ezen a bizonyos napon édesapja vitte magával a Pajtás fedézetére, a borulás pillanatában behajította a vízbe, és utánaugrott. Őt egyébként még a baleset percében vette észre a vitorlásverseny rajtját közvetítő rádiós kommentátor, aki ezután izgatott hangon mondta el hallgatóinak, hogy a kislányt egy férfi viszi a part felé. A híradást vérfagyasztó bejelentés követte, miszerint valaki a férfiba csimpaszkodott, és a kislánnyal együtt lehúzta a víz alá. Kevéssel később a riporter ujjongva közölte, mégis megmenekültek, sikeresen kijutottak a parti kövekig (Hihetetlen történetek 2006).

A legenda tovább él?

A Pajtás-tragédia hosszú ideig feldolgozatlan és a hallgatás miatt feldolgozhatatlan volt a balatonfüredi közösség, a résztvevők, a szemtanúk és az áldozatok hozzátartozói számára egyaránt, a titok légköre bizonyosan kedvezett a legendagyártásnak. A kilencvenes években és az ezredforduló után éppen azért volt érdemes róla beszélni, amiért a maga korában elhallgatták: az emberi hibák miatt. A Rákosi-korszak diktatúráját joggal nevezhetjük történelmünk leggyűlöltebb korszakának, amelyhez pártállástól függetlenül mindenki elsősorban negatív érzelmekkel viszonyul. A korszakkal kapcsolatos – többnyire egyébként jogos – sztereotípiák egyike éppen a szakszerűtlen irányítás. A kommunista vezetés nem egyszerűen beleszólt az élet minden területébe, hanem ezt gyakran ügyetlenül, szakmai hozzáértés nélkül tette. A Pajtás balesetében mind a diktatúra embertelensége, mind a hozzáértés hiánya egyértelműen manifesztálódik, így a hajóbalesetet könnyen lehet a rendszer egyértelmű csődjeként is értelmezni – ahogyan azt a 21. századi elektronikus médiában megjelent számos cikk meg is tette.

Ugyanakkor az is tény, hogy a hajóbaleset emlékének ápolásában, a Pajtás-legendárium kialakításában eddig nagyon fontos szerep jutott a túlélőknek és a szemtanúknak: az 1999 óta szinte évente megtartott megemlékezéseken mindig sok olyan ember jelent meg, aki vagy maga is átélte a balesetet (a hajó utasaként vagy a mentésben részt vevő vitorlázóként), vagy pedig volt ilyen rokona. Szoboszlay Mária például, a „piros masnis” kislány 1999 óta minden megemlékezésre elment, holott ő maga akkor még túl fiatal (mindössze kétesztendős) volt, így csak édesapja elmondása alapján emlékezik rá, mi is történt vele. Csernus Ferencné nyomban a borulást követően – valószínűleg az ijedelem miatti szívroham következtében – szörnyethalt; unokája, aki kevéssel később született Veszprémben, a kilencvenes évek óta a családi kötődés miatt aktívan érdeklődik minden, a Pajtással kapcsolatos információ iránt.

A szekszárdi gimnazistákról, akiknek három osztálytársa is meghalt a hajó fedélzetén, a baleset után először a hatvanadik évfordulón, 2014. május 30-án hallott Mikulka Katalin, a Nők a Balatonért Egyesület akkori vezetője. Elmondása szerint a négy ember szerényen, szinte félszegen, a megemlékező csoport szélén ácsorgott. Úgy gondolta, megszólítja őket. A négy idős ember közölte, hatvan éve, érettségi előtt álló gimnazistákként a hajó fedélzetén tartózkodtak. Szerepük a kultuszápolásban egyszerre jelentős és mégis passzív. Ugyan örömmel beleegyeztek abba, hogy a Balatonfüredi Helytörténeti Egyesület hangfelvételt készítsen velük, de csupán dr. Illés Erzsébet csillagász próbálta kiegészíteni vagy helyesbíteni a Pajtás körüli legendát. 2014. május 30-án egy, az Origónak adott interjújában elmondta, nem felel meg a valóságnak a feltételezés, amely szerint a Pajtás az utasok miatt süllyedt el, amikor azok a hajó egyik oldalára csődültek a vitorlásverseny miatt. Egykori osztálytársai meglegedtek azzal, hogy amikor kérdezik őket, készséggel mesélnek az élményeiről.

Az elektronikus sajtóban megjelent írások túlnyomó többsége lényegében ugyanazokat a sablonokat használja: az egyik ilyen visszatérő elem „a magyar Titanic” kifejezés, amely ugyan kétségtelenül megragadja a figyelmet, de a két baleset között gyakorlatilag semmilyen valódi hasonlóság nem fedezhető fel, legfeljebb annyi, hogy mindkettő vízen történt. A cikkek egy része „minden idők legnagyobb balatoni hajókatasztrófájaként” írt a Pajtás balesetéről, ami már csak azért sem igaz, mert a 18. század végén egy Révfülöp és Balatonboglár közti komp – fedélzetén egy somogyi birtokra igyekvő béresekkal – felborult, s ekkor ötvennél is többen fulladtak vízbe.

Összességében úgy tűnik, a Pajtás-történet alkalmas egyrészt az érzelmek megragadására, másrészt a múlt rendszerrel szembeni nyílt kritikára. Elérkezünk majd egy olyan kritikus ponthoz, amikor a kollektív emlék megszűnik tényleges átélt emlékek lenni. Úgy tűnik azonban, hogy a baleset képes lesz megugrani ezt az akadályt, és kiállni a történelem próbáját; sőt valószínűleg mondanivalója az utókor számára még jó ideig fennmarad. Az államszocialista korszakbeli elhallgatás idején a nagyszámú, még fiatal szemtanú tartotta fent az érdeklődést; a jövőben ezt a szerepet inkább a média veszi át – méghozzá úgy látszik, nagy lelkesedéssel: filmet terveznek forgatni a balesetről, ami a *modern* korban nagyon is fontos lehet egy történelmi esemény szimbolikus történelemként történő továbbörökítése szempontjából.

Irodalom

Hihetetlen történetek (2006): Balatonfüred: Spartacus Vitorlás Egyesület.

Szóbeli közlések

Doszpod András, Farkas Dénes, dr. Illés Erzsébet, Patai József visszaemlékezése. Rögzítette: Mikulka Katalin és Tóth-Bencze Tamás, 2015. május 7.

Simonné Zákonyi Tünde szóbeli beszámolója. 2018 októbere.

Juhászné Erváci Angéla szóbeli közlése Simonné Zákonyi Tündéhez. 1999.

Levelek

Répásiné Morvai Mária levele Simonné Zákonyi Tündéhez (1999. május 2.).

Wojacsekne Bodnár Mária levele édesanyjához (1954. június 2.).

Heisz Pálné levele dr. Zákonyi Ferenchez (keltezés nélkül, feltehetően 1984 decembere).

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9 Veszprém Megyei Vizsgálati Napló (Heisz Pál és Steiner János neve melletti rubrikák)

Internetes források

Hajóregiszter, http://www.hajoregiszter.hu/hajoadatlap/domsod_exsiofok_expajtas_exii_/115

Origo.hu, <https://www.origo.hu/tudomany/20140530-pajtas-balatonfured-nem-az-utasok-miatt-tortent-a-balatonihajotragedia.html>

Sajtóforrás

Szabad Nép, 1954. június 1.

Abstract in English

Ignoring and remembering: The memory of a screw steamer called Pajtás.

In Balatonfüred, at the head of promenade Tagore, close to the entry of the pier, there is a strange sculpture: distressed hands turn desperately to the sky out of a wave-shaped marble-block. On the monument, a bronze memorial indicates that not very far from that sight, on May 30, 1954, a screw steamer called Pajtás crashed over. Twenty-three passengers died in the accident. This essay does not examine the conditions of the tragedy, but attempts to answer the question of why this tragic event became an integral part to the collective memory of Füred.

Keywords: accident, censorship, collective memory, Pajtás, Rakosi dictatorship, trauma

Béresi Ákos (1981) történész, 2017-ben végzett az ELTE-n. Jelenleg az egyetem Történeti Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatási területe: a német-magyar kapcsolatok a Balatonnál az államszocialista korszakban. Mesterszakos dolgozatát a Balaton környéki állambiztonsági megfigyelésekből írta.